

KÜLTÜR EVRENİ

UNIVERSE CULTURE - МИР КУЛЬТУРЫ

Kış/Winter/ Зима 2017 • Yıl / Year / Год 8 • Sayı / Number / Число 31

ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ

[halk bilimi-dil bilimi-müzik-edebiyat-Türklük bilimi-mitoloji]

QUARTERLY INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL

[folklore-linguistics- music-literature-Turcology -mythology]

РЕФЕРИРУЕМЫЙ ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ

[фольклора- языковедения-музыки-литературы- тюркологии- мифологии]

ISSN: 1308-6197

Sahibi / Owner / Хозяин

Hayrettin İVGİN

Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon Ltd. Şti. - Konur Sokak 66/7 Bakanlıklar-ANKARA

Tel: 0090.312 4259353 – kulturevreni@gmail.com

Sorumlu Yazı İşleri Md./ Associate Editor

Ответственный секретарь

Erhan İVGİN

Editörler Kurulu/ Editorial Board

Руководитель работы

Hayrettin İVGİN

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK

Genel Koordinatör / Director / Директор

Erhan İVGİN

Redaktör/Redacteur/Редакция

Osman BAŞ – Ayşe İKİZ

Yayın Kurulu / Editorial Board / Редакция

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Dr. Yaşar KALAFAT • Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU

Prof. Dr. Taciser ONUK • Prof. Dr. İsmail PARLATIR • Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU

Nail TAN • Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Yazışma Adresi / Correspondance Adres / Адрес издательства

Kültür Ajans Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 66/7 Bakanlıklar/ANKARA-TÜRKİYE

Tel.: 0090.312 425 93 53 (PBX) - Fax: 0090.312 419 44 43

E-mail: kulturevrenidergisi@gmail.com

www.kulturevreni.com

Fiyatı / Price /

Стоимость

20 TL (Yurt içi / Domestic)

20 \$ / 15 Euro (Yurt dışı / Abroad)

Стоимость подписки Abone Bedeli / Subscrip-

tion Price

80 TL (Yurt içi / Domestic)

80 \$ / 60 Euro (Yurt dışı / Abroad)

Baskı Tarihi/ Press Date

25 Kasım 2016

Baskı / Pres / Типография

Atalay Matbaası

Kapak Resmi:

Karagöz Sanatçısı Orhan KURT'un (1930-2017) Yaptığı Göstermelik Şahmeran

Temsilcilikler / Representative / Представители

■
AZERBAYCAN

Prof. Dr. Gülnaz ABDULLAZADE

e-mail: gabdullazade@rambler.ru Tel: 00994506737860

■
AZERBAYCAN

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

e-mail: nezaket_h@yahoo.com Tel: 00994503441135

■
NAHÇIVAN ÖZERK CUMHURİYETİ

Akd. Prof. Dr. Ebulfez AMANOĞLU

e-mail: ebulfezamanoglu@yahoo.com Tel: 00994503218726

■
KAZAKİSTAN

Doç. Dr. Bakıtgul KULCANOVA

e-mail: bahit777@mail.ru Tel: 00787017314047

■
TÜRKMENİSTAN

Wezir AŞİRNEPESOW

e-mail: wezdip@gmail.com Tel: 0099365681139

■
KOSOVA

Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ

e-mail: trhafiz@yahoo.com Tel: 0038129231108

■
RUSYA FEDERASYONU

Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİONA

e-mail: alfine2003@yandex.ru Tel: 0079153847317

■
ÖZBEKİSTAN

Doç. Dr. Tahir KAHHAR

e-mail: tahirkahhar@mail.ru Tel: 00998712241310

■
GÜRCİSTAN

Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ

e-mail: roinkav@rambler.ru Tel: 00995599588461

Kültür Evreni dergisinin yayın ilkelerine göre yazılarını yayımlatmak isteyenler,
Web sayfası aracılığıyla yazışma adresine veya temsilcilerimize başvurmalıdırlar.
Articles submitted for publication will comply with the Publication Policy and the Submission Instructions for
manuscripts. For publication you can refer to adres or to our representative
Желающим публиковаться в журнале **Вселенная Культуры** следует оформлять материалы в соответствии
с требуемыми правилами и обратиться к указанному адресу или к местным представителям журнала

Danışma Kurulu
Advisory Board
Консультативный Совет

- Akd. Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi/AZERBAYCAN)
Akd. Prof. Dr. İsmail HACIYEV (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Bölməsi/AZERBAYCAN)
Akd. Prof. Dr. Teymür BÜNYADOV (AMEA Etnografya Enstitüsü / AZERBAYCAN)
Akd. Prof. Dr. Vasıf MEMMEDALİYEV (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN (Gazi Üniversitesi. Em./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Necmettin Erbakan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK (Necmettin Erbakan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali YAKICI (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Aynur KOÇAK (Yıldız Teknik Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Berykbay SAGYNDYKULY (El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)
Prof. Dr. Celil Garipoğlu NAGIYEV (Bakü Devlet Üniversitesi/AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN (Atatürk Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erman ARTUN (Çukurova Üniversitesi Em./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Esma ŞİMŞEK (Fırat Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversitesi. Em./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gülnaz ABDULLAZADE (Üzeyir Hacıbeyli Bakü Müzik Akademisi/AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Haluk AKALIN (Hacettepe Üniversitesi. Em. /TÜRKİYE)
Prof. Dr. İsmail GÖRKEM (Erciyes Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İsmail PARLATIR (Ankara Üniversitesi. Em./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ (Karadeniz Teknik Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Maarife HACIYEVA (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi/AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Meherrem KASIMLI (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi/AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AÇA (Balıkesir Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Metin ERGUN (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa SEVER (Bilkent Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Muxtar Kazımoğlu İMANOV (AMEA Folklor Enstitüsü/AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Niğde Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nikolos AKHALKATSİ (Samtskhe-Javakheti Devlet Üniversitesi/GÜRCİSTAN)
Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ (Piriştina Üniversitesi.Em./KOSOVA)
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ (Samtskhe-Javakheti Devlet Üniversitesi/GÜRCİSTAN)
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU (Selçuk Üniversitesi. Em. /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Seadet ABDULAYEVA (Üzeyir Hacıbeyli Bakü Müzik Akademisi/AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Tacida HAFİZ (Piriştina Üniversitesi. Em. /KOSOVA)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Erciyes Üniversitesi. Em./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bekir ŞİŞMAN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT (Atatürk Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zufar SEYİTJANOV (El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Bakıytgul KULCANOVA (El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ (Erciyes Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Habibe MAMEDOVA (Üzeyir Hacıbeyli Bakü Müzik Akademisi/AZERBAYCAN)
Doç. Dr. Hasan ADIGOZELZADE (Üzeyir Hacıbeyli Bakü Müzik Akademisi/AZERBAYCAN)
Doç. Dr. Iryna M. DİRYGA (Ukrayna Bilimler Akademisi/UKRAYNA)

Doç. Dr. Meral OZAN (Bolu İzzet Baysal Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Minara ALİYEVA (Uludağ Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nurlan SAGYNDYKOV (El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Pakizat AUESBAEVA (Muhtar Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Tahir KAHHAR (Devlet Cihan Dilleri Üniversitesi/ÖZBEKİSTAN)
Doç. Dr. Vasili MOSİAŞVİLİ (Samtskhe-Javakheti Devlet Üniversitesi/GÜRCİSTAN)
Doç. Dr. Yalçın ABDULLA (Üzeyir Hacıbeyli Bakü Müzik Akademisi/AZERBAYCAN)
Doç. Dr. Züleyxa ABDULLA (Üzeyir Hacıbeyli Bakü Müzik Akademisi/AZERBAYCAN)
Yrd. Doç. Dr. Doğan KAYA (Cumhuriyet Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Hanzade GÖZELOVA (Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Kenan KOÇ (Muğla Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Mehmet KILDIROĞLU (Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Mehmet YARDIMCI (Dokuz Eylül Üniversitesi. Em./TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Mitat DURMUŞ (Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Vedi AŞKAROĞLU (Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Zülfikâr BAYRAKTAR (Gediz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Yaşar KALAFAT (Araştırmacı-Halk Bilimci. Em./TÜRKİYE)

Dil Danışmanları/Foreign Language Consultants/Советники по иностранным языкам

Atilla BAĞCI (Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Çulpan Zaripova ÇETİN (Kars Üniversitesi/TÜRKİYE)
Gül Mükerrrem ÖZTÜRK (Artvin/TÜRKİYE)
Dr. Reşide GÜRSES (Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ (Samtskhe-Javakheti Devlet Üniversitesi/GÜRCİSTAN)
Yrd. Doç. Dr. Vedi AŞKAROĞLU (Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Atilla BAĞCI (Ankara/TÜRKİYE)

Not : Ada göre Alfabetik olarak sıralanmıştır.
Note : It is arranged in accordance with an alphabetical order.
К сведению : Следует в алфавитном порядке

- *Kültür Evreni Dergisi'ne T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı abonedir.*
- *Ministry of Turkish Republic Culture and Tourism is a subscriber to Cultural Universe Magazine*
- *Министерство Культуры и Туризма Республики Турция является абонементом на журнал «Kültür Evreni» («Вселенная Культуры»)*

İÇİNDEKİLER/ CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Editörden

From Editor

Om Редактора

Hayrettin İvgin-Prof. Dr. Erdoğan Altunkaynak.....9

Eski Türk Dili, Tarihi ve Kültürüne Etnolojik ve Sosyolojik Bir Bakış

Old Turkish Language, History And Culture Ethnological And Sociological Overview

Древнетюрский Язык, История И Культура В Этнологическом И

Социологическом Аспектах

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy 11

Halk Anlatılarında Çevrecilik Bilinci Üzerine

On Environmental Consciousness In Public Releases

Народные Объяснения О Явлениях Окружающей Среды

Prof. Dr. Ali Berat Alptekin 58

“Unesco 2016 Ahmed Yesevî ve Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü Yılı”nda

Köprülü’nün Ahmed Yesevî’yle İlgili Çalışmaları

The Studies Of Köprülü About Ahmed Yesevî On The Unesco 2016 Ahmed Yesevî

And Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü Year

Творчество Ахмета Ясеви В Работах Фуата Кёпрюлю (В Рамках Меропорятий, Приуроченных Году Ахмета Ясеви И Юбилею Проф. Др. Фуата Кёпрюлю)

Nail Tan..... 69

Âşık Figanî’de Klasik Türk Şiirinin Etkileri

The Effects Of Classical Turkish Poetry In Ashiq Figanî

Влияние Классической Турецкой Поэзии На Творчество Ашика Фигани

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yardımcı 79

Hüseyin Nadim Nahçivani’nin Dönemi, Hayatı ve Eserleri Hakkında

The Life, Epoch And Work Of Hussein Nadim Nakhchivani

Жизнь И Творчество Хусейна Надима В Нахичиванский Период

Sebine Ehmedova 97

Hacı Bektaş Veli’nin Halifelerinden Koyun Baba’nın Balkanlar’daki İzleri

Koyun Baba’s Traces In Balkans, The Caliph Of Hacı Bektaş Veli

Наследие Хаджи Бекташа Вели Халила «Коюн Баба» На Балканах

Yrd. Doç. Dr. Zeki Gürel..... 103

Nesimî'nin Şiirlerinde Ebu Talib'in Oğlu Ali'nin Kişiliği Nəsimi Yaradıcılığında Əli İbn Əbu Talib (Ə) Şəxsiyyəti Personality Of Ali Ibn Abu Talib In The Creative Activity Of Imadeddin Nasimi Личность Али Ибн Абу Талиба В Творчестве Имадеддина Насими Şəhla Məcidova	119
Viranî Aşkı Virani Eşqi Eshg (Love) Of Virani Любовь Вирани Təhminə Bədəlova	126
Osman Cemal Kaygılı'nın (1890-1945) "Çingeneler" Romanında Türkü-Şarkı-Kanto-Ninni ve Maniler Folk Song-Song-Kanto-Lullaby And Mani's On The "Gipsies" (Çingeneler) Novel Of Osman Cemal Kaygılı (1890-1945) Турецкие Песни, Веселые Песни, Колыбельные И Частушки В Произведении «Цыгане» Османа Джемала Кайгылы (1890-1945) Hayrettin İvgin	135
Dinî Edebiyatımızın Gelişmesinde Şah İsmayil'in Rolü Dini Ədəbiyyatımızın İnkişafında Şah İsmayilin Rolü A Role Of Shah Ismail In Development Of Our Religious Literature Роль Шах Исмаила В РазвитиИ Нашей Елигиозной Литературы Zivar Huseinli	145
Geredeli Halk Şairleri Hakkında About Folk Poets Of Gerede Глупость В Народной Поэзии Dr. Abdullah Demirci	160
İmadeddin Nesimi'nin Düşünce Dünyasının Gelişimini Vurgulayarak Mansur İbni Hallac, İmadeddin Nesimî ve Friedrich Nietzsche'in Düşüncelerinde İnsanlığın Yerinin Karşılaştırmalı Şekilde İncelenmesi A Comparative Study Of Man's Place In Thoughts Of Mansur Ebn Hallaj, Emadeddin Nasimi And Friedrich Nietzsche With An Emphasis On Emadeddin Nasimi's Thought Development Развитие Мирозрения Имадеддина Несима И Мансур Ибни Халач. Место Человека В Философии Имадеддина Несима И Фридриха Ницше Prof. Dr. Vughar Ahmad	171
<u>Kitap Tanıtımı/Book/ Книги</u> Destandan Romana Bir Geçiş: Hayrettin İvgin'in Manas Romanı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme Transition From Destan To Novel: A Short Evaluation On The Manas Novel Of Hayrettin İvgin От Эпоса До Романа: Анализ Романа «Манас» Айреттина Илгина Nail Tan	182

Haber/News/ Новости

“8. Uluslararası Dergi Fuarı”, 4-9 Mayıs 2017 Tarihleri Arasında İstanbul’da Yapıldı

«8 Международный Фестиваль Журналов» 4-9 Мая 2017 Стамбул

“8th International Magazine Fair” Was Held In İstanbul Between 4th May-9th

May 2017 Dates

Dr. Reşide Gürses..... 187

EDİTÖRDEN

Değerli Okuyucularımız

Kültür Evreni dergisinin 31. sayısı ile karşınızdayız. Yayın hayatımızın 8. yılının sonuna geldik.

Bu sayımızda; 12 adet uluslararası bilimsel niteliğe uygun yazı (makale) bulunuyor. Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN, Nail TAN, Yrd. Doç. Dr. Mehmet YARDIMCI, Sebine EHMEDOVA, Yrd. Doç. Dr. Zeki GÜREL, Şehla MECİDOVA, Tehmine BEDELOVA, Hayrettin İVGİN, Zivar HÜSEİNLİ, Dr. Abdullah DEMİRCİ, Prof. Dr. Vughar AHMAD makaleleri; Nail TAN'ın bir kitap tanıtım yazısı ve Dr. Reşide GÜRSES'in bir haber yazısı yer alıyor.

Dergimiz birçok ülkelerin bilim kuruluşları tarafından biliniyor, taranıyor ve takip ediliyor.

Dergimizde makale yayımlatmak isteyen araştırmacı ve bilim insanlarından, dergimizin sonunda bulunan yayın ilkelerine göre makalelerini hazırlamalarını istiyoruz. Bu ilkelerin dikkatlice okunmasını ve ilkelere uyulmasını istirham ediyoruz.

Tüm okuyucularımıza saygılarımızı ve başarı dileklerimizi iletiyoruz

Hayrettin İVGİN

Editör

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK

Editör

FROM THE EDITOR

Our Esteemed Readers,

We are together again with the 31st issue of Universe of Culture magazine. We came to the end of the 8th year of our publication life.

In this issue, we have 12 international scientific qualified writings (articles). There are the articles of Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN, Nail TAN, Asst. Assoc. Dr. Mehmet YARDIMCI, Sebine EHMEDOVA, Asst. Assoc. Dr. Zeki GÜREL, Şehla MECİDOVA, Tehmine BEDELOVA, Hayrettin İVGİN, Zivar HÜSEİNLİ, Dr. Abdullah DEMİRCİ, Prof. Dr. Vughar AHMAD; Nail TAN's introduction book and Dr. Reşide GÜRSES's news article.

Our magazine is known, scanned and followed by many countries' scientific organizations.

We kindly ask to researchers and scientists who want to publish articles in our magazine to prepare their articles according to the publishing guidelines that are

written at the end of our magazine. We ask that these principles be read carefully and comply with the principles.

We send our respects and good wishes for success to all of our readers.

Hayrettin İVGİN

Editor

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK

Editor

ОТ РЕДАКТОРА

Уважаемый читатель,

Вышёл 31-ый номер журнала “Вселенная культуры”. Закруглили 8-ой год нашего издания. В этом номере размещены 12 ценных статей, соответствующих международным стандартам. Авторами этих статей являются: профессор Тюнджер Гюленсой, Профессор Али Берат Алптекин, **Наил Тан, ассистент-профессор Мехмед Ярдымджы, Себине Ехмедова, ассистент-профессор Зеки Гюрел, Шехла Меджидова, Техмине Беделова, Хайреттин Ивгин, Зивар Хусейнли, доктор Абдуллах Демирджи, профессор Вюгар Ахмад, рецензия одной монографии от Наила Тана и информационное письмо Решиде Гюрсеса.**

Наш журнал признан со стороны многих зарубежных научных центров.

Просим высылать статьи соблюдая требования по изданию, указанная на последних страницах нашего журнала.

С уважением,

Хайреттин Ивгин

Редактор

Професор Эрдоган Алтынкайнак

Редактор

ESKİ TÜRK DİLİ, TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE ETNOLOJİK VE SOSYOLOJİK BİR BAKIŞ

OLD TURKISH LANGUAGE, HISTORY AND CULTURE ETHNOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL OVERVIEW

ДРЕВНЕТУРСКИЙ ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА В ЭТНОЛОГИЧЕСКОМ И СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТАХ

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY*

Öz

Türk dili eski ve zengin bir dildir. Türkçe; Çince, Hintçe ve İngilizce'den sonra en çok konuşulan bir dildir. Bu dil eski Türk kavimleri tarafından yüzyıllardır konuşulmaktadır. Sakalar/İskitler, Hunlar, Avarlar, Sabirler, Sarmatlar, Kök Türkler, Uygurlar, Karahanlılar, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar, Oğuzlar gibi büyük Türk kavimleri bu dili konuşmuşlardır Hatta bu kavimler yazılarını; taşlara kazımışlar, ipek, papirüs, kağıt, tahta, ağaç kabuğu ve metal gibi yerlere de fırça ve mürekkep kullanılarak yazılmışlardır.

Yazıda araştırmacı; eski Türk dilinin ürünleri olan destanlar, şiirler, efsaneler, inanışlar, etnografik malzemeler, gelenekler, oyunlar, müzik, giyim-kuşam, hayvancılık vb. gibi konulara değinerek, sosyolojik ve etnolojik yaklaşımlarla değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk dili, Türk tarihi, Türk kültürü, etnoloji, sosyoloji.

Abstract

The Turkish language is an old and a rich language. Turkish; It is the most spoken language after Chinese, Hindi and English. This language has been spoken by ancient Turkish people for centuries. Important Turkic peoples such as Saka / Scythians, Huns, Avars, Sabirs, Sarmats, Kok Turks, Uighurs, Karakhanid, Pechenegs, Kuman-Kipchaks, Oguzs had spoken this language. Even these tribes wrote their writings on such as; silk, papyrus, paper, wood, tree bark, and metal surfaces using brushes and ink.

** Em. Öğretim Üyesi. İLESAM Yönetim Kurulu Üyesi. Ankara/TÜRKİYE
(t.gulensoy@gmail.com)

In the article researcher touched upon the legends, beliefs, ethnographic materials, traditions, games, music, clothing-stockings, farming etc. which are the products of the ancient Turkish language and evaluates the sociological and ethnological approaches.

Keywords: Old Turkish language, Turkish history, Turkish culture, ethnology, sociology.

Türk dilinin eskiliği ve zenginliği yalnız Türkologlar tarafından değil, öteki Dünya dilleri ile ilgilenen dilbilimciler tarafından da kabul edilmektedir. Türkçe, Çince, Hintçe ve İngilizceden sonra en fazla kişi tarafından konuşulan dildir. Tarihi bilgilerimize göre *Sakalar/İskitler, Hunlar (Hiung-nu'lar), Avarlar, Sabirler, Sarmatlar, Kök Türkler, Uygurlar, Karahanlılar, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar, Oğuzlar* gibi büyük Türk kavimleri tarafından konuşulmuş, eldeki bilgilerimize göre de VIII. Yüzyılda **Yenisey** ve **Orhun** yazıtlarındaki örneklerinde görüldüğü gibi **“Bengü taşlar”**a kazılmış; ipek, papirüs, kâğıt, tahta, ağaç kabuğu, metal gibi yerlere de fırça ve mürekkep kullanılarak Uygur yazısı ile yazılmıştır.

Adında ilk defa **“TÜRK”** sözcüğü (sıfatı) bulunan Köktürk devleti uzun yıllar İç Asya'da hüküm sürmüş, **Bilge Kağan, Kültigin** adlı “kağan” kardeşlerin başbakanlığını yapan **Bilge Tunyukuk(*)** zamanında en görkemli çağını yaşamış, bu arada kendinden sonraki Türk nesline granit ya da mermer sütunlara **“Köktürk yazısı”** ile kazılmış **yazıtlar** bırakmışlardır.

Köktürklerin tarih sahnesinden çekilmeleri yine bir Türk kavminin eli ile olmuştur. Onları da başka bir Türk kavmi ortadan kaldırmış, ama Türk adı hiçbir zaman tarih sahnesinden silinmemiştir. Biz, şimdilik Orta Asya'daki bu hüznü duruma noktayı koyarak, bütün Türk dünyasına şöyle bir temas edelim. Çünkü, Türk deyince yalnız Anadolu ya da İstanbul Türkü akla gelmemelidir. *Türk, Orta Asya'da Sibiry'a'da, İran'da, Doğu Rusya'da, Batı Türkistan'da, Çin'de, Mezopotamya'da, Kafkaslarda, Batı Trakya-Balkanlar-Rumeli-Basarabya-Romanya-Kırım-Karadeniz'in kuzeyindeki “Deşt-i Kıpçak”ta, Tataristan ve Başkurdistan'da,* en az KIRK kadar Türk kavim ve kabilesi yaşamaktadır.

Türkler bu geniş coğrafyada **“Şamanizm (Kök Tengri inancı), Budizm, Nesturizm, Brahmanizm, Hinduizm, Hristiyanlık, İslâmiyet”** gibi semavî ya da öğreti dinlerine inandılar; bu daireler içinde **“Köktürk, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, İbrani, Arap, Kiril ve Latin alfabeleri”**ni kullanarak binlerce yazılı belge, taş, maden ve ağaç kabukları üzerine kazılmış yazıt bıraktılar.

TÜRK DESTANLARI: Türklerin tarih sahnesine çıkmalarını, türeyişlerini, göçlerini ve büyük cihan devletleri kurduktan sonra, bu devletleri yönetenleri anlatan destanları dillerden gönüllere, gönüllerden yazılara aktarılmış, günümüze kadar anlatılmıştır. Bunlardan birisi **DEDEM KORKUT**'un **“kopuz”**u ile anlattığı **“De-de Korkut Destanları”**dır ki Azerbaycan, Türkmenistan, Anadolu, Rumeli, Gagavuz Eli gibi büyük bir coğrafyada halâ anlatılmaktadır.

Yeri geldikçe örnekler vereceğimiz öteki Türk destanları da şunlardır. Bu konuda Bahaettin ÖGEL tarafından yazılmış olan iki ciltlik “**Türk Mitolojisi**” (TTK yay.) adlı eser ile Faruk Kadri Timurtaş’ın “**Türk Destanları**” adlı eserleridir.

Türk Destanları şunlardır: **Yaratılış Destanı, Alp Er Tunga Destanı, Şu Destanı, Hun-Oğuz Destanı, Göktürk Destanı, Türeyiş Destanı, Göç Destanı, Satuk Buğra Han Destanı, Manas destanı, Cengiz-nâme, Battal-nâme, Danişmend-nâme, Köroğlu Destanı.**

Türkler tarih sahnesine çıktıklarından itibaren demiri tanımış ve işlemişlerdir. Türklerin en büyük destanı olan “**Ergenekon destanı**” onların demir dağı eriterek Ötüken’e çıkışlarını ve yeryüzüne dağılışlarını anlatır. Türkler İç Asya’da “**Altın-dağ (Ektag)**” adı verilen bölgede oturlardı. Türk kağanı kocaman bir çadır (yurt) içinde, süslü ve som altından yapılmış bir taht üzerinde otururdu. Onun yanında “**Katun**”u yer alırdı. Bu muhteşem tahtın tekerlekleri olup, gerektiğinde at koşula-biliyordu. Köktürkler topraklarına gelen elçilerini en görkemli törenlerle karşılar, onlara kendi yaptıkları özel bir şarabı ikram ederlerdi. Kağan çadırının içi ipek halılar ile döşenir, etrafına heykelcikler konurdu. Çadırın ortasında içleri şarap dolu altın güğümler ve ibrikler bulunurdu. Çadırın direkleri de altın kaplamalı, kerevetlerin üzerindeki yastıklar altın işlemeli olurdu. Bu çadır sarayın dışındaki avluda gümüş sahanlar, gümüş tepsiler, gümüş heykelcikler gibi hep gümüş eşya yüklü arabalar bulunurdu. Yukarıda bahsettiğimiz bu görkemli zenginlik, Bizans, Çin, Hint ve İran’dan gelen elçilerin gözlerini kamaştırmış, onları hayran bırakmıştır.

Kök Türk halkı da **Orhon** ve **Selenge** ırmaklarının kenarlarındaki geniş otlarlarda *sığır*, *at* ve *koyun* otlatarak oradan oraya göçer, kışları sıcak, yazları serin keçe çadırlarda (yurt) yaşarlardı. Bu yurtların içi fevkalâde güzel döşenir, yerlerde koyun yününden dokunmuş halılar ile mavi-kırmızı renkli aplikelerle süslenmiş **keçe (kiyiz)**ler serilirdi. Çadırın ortasındaki **ocak (otçak/Kırgız: kolomto)** hem çadırı ısıtır, yurdun (*boz üy/ak üy*) tepesindeki “**tündük**” (< tün+lük) adlı delikten gökyüzüne süzülen ocağın dumanı da o çadırda hayat olduğunu belirtirdi. Eski Türkler savaşa giderken yurt içinde o ocağı tütürecek en küçük erkek çocuğunu bırakırlar, onun adına da **Otçigin/Ottigin** “*ateş prensi*” derlerdi. Bugün Anadolu ağzlarında ve bazı Türk boylarında yaşayan “**Ocağı tütesice**” duası bu gelenekten kalmadır. Bugün bazı köylerde gördüğümüz yıkılmış ve ocağı sönmüş, terkedilmiş kerpiç evler bana bu yurt geleneğini hatırlatır.

Hun, Peçenek, Kuman-Kıpçak, Köktürk ve Oğuz erkeklerinin **saçları uzun** olur, havada serbestçe dalgalanırdı. Bugün Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’teki “**Uluttuk Müze**” (Millî Müze)’de bulunan **yedi örgülü uzun saçlı-şütük sakallı-kulağı küpeli Kırgız erkek** büstü bize eski Türk tipini anlatır. Eski Türkler (Hunlar ve Köktürkler), Çinlilerin tersine **elbiselerinin düğmelerini sola ilikler**lerdi. Gençlere çok değer verirler, yakınlarından birisi ölünce **yas tutarlar, suratlarını bıçaklarla çizerlerdi**. Ölen kişi bey ise onu toprağa gömerler, savaşta kaç düşman öldürdü ise mezarına ve çevresine “**balbal**” adı verilen insan figürlü taş dikerlerdi. Bazı Türk kahramanlarının mezarları (kurganları) çevresinde 100, hatta 1000 **taş baba** (balbal) heykeli bulunmuştur.

Köktürk kağanı Altay dağlarının eteklerinde, “**Ötüken Yış**” (Ötüken dağı/ormanı) ta bulunurdu. Kağanlık zamanında, bu dağdaki mağaralardan birisi, atalardan kalma bir ziyaret yeri idi. Köktürk kağan ve soyluları her yıl bu mağaraya giderek at, sığır ve koyun kurban ederler, bu kurbanları **gök** ve **yer ruhlarına adar-lardı**. Burada yapılan törenleri Türklerin **kamları** yönetir, **Kök Tengri**’ye dualar ederlerdi. Kamlar (şamanlar) gelecekte haber verirler, hastalanan kişileri sağaltırlar, obada yaşayan insanların “**Köktengri**” ile olan ilişkilerini sağlarlardı. Kamların giysileri de özel olur, pek çok yerinde püsküller ve küçük çanlar bulunurdu. Ellerindeki defin derisi üzerine “hayat ağacı” motifinin yanında “insan” figürleri de bulunurdu. Kam, sağ elindeki tokmak ile bu defa ritimle vurur, gökyüzüne bakarak “Tengri”yle konuşurdu. Altay dağlarındaki kamlar (şamanlar) arasında kadınlar da bulunurdu. Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi’nde görevli bulunduğum 1998-2000 yılları arasında Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne öğretim görevlisi olarak aldığımız kadın şaman “**Sinaru**”, sonradan Müslümanlığı kabul etmiş bir Altay Türkü idi.

Köktürkler, Batı Köktürk İmparatorluğu zamanında Talas ve ili vadisinden yalnızca batıya doğru önüne geçilmez bir şekilde yayılmakla kalmayıp, bazı kabileleriyle Turfan’a da sokulmuşlardı.

Köktürklerden sonra Turfan vadisine Uygurlar sahip olmuşlardır. Uygurlar, Türklerin ilk yerleşik boyudur. Bu boyun bazı kabileleri, Çin tarihçilerinin yazdıklarına göre, An-si ve Tibet’e doğru göçmüşlerdi. Eski Uygur medeniyetinin mirası Turfan’daki Uygurlara kalmış, bu miras Moğol istilâsına kadar sürmüştür. Uygurlar, Budizm’i kabul ettikten sonra savaşçı özelliklerini kaybetmişler, Tarım havzasındaki dinlerin sadık müminleri arasında, sanatlarını, yazılarını, kitap basıcılıklarını geliştirmişler, günümüze kadar gelebilen “**Uygur El Yazmaları**”nı yazmışlardır. Bu yazma ve basma eserlerin büyük bir bölümü “şeriat”la ilgili mukaddes metinlerin Sanskritçe, Toharca, Çince, Tibetçe gibi dillerden tercümeleri olup, pek çoğu yırtık pırtık ve sayfaları eksiktir. Bugün Alman kütüphanelerinde yar alan “**Türkisch Turfan Texte**” ya da “**Berliner Turfan Texte**” adlı Budist Uygur el yazmaları bu dönemlerden kalmadır. Bu konuya ileride yeniden değinilecektir.

İç Asya’da Yaşayan Kavimler ve Dilleri:

Hotan, İpek yolu boyunca düşen bir İç Asya devleti idi. Buranın yerli halkı “ipekçilik”i çok eskiden öğrenmişler, ipek böceği için dut ağacı yetiştiriyor, elde ettikleri ipek ipliğinden değerli kumaşlar dokuyor, bunları çeşitli boyalarla renklendiriyorlardı. Fakat, Avrupalı gezgin bilim adamları Hotan halkının kimler olabileceğini bilmiyorlar, onların **TÜRK** olabileceklerini de hiç akıllarına getirmiyorlardı. VII. Yüzyılın ortalarında Hindistan dönüşü Hotan’dan geçerek Çin’e giden Budist hacısı Hüan-dzang, buradaki zenginliği görünce hayran olmuştu. Onun kaydettiğine göre burada yüz kadar manastır vardı ve beş bin kadar da keşiş yaşamakta idi.

TABGAÇLAR: Kaşgarlı Mahmud’un özellikle TÜRK olarak açıkladığını gördüğümüz Tabgaçlar, Çin kaynaklarına göre Hunlardan gelmiş olup, dillerindeki sözcüklere de bakılarak Türklükleri ispat edilmiştir. S. Gömeç “*Türk Kültürünün*

Ana Hatları” adlı eserinde (Ankara 2006, s. 331-332) “Bu birliğin içinde Moğol unsurların varlığı da kabul edilebilir, ama bize göre, Tabgaç sülâlesinin kurucularının en büyük delili, Kaşgarlı Mahmud’un *’Dîvân’*ı ve onu n çağdaşı olan Karahanlı hükümdarlarının unvanlarıdır.” Diyerek bu kavmin Türklüğünü kanıtlamaktadır.

Ne yazık ki, bu büyük Türk kavmi de pek çok Türk boy, soy ve oymağının düştükleri tuzağa düşerek, yavaş yavaş asimile olmuşlar, bunun sonucunda pek çok Türk geleneği ve töresi unutulmuş, hattâ kedi konuştukları Türk lehçesini bırakıp Çince konuşmaya başlamışlardır. Dillerini ve tarihî Türk giyimleri yerine Çinlinin ipekli kumaştan yapılmış uzun etekli, entari biçimindeki giyimlerini giyerek, kendilerine sayısız zaferler kazandıran birlik duygularını da kaybetmişlerdir.

Çinlileşerek dillerini, törelerini ve gelenek-göreneklerini kaybeden Türkler yalnız Tabgaçlar değildir. Hunlar, Kök Türkler, Uygurlar gibi büyük Türk kavimlerinin içinde yer alan boy-soy ve oymaklardan pek çoğu Çin’in tatlı sözü ve yumuşak ağısına (hediyesine) kanarak Çin imparatorluğuna sığınmışlar ama yirmi-otuz sene içerisinde toprağa bağlı birer çiftçi ya da Çin’in derinliklerinde köle pazarlarında satılan “kul” olmuşlardır. Bugün Çin’in Sincan (Doğu Türkistan)’da uyguladığı siyaset 2000 yıl önce Hun, İskit ve Kök Türklere uygulanmış olan siyasetten farklı değildir. Bugün Urumçi, Turfan vb Türkistan şehirlerinden Çin’in içlerine götürülüp Çinli erkeklerle zorla evlendirilen genç Uygur kızlarının durumu içler acısıdır.

SAKALAR ve Sakaca: Dandaulik adlı örende yapılan kazılar sırasında, bir manastır içinde, kâğıt üzerine Brahmi alfabesiyle yazılmış “*kütük hâlinde sayfalar üzerine yazılmış*” Budizm konulu metinler buldular. Bu metinler bulunduğu zaman hangi dille yazılmış olduğu uzun zaman tartışıldı ve sonunda **SAKA** denilen dille yazılmış olduğu kabul edildi.

Hotan’ın çeşitli bölgelerinde A. Stein tarafından yapılan kazılarda, bir bölmenin içinde, birbiri üzerine düzgünce yığılmış mektup veya resmi yazılar olduğu anlaşılan “ağaç levhalar” buldular. Bu mektuplar ve resmi yazılar, ağaç levhalar birbiri üzerine kapanacak biçimde çift olarak yapılmış, asıl yazılacak şey alttaki levhanın iç yüzüne getirilmişti. Üstteki levha günümüzdeki “zarf” yerine kullanılıyordu. Bu zarfın üzerinde gönderenin ve alıcının adları yer alıyor, mektup zarfı “kil mühür” ile kapatılıyordu. M.S. I. Yüzyılda yazıldığı bilinen bu mektupların dili Sanskritçeye yakın olan **Prakritçe** idi.

TÜRGİŞLER (Çin kaynaklarında: **T’u-k’i-shi**/Tibet kaynaklarında: **Durgus**): Batıdaki Töles boylarından olan Türkişler, On Okların **Tu-lu** (Tuglu veya Törü) boyuna mensupturlar. Türgişlerin *A-li-shih, Chü-pi-shih, Ko-shu, Mo-ho, So-ko, Sha-t’o, Ta-pa, T’u-huo-lo* adlı sekiz boyu vardı. S.Gömeç, Türgiş yerleşimlerinin Talas ve İli boylarında olduğu, Kök Türkçe yazıtlardan da Balkaş Gölü ile Tanrı Dağları arasında yayıldıkları anlaşılır, demektedir. (Gömeç, *Köktürk Tarihi*, 52)

SAHA (Yakut) Türkleri:

Saha Türkleri bugünkü Yakutistan'da yaşayan bir Türk kavmidir. Dilleri Yakutça (Sahaca)'dır. 20. yüzyıldaki nüfusları 223.000'in üzerindedir.

Sahalar, aynı coğrafyada yaşayan Tunguslara nazaran kemikleri daha kalın ve kasları daha hacımlı olup, göğüs kafesleri geniş olmaktan çok yüksektir. Kolları uzun ve ince; ayakları kısa ve eğri; leğen kemiği ince, kalçalar küçük; baldırlar aşırı zayıf, ayaklar da küçüktür. Özellikle kadınların elleri çok küçüktür, el ayası ince ve yapısı çok güzeldir. Kadınların göğüsleri küçük ve yarım daire biçimindedir.

Boyunları çok ince ve kısadır. Kafa büyük olmayıp orta boyutlarda, yuvarlak hatta küre biçimindedir. Yüzleri esmer, sarımtırak boz ya da bronz rengindedir. Saçları siyah, sert ve düzdür. Yüzlerinde hemen hemen hiç sakal yoktur. Erkek ve kadınlarda yüz eğrisi genellikle çok zariftir. Yaş ilerledikçe çene kemikleri daha da belirginleşir.

Sahalar arasında sağır ve dilsizler çok az bulunur. Genellikle çok iyi duymakta, çok uzak mesafelerdeki en zayıf sesleri bile fark ederler. Kışın insan seslerini, at ayaklarının takırtısını ve kızak gıcırıtısını birkaç kilometreden duyabilirler.

Uzağı çok iyi görebilirlerse de şaşkınlıklara da rastlanır. Göz hastalıkları oldukça fazladır. Yaşlı Sahaların pek çoğu hayatlarının sonuna doğru görme yeteneklerini kaybederler.

Tuzsuz tadı bütün tatlara tercih ederler; ekişi de severler.

Sahalar arasında kambur, yamuk ve topal kişiler; peltekler ve kekemeler çok azdır. (Seroşevsky, s. 58-63)

Eski Sahalar kalabalık kitleler halinde yaşar, her bir evin çoban ve yardımcıları bulunurdu. Ayrıca köleleri ve hizmetçileri de vardı. Her bahadırın da savaşçıları, yoldaşları ve hizmetçileri bulunurdu. Birisi atı eyerler, diğerleri dizginleri takar, bir başkası da yay ve okunu taşırdı. Hızlı ulakları, tek ve iki ayak üzerinde zıplayanları, nişancıları ve güreşçileri vardı. (s. 139) Saha gençleri, belli bir yaşa kadar at sürülerini otarır, onları bir yerden diğerine götürür, atlara yük vurur, yakalar ve eyerlerdi. Bunları yapanlara **UOLLAR** "gençler" [< Tü ogul+lar] diye adlandırılırlardı. Yaşça daha büyük ve seçkin olanlara **BATIR** "bahadır" [< Moğolca: *baga-tur*], **BARGAN** "nişancı" denirdi. Bunlar obanın yakınlarındaki ormanlarda dolaşarak ev avlarıydı. Çoğunun deri kaftan üzerine dikilmiş demir ve kemik parçalarından oluşan yelmeleri (*kuyah*) vardı. Saha bahadırları genellikle atlı olur, akağaçtan yapılan hafif ve düğümlü yay (*oh*), ok (*aya*) ile ok kabı (*kihök*) , bıçak ve savaş mızrağı (*batıya*) taşırlardı.

Sahalar misafirlğe gitmeyi bir tutku derecesinde severler; erkekler kış aylarında sadece bunu yaparlardı.

Middendorf, öz Türk ve Saha grubu Türklerin Kuzey Amerika Kızılderilileri ile benzerliğini yazmıştır. Uzun yıllar Amerika'da yaşayan Türkiye Türkologlarından rahmetli Prof. Dr. Osman Nedim Tuna Kuzey Amerika Kızılderilileri ile Ka-

zak Türklerinin “fiziki” olarak birbirlerine çok benzediklerini; Kızılderili dilinde yüzlerce Türkçe kelime bulunduğunu; Kuzey Amerika’daki pek çok yer-nehir-dağ vb. adının Türkçe olduğunu yazmıştır. Bazı tarihçiler de Orta Asya’dan Amerika’ya göçlerin Cengiz Han zamanında XIII. Yüzyılda gerçekleştiğini yazarlar.

Yakutlar da kaya ve duvarlara genellikle hayvan motiflerinden oluşan damga’lar çiziyorlardı. At, keçi (teke), geyik gibi hayvanların basitleştirilmiş çizgilerinden oluşan bu damgalardan bazıları şunlardır:

Toharlar ve Toharca: Turfan, Hotan ve Hoça (Kuça/Koço) yörelerinde kazılar yapan A. Stein, Le Coq, Bartus gibi Avrupalı bilim adamları, kazılardan elde ettikleri malzemelerin dilini inceledikleri zaman buralarda oturan “kumral saçlı ve mavi gözlü” insanların farklı bir dil kullandıklarını anladılar. Sonraları **Toharca** adı verilen bu dilin Turfan ve Kuça taraflarında da çeşitli lehçeleri konuşuluyordu. Bu Hint-Avrupalı kavim İslâm ordularının İç Asya’yı istilâlarından çok önce, kuzey Asya’dan buralara akıp gelen çeşitli Türk kavimleri ile kaynaşmış Türkleştiler.

Tabgaçlar: M.S. 424 yılında kurulan Tabgaç devleti zamanla tamamen Çin kültürünün tesirine girerek Çinlileşmiş, Wei adını almıştır. Bu devlet 535 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı.

Kök Türkler (Gök Türkler) ve Kök Türkçe (Gök Türkçe):

Tarihlerin yazdıklarına göre, Orta Asya’nın Orhun ve Selenge ırmakları boyundan kopup Talas ve İli vadisinden de batıya doğru bir Türk boyu yayılmakta idi. Kök Türkler adı verilen bu Türk kavminin bazı boyları Turfan’a kadar sokulmuşlar, hattâ daha ileride Dun-huang’a ulaşmışlardı. Gök Türkler Hunlar’ın başka bir kolu olup, Altay dağlarının kuzey taraflarında otururlardı. Altay dağlarının şekli “miğfer”e benzediği için, onların geleneğinde T’u-chüe dendiğinden, onların unvanı da **T’u-chüe** oldu.

“552 yılında istiklâlini elde ederek resmen kurulmasıyla birlikte Göktürk devleti kısa zamanda büyüdü. En büyük düşmanları gördükleri Moğol Juan-juanları tamamen yok edinceye kadar onları takip ettiler ve sonunda tarih sahnesinden sildiler. Aynı zamanda Kuzey Çin’deki iki devlete siyasî alanda büyük üstünlük sağladıkları gibi yıllık vergiye dahi bağladılar. Güney batıda Akhun (Eftalit) devletini ortadan kaldırarak, o zamanın dünyasının doğusuyla batısının yakınlaşmasını sağlayan İPEK YOLUnu ele geçirip dünya ticaretinde söz sahibi oldular. Sonra Sasanî imparatorluğunu baskı altına alıp zayıflatılar ve İslâm ordularının kuvvetten düşen Sasanîleri yenmesine ve İslâmiyetin İran topraklarında yayılmasına sebep oldular. Batının öbür ucundaki Bizans bile Göktürk baskısından kurtulamadı. Göktürk orduları Kırım’da Kerç, Azerbaycan ve Kafkaslarda da bazı Bizans kalelerini zaptetti.

582 yılında Çin entrikaları sonucunda ikiye ayrılan Göktürk devleti 630 yılına kadar Batı ve Doğu Gök Türk devleti olarak iki ayrı devlet şeklinde devam etti. Doğu Gök Türk devleti 615 yılında Çin’in Yen-men kalesini kuşatıp aldı; 627 yılına kadar da gücünün zirvesine ulaştı. Fakat daha sonra çıkan kıtlık ve kanunların

bozulması gibi sosyal sebeplerden dolayı 630 yılında yıkıldı. Batı Göktürk devleti de küçük prenslikler halinde 658 yılına kadar varlığını sürdürebildi.

682 yılında kurulan II. Gök Türk devleti kısa zamanda toparlandı, eski gücüne kavuştuktan sonra Orta Asya'nın en kuvvetli devletlerinden biri haline geldi. 727 yılı civarında Tonyukuk (Tunukuk) ve 732, 735'te Türk kültür tarihinin en önemli âbideleri olan Orhun Yazıtları (Bilge Kağan ve Kül Tigin/Köl Tigin) dikildi. Fakat, II. Gök Türk devleti de 742-744 yıllarında yıkıldı." (Taşağıl, I, 1-2)

Gök Türklerin menşei anlatan kaynakların hepsi efsaneler karışık bilgilerle başlar. ...Bu konuda ortaya çıkan en belirgin ve isabetli sonuç, 542 yılına kadar Altay dağlarının güney eteklerinde yaşıyor olmaları, bütün Çin kaynaklarının ittifakla bildirdiği üzere Hun'lardan gelmeleri ve kuzeyinde bulunmuş olmalarıdır. (Taşağıl, I, 9) Bu konuya Taşağıl "**Gök-Türkler -I-** adlı eserinde "Gök Türklerin menşei hakkındaki kaynaklara topluca baktığımızda göze çarpan ilk büyük özellik Hunların soyundan geldiklerine dair ifadelerdir. Dolayısıyla Gök Türklerin Hunlardan inmeleri hakkında hiçbir şüphe yoktur. Hunlara bağlanmaları konusunda iki ayrı kayıt bulunmaktadır. Bunlardan birincisi "Hunların başka bir soyu (kolu, kabilesi)" ifadesidir. Bundan daha çok Gök Türklerin Hunlara bağlı oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır. İkinci kayıt üç ayrı ifade: "Hunların kuzey boyu, Hunların kuzey bölgesinde oturma, **Suo** ülkesi ki bu bölge Hunların kuzeyinde bulunuyordu" şeklinde bildirilmektedir. (s.9) Batı Denizi (Hsi-Hai/Etsin Göl bataklıkları – Turfan yakınında-)'nin sağında, yani batısında veya yukarısında kuzeyinde otururlardı. "Batı denizinin kuzeyi, batı tarafları ile Altay Dağlarının güneyinde yaşarlardı" şeklinde kaynakların hemen hepsinin büyük bir önemle işaret ederek verdikleri bölge genel olarak bakıldığında merkezi oluşturmaktadır. (s.9-10)

OĞUZ KAĞAN HAKKINDA: Türklerin atası Oğuz Kağan mitolojik kaynaklarda "olağanüstü bir varlık" olarak anlatılmaktadır. Oğuz Kağan'la ilgili bir efsanede şöyle tanıtılır: "**Ay Kağan**'ın yüzü **GÖK**, ağzı **ATEŞ**, gözleri **ELA**, saçları ve kaşları **KARA**, *perilerden daha güzel bir oğlu oldu*. Bu çocuk annesinden ilk sütü emdikten sonra **KONUŞTU** ve **ÇİY ET, ÇORBA** ve **ŞARAP** istedi. **KIRK** gün sonra **BÜYÜDÜ** ve **YÜRÜDÜ**.

Ayakları **ÖKÜZ** ayağı, beli **KURT** beli, omuzları **SAMUR** omuzu, göğsü **AYI** göğsü gibiydi. Vücudu baştan ayağa **KILLIYDI**."

Gök Türklerin Menşe Efsanesi: Çin kaynaklarında yazılanlara göre Göktürklerin menşei hakkında iki efsane vardır: 1) *Kurttan Türeme*; 2) *Suo ülkesinden neşet etme*.

1) Kurttan Türeme Efsanesi: Efsaneye göre **A.shih-na** kabilesi **Etsin-Göl** bataklıklarının kuzey tarafında bulunuyor iken, komşu bir devletin (Çince: Lin-kuo) saldırına uğradı. Mağlup olan kabile tamamen yıkılıp yok oldu. Sadece on yaşında bir erkek çocuk dışında kadın-erkek-çoluk-çocuk herkes tamamen öldürülmüştü. Bu on yaşındaki çocuk küçük olduğu için, askerler tarafından öldürülmedi ama kolları ve bacakları kesilip bir bataklığa atıldı. Daha sonra ortaya çıkan bir **DİŞİ KURT (BOZKURT)**, çocuğu bataklıktan kurtarıp, etle besledi ve yaşamasını sağla-

dı. Hayatta kalan çocuk ile Bozkurt birleşince, kurt hamile kaldı. Çocuğun hayatta kaldığından haberi olan o komşu ülkenin hükümdarı çocuğu öldürtmek için askeri ni bataklığa gönderi. Fakat, ruhlar Bozkurt'a bu durumu haber verdiler. Oraya ulaşan asker, çocuğun yanında bir Bozkurt olduğunu görünce onu da öldürmek istedi. Ruhların uyardığı Bozkurt çocuğu da alarak **Turfan (Kao-ch'ang)** ülkesinin kuzey batısındaki dağa kaçtı. [*O komşu ülkenin insanları adam gönderip, çocuğu ve kurtu öldürmek istediler. Sonra kurt oğlun yanında bulunduğu sırada tam yaklaşıp öldüreceği zaman, kurt kuvvetlenerek, tabiat üstü bir şekilde uçarak denizin doğusunda bulunan dağda durdu. Bu dağ Kao-ch'ag'ın kuzey batısında idi. Dağın içinde mağaraya benzeyen oyuk vardı. Kurt onun içine girdi.* (Taşağıl -I-, 110)] Dağın yukarısında bir mağara vardı. Mağaranın içine vardığında düz, geniş ve bol otlu bir yer ile karşılaştı. Dört tarafı dağlarla çevrili idi. Kurt burada saklanarak ON ERKEK ÇOCUK doğurdu. On erkek çocuk büyüyünce dışarıdan on genç kızla evlendiler. Bundan sonra her birinin soyadı oldu. **A-shih-na** bunlardan birisidir. [*En saygın insanları kabile reisi olur. Bu sebeple otağının kapısına KURT BAŞLI SANCAK dikilirdi.*] Oğul-torun-torun çocukları derken yüz aileye ulaştılar. Birkaç nesil geçtikten sonra hep beraber mağaradan çıkıp Juan-juan'lara vassal olarak, Altay Dağlarının güney eteklerinde demir işleriyle uğraştılar. Bu sırada onların başında A-hsien Şad bulunuyordu. Altay Dağlarının şekli miğfere benzediği için, onlara **"T'u-chüe"** (= *miğfer*) unvanı verildi. (Taşağıl, -I-, 11, 9-96) [Çin kaynakları, **T'u-chüe (TÜRK)** adının anlamını *"miğfer"* olarak yazarlarsa da eski Uyгурca yazmalarda *"güç, kuvvet; güzellik"* anlamlarına geldiği hakkında bilgiler yer almaktadır.]

2) Suo Ülkesinden Neşet Etme: Göktürkler önce Hunların kuzeyindeki **Suo** ülkesinden çıktılar. O boyun büyük insanlarına **A-p'ang-pu** deniyordu. Büyük küçük *onyedi* kardeş idiler. Onlardan birine **I-chih-ni-shih-tou** derlerdi ki o **KURT**'tan doğma idi. A-p'ang-pu ve diğerlerinin karakterleri zayıf oldukları için onların ülkeleri yıkıldı. Ni-shih-tou'nun bambaşka bir yeteneği vardı: *Rüzgâr ve yağmuru devlet hizmetine çağırabiliyordu*. Yaz ruhunun (tanrısının) ve kış ruhunun (tanrısının) kızları olduğu söylenen iki kızla evlendi. Bu kadınlardan birisi hamile kaldı ve **dört erkek çocuk** doğurdu. Çocuklardan birisi değişip **beyaz ördek** [**beyaz kuğu**] (Taşağıl -I-, 111)] oldu. Onun ülkesi **A-fu** (Abakan nehri ?) *suyu* ile **Chien suyu** arasında bulunuyordu ve unvanları **Ch'i-ku (Kırgız)** idi. Onlardan başka birinin ülkesi **Ch'u-che (Yenisey) Suyu** kenarında idi. Yine onlardan birisi **Chien-ssu-ch'u-che-shih** **Dağında** (Batı Sayan) oturuyordu. Bu büyük oğlunun adı idi. [**1068/A'da:** *Dört oğul doğurdu. Büyük oğlun adı Na-tou-liu Şad idi. Halkı tarafından reisliğe getirildi. Unvanı T'u-chüe oldu. Na-tou-liu'dan doğan oğullardan hepsi annesinin kabile adı soyadı olmuştu. A-sih-na bunlardan biridir. Unvanı A-hsien Şad idi. Her ne kadar söylenişleri farklı ise de hepsi KURT soyundan idi.*] Dağın yukarılarında **A-p'ang-pu** neslinden olanlar yaşıyordu. Burada çok kış olduğunda büyük oğul ateş çıkararak onları besledi ve yardım etti. Onun bu yardımından dolayı büyük oğla reislik sundular. Unvanı da Na-tou-liu(lu) Şad idi. Bu reisin on karısı vardı. Doğan çocuklarının hepsi onları doğuran annelerinin kabile adlarını aldılar. **A-sih-na**, onun en küçük karısının oğludur. Na-tou-liu öldüğü zaman on

kadın toplanarak oğulları arasından birisini rein seçmek istediler. Bunun için büyük ağaçların bulunduğu bir yerde toplanıp, ağaçlar tarafından en yükseğe zıplayacak olanın reis olmasına karar verdiler. İsmi **A-shih-na** olan kadının oğlu en genç olduğu için en yükseğe o zıpladı. Sonuçta reislik ona verildi. Unvanı **A-hsien Şad** olmuştu. Ona **T'u-men** dediler.” (Taşağıl-I-, s.11-12, 96)

[NOT: Na-tou-liu efsanesinde Göktürk hanedanının ilk atası olarak ortaya çıkan **A-hsien Şad**’dan sonra **Tu-wu Yabgu** gelir. Onun iki oğlu **Bumin (T'u-men)** ve **İstemi (She-tie-m-/Se-ti-mi)** Göktürk tarihi belgelerinde kesinleşen iki önemli şahsiyettir. Bumin kazandığı iki zaferden sonra “**İl Kağan**” (*İl/Devlet’in kağanı*) unvanını aldı. Böylece 552 yıkında Göktürk devleti bağımsızlığına tam olarak kavuştu. Bumin ölünce yerine oğlu **Kara (K'o-lo/İ-hsi-chi Kağan)** geçtiyse de aynı yıl hastalıktan öldü. Boşalan tahta kardeşi **Mukan** geçti. Mukan, zeki, bilgili, taktikçi oluşu ve askerini iyi kumanda edişi, olağanüstü cesurluğu ile Çin tarihçilerinin dikkatini çekmişti. Bu yüzden yirmi yıl tahtta kaldı. [1068/A kayıtlı Çin tarihinde **Mukan için şöyle yazar: Mukan Kağan (T'u-men'in oğludur. İsmi Ssu-chin ve Yen-i)'in görüntüsü çok farklıydı. Yüzünün genişliği bir ayak'tan fazladır. Rengi çok kıızıdır. Gözleri donuk cam gibidir. Vahşi tabiatlıdır. Çok akıldır.] Mukan 572 yılında ölünce yerine kardeşi **Taspar** geçti (572-581). Taspar Kağan 581 yılının sonunda hastalanıp ölünce, oğlu An-lo'ya Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'in geçmesini vasiyet etti. Ancak, millet annesinin Türk olmaması sebebiyle onun kağanlığını kabul etmedi; töreye uygun olarak tamamen Türk soyundan gelen Taspar'ın oğlu **An-lo** kağan seçildi. Fakat, Ta-lo-pien tarafından devamlı rahatsız edilen An-lo'nun isteği üzerine “devlet meclisi” yeniden toplanarak dört kağan oğlu içinde en bilge ve müktedirin **She-t'u** olduğuna karar verip ittifakla onu tahta davet ettiler ve kağan ilan ettiler. She-t'u'ya “**İl küllüg şad İşbara Kağan**” (Çincesi: *İ-li Chü-lü She Mo-ho Shih-po-lo K'o-han*) unvanını verdiler. İşbara Kağan 587 yılında ölünce tahta Yabgu Ch'u-lo-huo geçerek **Baga (Mo-ho) Kağan** unvanını aldı (587-588). Baga Kağan'ın beklenmedik ölümü üzerine İşbara'nın oğlu **Yung-yü-lü**'yü tahta geçirdiler (588-600).**

Tardu'nun Yang su, Tou-lan'ın Kao Kung tarafından mağlup edilmesinden sonra Çin'e sığınmış olan **Tu-li**'nin prestiji arttı ve Çinliler tarafından kağan ilan edilerek, Çince “*fıkri sağlam, güvenilir*” anlamına gelen Türkçe “**İ-li-tou Ch'i-min Kağan**” unvanı verildi. 609 yılının yaz aylarında hastalanan Ch'i-min, daha sonra öldü ve yerine oğlu **Tou-chi** tahta geçerek **Shih-pi Kağan** unvanını aldı. (*Göktürk geleneklerine uygun olarak dul kalan üvey annesi İ-ch'eng prenses ile evlendi.*) (609-619). Shih-pi'nin aniden ölümü üzerine, oğlu Shih-po-pi çok küçük olduğu için, yerine kardeşi **İlteber Şad, Ch'u-lo Kağan** unvanıyla tahta geçti. (619-621). Ch'u-lo Kağan'ın ani ölümü üzerine, oğlu Wo-she Şad'ı çirkin ve zayıf olması sebebiyle tahta çıkarmayıp, yerine 609 yılında ölen Ch'i-min'in en küçük oğlu ve Ch'u-lo'nun kardeşi olan **Bagatır Şad** [asıl adı: **Tou-pi**]’ı destekleyip tahta çıkardılar ve **İl (Hsie-li/chie-li) Kağan** unvanını verdiler. (Bu kağan Çinli İ-ch'eng Hatun-la evlendi). İl Kağan 634 yılında üzüntüsünden öldü.]

Gök Türkler’de Unvanlar: Kağandan sonra en büyük idari unvan YABGU idi. Kağanın kardeş ve oğullarına TEGİN; başka boyları ve askerleri idare edenlere ŞAD denirdi. Ta-kuan büyük unvanına CH’Ü-LÜ-CH’O adı verilirdi. Sonra A-PO, sonra İLTEBER, sonra TUDUN (T’u-t’un-fa), sonra ERKİN gelirdi.

Muhafızların savaşçılarına FU-Lİ (BÖRÜ) derlerdi ki Çin dilinde anlamı “KURT” idi. (Göktürkler KURT’tan doğduklarını hiçbir zaman unutmuyorlardı.)

Devletin başlangıcında yüksek ve düşük seviyede toplam on civarında (bir başka kayda göre: yirmisekizden fazla) idarî unvan vardı. Bazen *vücutlarının görünüşü*, bazen *yaşlı-geç oluşları*, bazen *şakaklarındaki saçların bükümlerinin rengi*, bazen de *içki içip et yemeleri*, bazen *vahşi hayvanların isimleri* onlara AD oluyordu.

Cesur ve yiğit olanlarına SHİH-PO-LO dedikleri gibi, ayrıca YİN-HO-FU [Mo-ho-tu veya Mo-ho-fu (= Bagatur)] ve İŞBARA (Shih-po-lo) da derlerdi. **Se-miz geyik** gibi olanlara ÜÇ İÇKİ KABI (TA-LO) derlerdi. Ta-lo-pien, *içki kabı* olup şekli *geyik boynuzu* gibidir. Boynuzun şekline göre daha çok veya daha az saygı-itibar gösterirlerdi. Bu yüzden onların unvanı olurdu. İdarî unvanlar sadece OGUL ve KARDEŞlere özeldi. *Yaşlı olanlara* KO-Lİ derlerdi. Bu yüzden KO-Lİ TA-KUAN (=Toygun) vardı ki ona MA(AT)-HO-LAN derlerdi. (Taşağıl-I-, 96 ve not: 557-559)

Askerleri idare edenlere CH’ÜE-SU-Nİ; *kara renkli olanlara* K’O-LO-PIEN; *Altmış yaşından büyük olanlara* SAÇ SUO-HO derlerdi. *İdarî unvanların en yükseği* K’O-LO-CH’O idi.(s.97)

Vilayet, eyalet gibi bölge idarecilerine SUO-HO T’U-TUN; kurban törenlerini idare eden, kötü ruhlarla karşı gelmeyi sağlayanlara JE-HAN; içkiye FU-Nİ-JE-HAN derlerdi. Et’e AN-TAN, aile işlerine bakan devlet idarecisine de AN-TAN-CHÜ-Ni adı verilirdi.

KEÇE-Kilim Üzerine Koyup Kaldırma: Göktürklerin reisleri tahta çıktıkları zaman, tıpkı Hsiung-nu’lar gibi, yakın hizmetçileri ve önemli vezirleri reisi KEÇE KİLİM ÜZERİNE KOYARAK, GÜNEŞİ TAKİBEN **DOKUZ KERE ÇEVİRİRLER**, HER BİR ÇEVİRİŞTE VEZİRLERİN HEPSİ ONU SELAMLARLARDI. Bu iş bittiğinde onu bir ata bindirip boğazını n, bir ipek şerit ile sıkırlar, atının üzerinde dolaştırarak iyice kızardığında şeridi gevşetip hemen sorarlardı: “Sen kaç sene kağanlık yapabilirsin?” Onun yüzünün şekli değişir kaç sene olduğunu söyleyemezdi. Vezirler ve diğerleri onun söylediği eksikliği tamamlarlardı. (s.97)

KÖK TENRİ: Eski Türkler, tarih sahnesine çıktıklarından itibaren Kök Tengri’ye inanmışlar, Orhun Abidelerinde de yazılı olduğu gibi “*Üze Kök Tengri asra yagız yer yaratıldıktā..*” diyerek Tanrı’ya olan inançlarını belirtmişlerdir. Eski Türkler **GÜNEŞ** (☼), **AY** (☾) ve **YILDIZLAR** (*) kutsal saymışlar, “*Gök gürültüsü*”, “*şimşek*” ve “*yıldırım*” için kurbanlar kesmişlerdir. Hunlar ve Orta Asya coğrafyasında yaşayan Kök Türkler, Kırgızlar, Uygurlar gibi bütün Türk boyları Kök Tengri’ye inanıyorlardı. Türkler Kök Tengri inancını bırakıp Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık gibi öğretiyi veya semavî dinlere geçtiklerinde toplum inançları

onları farklı yaşamaya, gerçekte miskinliğe sevk etti. Bozkırın zor hayat şartlarına, bu inandıkları dinlerin gereği olarak boyun eğiyorlardı. Halbuki Kök Tengri'ye inanan Türk, Tabiatın hiçbir olumsuzluğuna sırf Tanrı'nın takdiridir diye bakmıyor, bilakis sonuna kadar mücadelesini yapıyordu. Bu itikatlar onun kolunu-kanadını bağladı; peşinen yenilgiyi kabullenmesine sebep oldu. (Gömeç, *Şamanizm*, s. 25).

Hunlar zamanında Çin'e sığınan Türklerin sayısı oldukça fazladır. Hunlardan sonra da Kök Türkler, Kırgızlar, Uygurlar ve öteki küçük Türk kavimleri (boyları)nın yüz binlercesi Çin'in egemenliğini ve Budizm'i kabul ederek adlarını, törelerini ve dillerini de değiştirerek Çinlileşmişler ve tarih sahnesinden çekilip gitmişlerdir. Çin, özellikle Türkleri Çinlileştirmek için Budizm'i kullanmış; bozkırda at, sığır ve koyun besleyen, at sütünden yapılmış "kımız" içen, koyun, at ve sığır derisinden elbise giyen, keçe çadırlarda ayı, geyik ve at postu üzerinde uyuyan; sefere çıktığı zaman geceleri uzun mızrağını dayanak olarak kullanıp "kestiren" Türk insanı, uyşuk, elinde çapa ile darı ya da pirinç eken yerleşik toplum haline getirilmiştir.

Hilmi Ziya Ülken "*Türk Tefekkür Tarihi*" (İstanbul 2007, YKY) adlı eserinde Türk kozmogonisini anlatırken şöyle der: "Türklerde **Ak** ve **Gök** Çinlilerin Yang'ına mukabildir. **Gök Tanrı** bütün Türklerin ve muhtelif sınıfların mabudu olmakla beraber bilhassa *Akbodun* (Ak kamik) yani zadeğânı temsil eder. **Kara yağız yer**, *Kara bodunu* (Karakamik) yani avamı temsil eder.

Yakutlarda çok ilahçılık Türklerin bu esrarlı kozmogonileriyle imtizaç etmiştir. Göğün mabutları **Tenger** yani Tanrılar ve yerin mabutları **Yirey** ismini alır. Yukarıda *dokuz ağa oza*, aşağıda *sekiz ağa oza* vardır. Göğün tabakaları 17, yerin tabakaları 12 veya 5'tir. Gök mabutlarının en kudretlisi **Art Toyon Ağa**'dır.

Altaylarda göğün tabakaları 17 ve yerin tabakaları 7 veya 9'dur. Radloff'a göre umumiyetle Türk kavimleri arasında gerek Tanrı ile *karayer* veya *yağız yer* arasında **orta dünya** vardır. Burası kişinin yaratıldığı ve insanların yaşadıkları âlemdir. Orada **Yer-su**'lar hâkimdir. Yer-su'lar Türk kozmogonisine tali olarak giren Türk mitolojisinin unsurlarıdır." (s. 31)

Türk Devletinin başına **KÖK TÜRK BÖRÜLÜLER (AŞİNA)** sülalesinden sonra, Uygur Yaglakar ailesi geçene kadar KÖK TENRİ DİNİ Türklerin inanç sisteminin temelini oluşturmuştur. Yazılı kayıtları ve önemli ilkeleri olan dinlerin hiçbir Türklerin bu millî inancına tesir edemediler. Türkler hangi dine veya hangi kültür çevresine girmiş olurlarsa olsunlar, bu inancın özü onların ruhî hayatlarında daima yer aldı.

Eski Moğollarda da Kök Tengri inancı vardı. Büyük Moğol Kağanı Cengiz Han (Çinggis Kagan) sefere çıkmadan önce Tanrı'ya dua eder "**Müngke Tengri-yin küçü-dür!**" [*Ebedî Tanrı'nın gücü ile*] diyerek savaşa başlardı.

X. Yüzyılda Başkurdistan'a giden İbni Faldan, Başkurtların göte yaşayan en büyük Tanrı'ya inandıklarına dair bilgi verir.

Kök Türklerde GÖK ve GÜNEŞ: “*Üze kök tengri asra yagız yer yaratıldık-ta...*” diye başlayan Kültigin yazıtındaki ifadeden Göktürklerin GÖK ve YER’e ne kadar önem verdiklerini anlıyoruz. Onlar “Güneş”in doğduğu yeri kutsal sayar, gök tanrıya inanırlardı. 599 yılı yaz 4. ayda yazılmış bir tarihî nottan öğrendiğimize göre (s.5564), Çinlilere karşı bir zafer kazanan Tardu, bu zaferin Tanrı’nın bir lûtfu olduğuna inanarak “atından inip, GÖĞE YÖNELDİ ve EĞİLMEK SURETİYLE SELAMLADI.” denilmektedir.

Bugün Anadolu’nun Tunceli ve yöresinde yaşayan Alevî Türkmenler (Zazalar) sabahları güneşe dönerek onu saygı ile selamlarlar ve önünde eğilirler. Doğu ve Güneydoğu’da çobanların giydikleri “kepenek”lerin sağ omuzlarında ☼ biçiminde “güneş” motifleri bulunur. Aynı güneş kursunun pek çok Anadolu mezar taşında da yer aldığını görürüz.

OTAĞ: Gök Türkler her ne kadar genellikle kağanlıklara bölünmüşler iseler de “Büyük Güneşin Kağanı” ÖTÜKEN’de oturur, otağının ağzı (kapısı) DOĞUya doğru açılırdı. Böylece GÜNEŞİN DOĞDUĞU YERE saygı gösterilirdi. Her yaz bütün ileri gelen devlet adamlarına önderlik edilir, kurban sunmaya giderlerdi. Kağan bu işi önce gizlice yapar, sonra beşinci ayın ortasında ON GÜN süreyle bütün halkını sel gibi toplayarak, ÖTÜKEN’de “GÖĞÜN RUHU”na kurban sunarlardı. (s. 133)

Gök Türkler’in Silahları: Göktürklerde askerlik mecburi idi. Asker aleti olarak boynuz yay, ses çıkaran ok, zırh, mızrak ve kılıç vardı. Bunları süslü kemerlere takarlar, yanlarında kılıfları vardır. (s. 97) Sancaklarının başına **ALTINDAN KURT BAŞI** takarlar; muhafız savaşçılarına **FU-Lİ** (=Türkçe: **Börü** ‘kurt’) derlerdi.

Gök Türkler’de Cezalar: Devlete baş kaldıran, adam öldüren herkes öldürülürdü. İnsanları baştan çıkaran, parçalara ayrılır ve belinden ikiye bölünürdü. Adam yaralayanlar, kadınla veya kadınsız karşılığını öderdi. At çalanlar on misli ceza ödemek zorunda kalırlardı.

Ölüm-Mezar, Ceset Yakma/Yas Tutma; : Ölüm olduğu zaman cesedini çadır içine koyarlar, oğulları, torunları bütün akrabaları kadın-erkek hepsi koyun ve at keserlerdi. Otağının etrafını atla YEDİ defa dolaşırlar, çadırın önünde bıçakla (/kılıçla) yüzlerini keserek ağlarlar. Bu çizilen terlerden kan ve gözyaşı birlikte akar, bunu YEDİ kere yaparlardı. İlkbahar ve yazın ölenler çayırların, ağaçların sararmasına ve düşmesine kadar beklenirdi. Uğurlu günlerinde öldürülen at kümelerini, giydiği elbise ve kullandığı eşyaları cesetle aynı yerde YAKARlardı. Onun küllerinin hepsi gömme zamanına kadar bekletilirdi. (Taşağıl, -I-, 112: 21a) Sonbahar ve kışın ölenler ise çiçeklerin, yaprakların bollaştığı zamana kadar bekletilirdi. Sonra mezar kazmaya başlanır ve ceset gömülürdü. (Sonra yeri kazarak bir mezar yaparlar ve küllerin mezara gömüleceği gün akrabaları, önceden olduğu gibi yeniden kurban merasimi yaparlar, atla etrafında dolaşıp, yüzlerini yine keserlerdi. Cenaze merasimi küllerin mezara konmasıyla son bulurdu./Belge 21/b) O gün erkek, kadın herkes en güzel elbiselerini giyerler, gömülme işlemi sırasında toplanır-

lardı. Ölü erkek ise, sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar **TAŞ-BABA (BAL-BAL)** dikilirdi.

Ölü Aşı: Yukarıda anlatılan defin merasiminden sonra aynı gün, erkek çocukları iyi elbiseler giymiş bir şekilde defin merasiminin yapıldığı yerde topluca yemek yerlerdi. [Anadolu'nun pek çok yöresinde de definden sonra mezarlıkta pide ve helva dağıtılır (Uşak); ölü evinde de “tam takım” adı verilen *çorba-pilav-et/tavuk-taze fasulye-salata-bamya-tatlı*’dan oluşan zengin bir yemek verilir, cenaze katılanlar ağırlanır. (Kayseri)]

Gök Türklerde Eğlence/TOP Oyunu: Savaş olmadığı, herkes günlük işleriyle meşgul olduğu zamanlarda Erkek çocuklar sazlık ve ağaçlık yerlerde eğlenirler; Kız-erkek içine *kıl doldurulmuş deri toplanlar* “*ayak topu*” oynarlardı. [Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügâti't-Türk* adlı eserinde buna “*tepik*” adını verir ki, 961 yılında yazılmış Çin kayıtlarındaki bu bilgilerden “*ayak topu*”nu ilk defa Türklerin oynadığını öğreniyoruz.] Bu eğlenceler sırasında at sütünden yapılmış *kımız* içilip, sarhoş olunur ve bağırarak şarkılar söylenirdi. Göktürklerin DOKUZ BÖLÜMDEN (makam) ibaret müzikleri vardı. *Komuz* (ağız komuzu), *kıl kopuz*, *yatugandavul* (def) gibi musiki aletleri vardı.

Göktürkler’de “Kurban”: Batı Göktürklerinin geleneğine göre her 5. ve 8. ay TANRI’ya kurban kesilerdi. Kurban edilmiş olan koyun ve at kafaları dikli taşların üzerine asılırdı. (Taşağıl -I-, 112, 113)

Gök Türkler’de Evlilik: Bir erkek bir kıza âşık olduğu ve iyi duygular beslediği zaman hediyelerle kızın evine, anne ve babasının fazla itiraz etmemeleri için “*ricacı*” adam gönderilerek teklifte bulunulurdu. Önceden hazırlanan kız evinden töreye göre istenen kız ile oğlan büyük bir TOY ile evlendirilir, ayrı bir OTAK’ta yuvalarını kurarlardı.

Baba ya da büyük erkek kardeş öldüğü zaman, oğullar ve erkek kardeşleri geride kalan ana ve hala ile evlenirlerdi Bu onlar için şeref olup, asla yadırganmaz ve şerefsizlik sayılmazdı. Bu evliliği sadece saygı göstermek için yaparlar, kesinlikle cinsellik düşünülmezdi. (Taşağıl, -I-, 113). Bugün Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun bazı yörelerinde, büyük ağabey öldüğü zaman dul kalan karısı küçük kardeş ile evlendirilmektedir. Bu konu, “*Sıla*” adlı bir dizi filmde de işlenmiştir (Mardin).

Uygurlar ve Uyгурca:

Kök Türkler’den sonra Turfan vadisine Uygurların sahip olduklarını görüyoruz. Yüz yıl kadar Orhun vadisinde hüküm süren Uygur devleti, 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılınca, Uygurlar da daha ötelere, An-si, Tibet ve Turfan yörelerine göç ettiler. İşte Turfan ve yöresinde yaşayan Uygurlar bu eski Uygurların torunlarıdır. Bugün Avrupa, Çin, Japonya ve Amerika kütüphanelerinde yer alan “*eski Uygur yazmaları*” bu devirlerden kalmadır. Tarihçiler, Turfan Uygurlarının ataları kadar olmasa da *sanat, yazı bilgileri ve kitap basıcılığı* alanlarında İç Asya’nın en kültürlü kavimleri arasında yer aldığını yazarlar.

Turfan Uygurlarının müneccimlerinin devlet yönetimindeki rolleri ilgi çekicidir. Uygurlara gelen yabancı devlet elçileri, Uygur müneccimleri tarafından tespit

edilen en uğurlu günden **7 gün** sonra kağanın huzuruna çıkartılırlardı. Bun tür kabul törenlerinden birinde, yanında oğulları ve baş adamları bulunan Uygur Kağanı elçiyi YÜZÜ DOĞUYA DÖNÜK olarak kabul etmişti. Kağanın tahtının yanında yer alan bir Uygur çalgıcısı elindeki değneği tınlayan bir taş vuruyor, bütün teşrifat işleri bu tınlamaya göre yapılıyordu. Kabulden sonra verilen şölende seçme yemek ve içkiler ikram edilmiş, Uygur çalgıcı ve ozanları yemek boyunca kopuz çalıp “yır” söylemişlerdi. Ertesi sabah, Kağan, oğulları, kızları ve ailesi elçi ile birlikte sandalla gölde gezdirilmiş, kıyıda yine müzik çalınmıştı.

Çin kaynaklarının belirttiğine göre Uygurlar anlayışlı, doğru sözlü, namuslu insanlardır. Altın, gümüş ve bakır eşya yapmakta gayet usta olup, **yü taşı** (yeşim ve nefritin bir türü) işlemeyi çok iyi bilirlerdi. Uygurların en fakirleri bile et (at eti, koyun, ördek ve kaz eti) yemekleri yerlerdi. Bugün de Asya ülkelerinin pek çoğunda *şaşlık*, *mantı*, *lağmen* gibi etli yemekleri en iyi yapanlar Uygurlardır.

Uygur topraklarında buğday, arpa, darı gibi tahıl ürünleri ile *üzüm*, *elma*, *dut*, *erik* (kayısı), *kavun*, *karpuz* gibi meyveler çok yetiştirdi. Ülke o kadar zengindi ki sansar ve samur derisi, beyaz aba, ipekten dokunmuş işlemeli kumaşlar çok boldu. Bu kumaşlar öteki ülkelere satılıyordu.

Uygur erkekleri ata biner, ok ve yaylarını yanlarında taşırlardı. Kadınları “**dobba**” adı verilen işlemeli başlıklar giyerler, saçlarını uzatırlardı. Eski Uygurların bir özelliği de, İslâmiyetten önce *toprak tanrısına kurban* adamaları idi. *12 hayvanlı Türk takviminden* başka Çin takvimini de kullanırlardı.

Gezmeyi çok seven eski Uygurlar, seyahate çıktıkları zaman mutlaka yanlarında *kopuz*, *dombra*, *yatugan*, *surnay*, *daire* (bir tür def) gibi musiki aletleri bulundurulardı. Bugün de musiki ile uğraşan Uygurlar çoktur. *Mugam* adı verilen Uygur klasik şarkıları çok sesli olup çok sayıda musiki aleti ile seslendirilirler.

Eski Çin kaynaklarına göre hem Hakaslar hem de Hoy-hu’lar Uygurca’yı da konuşmakta idiler. Yöre halklarından Darhatlar, Urankhayların dilini günümüzde bile Uygurca, halkını da Uygur dilli halk olarak adlandırırlar. Tannu-Ola dağlarının kuzey yamaçlarında, bu dağ ile Sayan dağları arasındaki Ulu-Kem, Bay-Kem, Kemçik nehirleri ve Kosogol gölü yakınlarında, Tannu-Ola dağlarının

Güney yamaçlarındaki Narın-Sumın nehri vadisinde ve Kobdo nehrinin yukarı boylarında yaşayan küçük bir halka da Çinliler ve Moğollar Urankhay (Uranksa/Uranhay) derler. Urankhaylar ise kendilerine Tufa (Tuba/Tuha) adını verirler ki bu ad Çin tarihlerinde Tofa (Toba) adı ile geçen Türk kavmidir.

Sagaylar:

Orta Asya Türk kavimlerinden olan Sagaylar, Aksış ve Uybat nehirleri arasında Baz sdağlarına kadar olan bölgede göçebelik yapıyorlardı. 18. yüzyılda sayıları 1.000 kişi olan bu küçük Türk kavmi çok sayıda at, koyun ve sığır besliyorlar; toprağı işlemeyi (tarımı) ve madencililiği biliyorlardı. Şaman inancına bağlı olan Sagaylar bu bölgenin yerli halkı olmayıp, güneydeki bir yerden gelmişlerdi.

Sarı [< Sarıg] Uygurlar (Yugurlar/Yögurlar):

Kansu (Gan-su)'nun en batı kesiminde, Hami çölünün güney, Tsaydam (Çaydam)'ın kuzey tarafında yaşayan Uygurlara Moğollar zamanından beri “Sarı Uygur” (Sarıg Uygur/Yögur) adı verilmektedir. Bugün de Su-cov ve Gan-cov yörelerinde yaşamaktadırlar.

Sarı Uygurlar eskiden Çin, Moğol ve Tangutlarla birlikte yaşamışlar, fakat hangi kavim ile birlikte oldularsa onların içinde eriyip kaybolmuşlardır. O yüzden eski tarihlerinin belli başlı olaylarıyla birleştirilecek bir şeyleri kalmamıştır. Efsaneleri yoktur, masal bilmezler, kendi dilleri ile türkü söyleyemezler. Eski Budizmle ilgili inançlarını korumuşlar ve bu bölgede yayılmış olan “Lamaizm”e katılmışlardır.

Macarlar Sarı Uygurlardan bazı araştırmacıları 3-4 aylığına Peşte’de misafir etmişler; Sarı Uygur müziği ile Macar müziği arasındaki benzerlikleri araştırıyorlarmış. Taklamakan Çöümünde yeni keşfedilen ve 300 yıldır dış dünyadan haberi olmayan Uygur topluluğu müslümanmış ve kendilerine “Yarkentlik” diyorlarmış; bulundukları yer Yarkent’e yakınmış. (A.B. Ercilasun, *Moğolistan ve Çin Günlüğü*, s. 139)

Uygurlar ve Budizm:

Eski Turfan Uygurları dindar birer Budist idiler. Buda’nın öğretilerine inanırlardı. Şehirde elli kadar Budist tapınağı vardı. Bunlardan pek çoğu Buda’ya inanan Uygurlar tarafından yaptırılmıştı. İslâmiyet öncesinde Turfan’da *Mani* dininin tapınakları da vardı. Din adamları İranlı olan bu dine eski Uygurlar da bir zaman inanmış, maniheist metinler yazmışlardı.

Türklerin Budizmle karşılaşmaları, IV. Yüzyılın başlarında, Ordos’un güneyinde teşekkül eden ve kendisini Türk-Hun Devletinin devami olarak gören CHAO sülalesinin son zamanlarına satlar. (Gumilev, Hunlar, 2003, 380-381.) Budizm, bir tür düşüncelerle insanın kendi ruhunu ve bedenini terbiye etmesidir. Tanrı kavramından uzak durulur, her şey maddî temeller üzerine kurulur. Hırsızlık, zina, adam öldürme, yalancılık gibi davranışlar günah sayıldığından, insanların toplum düzeni içeri yaşamaları ilkeleriyle de bağdaşmaktadır. Fakat, hayvan öldürüp, et yemeyi, savaşmayı ve insan öldürmeyi de yasakladığı için Budizm, Tabgaç Türkleri ve onları takiben devlet kuran Uygurların millî yapılarını zayıflattı ve binlerce Türk Çinlileşerek tarih sahnesinden kaybolmalarına sebep oldu.S

Turfan, Koço, Yar-hoto, Murtuk (bu şehrin yakınındaki Bezeklik’te) ve Tuyuk’ta yapılan kazılarda bulunan Budist sanatı ile ilgili eserler, Bezeklik tabloları, eski Uygur yazısı ile yazılmış eski Uygurca yazmalar ve basmalar Avrupa müzelerinin en kıymetli hazineleridir. Eski Uygur yazmaları Turfan vadisinde yaşamış olan Uygurların eski Budist Türk edebiyatı ile ilgili olup, Sanskritçe, Toharca, Çince ve Tibetçeden Uygurcaya nakledilen çevirileridir.

Uygurların eski Budist edebiyatı ile ilgili yüzlerce eser tercüme ettiklerini ve bunları eski Uygur yazısı ile kâğıt üzerine yazarak kitaplaştırdıklarını biliyoruz. Bu konunun uzmanlarından Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya, Prof. Dr. Şinasi Tekin,

Prof. Dr. Semih Tezcan, Prof. Dr. F.Sema Barutçu-Özönder gibi Türk dilcileri müstakil eserler ve makaleler yayınlamışlardır. Sertkaya'nın konu ile ilgili geniş bir bibliyografya çalışması vardır.

Eski Uygur edebiyatının en hacımlı eseri “**Altun Yaruk**” (Altın Işık) sutradır. Türkiye’de de yayınlanan bu eserin Uygurca bir kopyası sarın Uygurlar tarafından XVII. Yüzyılda yapılmıştır.

Budizm Uygurlar aracılığı ile XIII. Yüzyıldan itibaren Moğollar arasında da yayılmıştır. Moğol dilinin Budist sözcük hazinesi Uygurca alıntılarla doludur. Öyle ki Budizmle ilgili Moğol dinî kitaplarının sonuna düşülmüş olan bir nottan Moğol Budistlerinin din dilinin Uygurca olduğu anlaşılmaktadır. Moğollar içinde yaşayan Uygur bilginleri (aydınları) ve bitikçileri pek çok dinî eseri Moğolcaya çevirmişlerdir.

Çin’de hüküm süren Külüg Han zamanında da Uygur din adamları ve siyasetçileri Moğol sarayında imparatorun yanında hizmet vermişlerdir. Uygurları çok sevmesinden dolayı Külüg Han’a tarihçiler tarafından “Uygur Hükümdar” sıfatı verilmiştir.

Moğolların en eski yazılı eseri olan “**Monggol-un Niguça Topçıyan/Moğolların Gizli Tarihi**”nden sonra XVI. Yüzyılda yazılmış olan “**Altan Topçı**” Budizm tesiri ile doludur. Coğrafya-kışı ve yer adları ile Budist tanrıları eserde belirgin olarak görülmektedir. Bu eser Tuncer Gülensoy tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve yayınlamıştır (Ankara 2008)

Uygurlar ve Maniheizm:

M.S. III. Yüzyılda yaşamış olan Babilli Mani (216-277), temeli dualizm ile İranlı Zerdüş ve bazı Hristiyan unsurlarını da katarak bir din ortaya atmış ve akidesinin ilânı ve yayılması için de kilisesini kurmuştu. Onun inanç sistemi iki düşünce üzerine kurulmuştur ki, bu da **İYİ-KÖTÜ-KARANLIK-AYDINLIK**’tır. İnsanın ruhu *iyiliği*, cesedi *kötülüğü* temsil eder. Her şey birbirinin zıttıdır:: *Ölümle-hayat, sağlıkla -hastalık, zenginlikle fakirlik-varlıkla-yokluk, geceyle-gündüz* vs. Maniheizme göre, herkes bir gün içinde yalnızca akşamları yemek yemelidir. Suya saygı göstermek gerekir. Süt katiyen içilmemelidir. Tereyağı yemek yasaktır. [*Türklerin savaşçılığının, hareketliliğin en büyük karşısının ne olduğu açıkça görülmektedir. Kısırak sütünden yapılan kırmızı, koyun ve inek sütünden yapılan süt ve süt ürünlerinin insan sağlığına katkısı düşünülünce, beden zayıflayarak güçten düşmesi kaçınılmazdır.*] IV. Yüzyılda Maniheizm Batıda, Afrika’da ve Küçük Asya’da oldukça yayılmış, Hristiyanlığın varlığını da tehlikeye düşürmüştü. Fakat, çok geçmeden İran’da gözden düşen Mani ve keşişlerinin büyük bir bölümü İç Asya’ya kaçarak dinlerini bu coğrafyada yaymaya başlamışlardır.

VIII. yüzyılda güçlerinin doruğunda bulunan Orhun bölgesi Uygurları Çin’in başkenti Lo-yang’a kadar gelmişlerdi (762). Uygur Hükümdarı **Böğü (Buku)** kağan Çin’in başkentinde Maniheizmi öğrenmiş, Orhun nehri yakınındaki sarayına (ordosuna) dönerken, beğendiği bu dini Türk halkına da öğretmek için yanında dört Mani keşişi de götürmüştü. Orhun Uygurlarının hâkimiyeti altında bulunan göçebe

Türk ve diğer kavimler, kağanlarının bu isteğine uyarak Maniheizmi kabul ettiler. Çin'in istilasını ile burada kalan Uygurlar da Lo-yang maniheist kiliseini kurdular (768).

Kırgızlar 840 yılında Orhun Uygur devletini yıktıktan sonra, bütün Maniheist kiliseleri yakılıp yıkıldı, resimleri yakıldı; yalnız başkentte yetmiş Maniheist rahi-besi kesilerek öldürüldü.

Böğü Kağan Maniheizmle ilgili bilgileri, bugünkü Moğolistan'ın Karabalgasun şehri yakınlarındaki Karakurum (Harhurım)'da Orhun yazısı ile taş oydurarak bir anıt haline getirdi ve diktirdi. Yüzyıllar sonra kırılmış ve parçalanmış bir durumda bulunan bu yazıttan başka Çince ve Soğtça yazılmış iki yazıt daha vardı.

Uygur Maniheist metinlerinin en sağlam kalmış olanı “**Huastuanift**” adlı günah çıkarma kitabı idi. Bu eser TDK tarafından da yayınlanmıştır.

Tıpkı Budizm örneğinde olduğu gibi, Mani inancının da Türk sosyal hayatına yararları ve zararları dokundu. Özellikle *Türklerin savaşçılık ruhunu köreltti*. Ancak, Mani metinlerinden anlaşıldığına göre, bu inanış BÖGÜ Kağan ve onun ailesi çevresine bir saray dini olarak gelişti, Türklerin çoğu bu dine ilgi göstermedi.

Mani Sanatı:

Maniheizmin de Budizm sanatı gibi kendisine özgü bir sanatı vardı. Mani'nin kendisi de ünlü bir ressam idi. Müslümanlar tarafından da takdir gören Mani'nin ressamlığı ve sanat duygusu Maniheizme de damgasını vurmuştu. Mani yazmaları en iyi mürekkeple en kaliteli beyaz kâğıt üzerine, en dikkatli yazı ile yazılmış; din konulu olanları minyatürlerle de süslenmişlerdi.

Turfan kazıları sırasında ele geçirilen Uygur Maniheist Türk sanatının en güzel parçaları ipek üzerine boyanmış resimlerdir. Bu resimlerin hemen hepsinde maniheistler beyaz giysileri ve özel Maniheist başlıkları ile görülürler. Bu tablolar-dan birisinde yer alan Mani'nin başının üzerindeki bir hâle ve çevresindeki papaz-lar Onu kutsallaştırmaktadır.

Salar Türkleri:

Ahmet Bican Ercilasun, “*Moğolistan ve Çin Günlüğü*” adlı gezi notlarında Salarlar (Salar Türkleri) ile karşılaştıklarını anlatır (s.313-132): “...asıl köyünü soruyorum. Çinhay eyaletinin Şünhua köyü. Ling-şia şehrine altı saatlik mesafede imiş. Bu köyde 6000 kadar Salar yaşıyormuş; hepsi de müslümanmış.

İbrahim, Çince ile bir şeyler anlatmaya çalışıyor. “Semerkant, Ahman, Karaman” kelimelerini seçiyorum. Bu sözleri birkaç defa tekrarladı. “Çince konuşma, Salarca konuş” dedim, binbir güçlükle kelimeler ağzından dökülüyor: “Salar ak devege mingen, Şünhua'ga kelgen. İçki talga bölüngen. Ahman, Karaman.” Birkaç defa tekrarlatıyorum. Tercimanımız Li-mey'le kontrol ediyorum. Evet, 750 yıl kadar önce Salarlar, Semerkant'tan Şünhua köyüne gelmişler. “Ak deve” ile gelip “akdaş”a konmuşlar ve “Akman, Karaman” olmak üzere iki kola ayrılıyorlarmış. İbrahim kendisi Karaman imiş. Gelirken “otuz kitap” getirmişler; “*koy tirisinden*” yani koyun derisine yazılmış kitaplar, “Ahun” kitapları “bohunga salgan”; herhalde

bohçaya koymuş. Ahunun bohçada muhafaza ettiği, 750 yıl kadar önce Semerkant'tan getirilmiş, koyun derisine yazılı bu otuz kitap acaba ne idi? Çok heyecanlanıyorum; bütün gayretime rağmen muhtevasını öğrenemiyorum. Acaba aralarında **Oğuznâme** var mı? “Yabancılar açık olmayan Salar halkı”nın imamı acaba hazine mi muhafaza ediyor? Bu seyahatte bunu, maalesef asla öğrenemeyeceğiz.”

Ercilasun'un bize verdiği bu bilgilerden, Anadolu'da Salur adlı Oğuz boyu ile akraba olduğu kesin bu Türk insanların zaman içerisinde artık Çinlileşmeye mahkûm olacağı gerçeği beni çok üzüyor.

Bin Buda Mağaraları:

Bin Buda mağaraları (Çincesi: Çien-fodung) Uygur Türk edebiyat ve sanatının en kutsal yerlerinden birisidir. Bin Buda Mağaralarının bulunduğu Dun-Huang, Tanğ-ho ırmağının batısında, Kansu (Gan-su) adlı Çineyaletinde, Hami'ye giden büyük kervan yolunun, çölün beri tarafındaki son Çin konaklama yeri olan An-si'den Güney doğuya düşer

Çin tarihlerinden öğrendiğimize göre, Dun-huang M.Ö. 111 yılında Çin imparatorlarından birisi tarafından, Tibet'e gitmekte olan yolu tutmak amacıyla askeri garnizon olarak yaptırılmıştır. Çok eski zamanlarda bu mağaralara Budist keşişler yerleşmişler, bu keşişler ibadetlerini buralarda yaptıkları gibi sanat eserlerini de bu mağaraların duvarlarına çizerek ortaya koymuşlardır. Bu duvar resimlerinden biz eski Uygur Türklerinin giyim-kuşam, süslenme, sosyal hayat, musikî, musikî aletleri hakkında çok geniş bilgiler öğrenmekteyiz. Uygur Türklerinin yüz ve vücut yapıları, göz biçimleri hakkında da çok zengin antropolojik bilgiler elde etmekteyiz.

Bu mağaralarda ele geçirilen zengin yazma ve sanat eserleri yüzlerce yıl burada yaşamış olan Budist rahipler tarafından biriktirilmiş; XI. Yüzyılda Tangutların baskısından kaçarlarken de bu yazma ve eserleri mağaralardan birisinin içine taşımışlar ve ağzını da duvarla örmüşlerdir.

1907 yılında A. Stein buraya gelip araştırma yapmaya başladığında, mağaraların bekçiliğini Tangut **Vang dav-şı** adlı bir “Taoist” rahip yapmakta imiş. Bu rahip, mağaralardan birisinde bir araba yükü “Çin yazı işaretleri ile yazılmış” fakat Çince olmayan eserler bulunduğunu öğrenen A. Stein, ondan ancak bir tomar örnek alabilir.

Daha sonra A. Stein, Vang dav-şı'ya bu yazmaların ne kadar önemli olduğunu anlatarak onu ikna etmesi sonucunda içi hazineyle dolu bu mağaraya girmeyi başardı. İçinde yürümek değil, kımıldamanın bile zor olduğu bu mağarada yığın yığın tomarlar, deste deste el yazmaları üst üste konulmuştu. Bu mağaranın içinde ele geçirilen eserler arasında, artık tarihe karışmış Orta Asya Kavimleri ile onların dillerinin hepsinden örnekler vardı: Çince evrak tomarları, eski Uygurca yazmalar, oyma Köktürk yazısı ile yazılmış belgeler, Tohrca, Kuça, Saka, Soğd ve Tibet dilleri ile yazılmış yığınlarla belgeler... Depremler ve tabii afetler, yangınlar, fırtınalar ve define avcılarının elinden kurtulabilmiş olan bu eserler bütün dünya medeniyet tarihi için birer hazinedir.

Bu bakımdan Türk ve Orta Asya halklarının torunları A. Stein'e kurtardığı bu tarihi belgeler için ne kadar teşekkür etse azdır. **24 yazma eser+5 sandık resim ve işlemeyi** Londra'ya götürmüştür.

A.Stein'den sonra bu bölgeyi ziyaret eden Fransız bilgini P. Pelliot, Bin Buda mağaralarında kalan binlerce yazmayı ve eserleri gözden geçirmiş, bunlardan büyük bir kısmını Fransa'ya götürmüştür.

Daha sonraki yıllarda Çin Hükümeti Dun-huang'daki bu keşifleri öğrenmiş,

Geride kalan bütün yazma ve resimleri Pekin'e taşıtmıştır. Fakat bu taşınma sırasında yazmaların büyük bir bölümü çalınmış ve kaybolmuştur.

Stein ve Pelliot'dan sonra buralardaki yazma eserlerden pek çoğu eski eser kaçakçılarının eline geçmiş, onlar da A. Stein'in üçüncü seferinde pek çoğunu Ona satmışlardır. Bin Buda mağaralarının koruyucusu Vang dav-şı da daha önce sakladığı çok sayıdaki eserleri de büyük paralar karşılığı satmıştır. A. Stein bu son seyahatinden Batıya **5 sandık el yazması** ile dönmüştür.

Dun-huang'da bulunan yazmalar için Macar bilim adamı L. Ligeti: "*Turfan'da bulunan Uygur Budist basma kitapları ise Dun-huang'da bulunan basma eserler yanında gerçekten solda sıfır kalır. Bin Buda mağaralarında bulunan İ.S. 868'den kalma ağaç levhalar yardımı ile basılmış Çin tomari, zaman bakımından yalnız Turfan basmalarını geçmekle kalmayıp bugün için Çin kitap basıcılığından bize kalmış olan en eski eserlerden birisidir.*" (*Bilinmeyen İç Asya*, s. 266) Dun-huang'da yalnız Budistliğin değil, Maniheizmin de umulmadık yeni eserleri ele geçmiştir.

Eylül 1990 tarihinde, Prof. Dr. Osman Fi Sertkaya ve TRT ekibi ile Moğolistan ve Çin'de araştırma yaparak eski Türk ülkelerini dolaşan Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun " Moğolistan ve Çin Günlüğü" adlı gezi notlarında (Ankara 1991, TKAE yay.) "Dun-huang ile ilgili olarak şunları yazar:" 23 Eylül 1990 Pazar. 12'ye doğru çöl ve deve maceramız bitti. Öğle yemeği ve mihmandarlarımızın "planı" gereğince 14'e kadar dinlenme. 14'te Bin Buda Mağaralarına gidiyoruz. Çinliler "Mogao-ku" yani Mogao Mağaraları diyorlar.Yarım saatlik bir yolculuktan sonra mağaralara geliyoruz. İşte sağda; yumuşak, dik toprağa oyulmuş mağaraların altlı üstlü karanlık ağızları. Üst üste ve yan yana yüzlercesi sıralanmış. Birkaçının önünde ağaçtan giriş kapıları var. Mağaralara değil, sola dönüyoruz. Geniş bir binanın bahçesinde durduk. Burası Dunhuang Araştırma Merkezi imiş.Mağaraların önü demir parmaklıklarla boydan boya çevrilmiş. Kapıda "Kamera ve çanta sokulamaz" levhası var.Tabii mağaraların içine asla giremeyecek. Fakat bu dış manzara bile muhteşem. Mağaralar üstüte. Bazı yerlerde beş kat. Dış duvarlarda yıpranmış freskler. Bir büyük mağaranın önünde ağaçtan yapılmış, kat kat çatı yükseliyor.

....Bu kadar büyük bir heykel olamaz. Buda'nın başı o kadar yüksekte ki tepesini göremiyorum. 5-6 katlık bir bina cesametindeki heykel mağaranın içine oturulmuş. Başımın birkaç kat üstündeki kocaman elleri açılmış. Parmakları belki de bir insan borunda. İki yanımda iki kocaman ayak. Hayretle ve hayranlıkla dakika-

larca bakıyorum.....Tercümanımız Wang’a, adaşı Wang Davşı’nın mağarasını sordum. 16-17 numara imiş. Osman’la (Osman F. Sertkaya) oraya doğru koşuyoruz. Evet mağara açık ve içinde bir turist kafesi var. Turist fenerlerinin ışığında Buda heykellerini ve duvarlardaki freskleri seyre ediyoruz. Şu sağdaki küçük kapıda 17 yazıyor. Parmaklıklardan süzülen loş ışıklarda bir heykeli ve bazı resimleri güçlkle seçiyoruz. Oda bomboş. Sir Aurel Stein 83 yıl önce elinde bir kandille bu odaya girdiği zaman, yerden tavana kadar her taraf kitapla doluydu. Stein hayranlıkla kitapları inceliyor ve rahip Wang dav-şı’yı nasıl ikna edeceğini düşünüyordu. Wang dav-şı’ya ne diller dökmüş, ne paralar vermişti. Pek çok kitabı sandıklara koyarak Londra’ya götürmeyi başarmıştı. Bir yıl sonra Paul Pelliot da Wang dav-şı’dan pek çok kitabı alarak Paris’e götürmüştü. “**İyi Düşünceli Şehzade ve Kötü Düşünceli Şehzade**” yani meşhur “**Prens Kalyanamkara ve Papamkara**” hikâyesi bu kitapların arasındaydı. Budistlerin ünlü kitabı “**Sekiz Yüklemek**”i kâğıda yazılmış Göktürk harfli metinleri de Sir Aurel Stein götürmüştü. İşte 17 numaralı bu mağara şimdi bomboştu. Geriye kalan kitaplar da herhalde Pekin’de olmalıydı..

...Mağaraların birinden çıkıp diğerine giriyordum. Çekimler de tamamlanmıştı, gidiyorduk. “İlk gördüğümüz mağaraları da çekmemiz lazım” diyordu İsmail, onlar daha tabii.” Demir parmaklıklarla korunan, fakat henüz restore edilmediği için ilk bulunduğu şekilde duran bu mağaraları da filme aldık. Burada aşağı yukarı 200 mağara bulunduğuna göre demek ki tamamı 700 kadar vardı. Gerçekten de bunlar Bin Buda Mağaralarıydı.”

Böğü (Buku) Kağan Efsanesi:

Moğol çağının tanınmış İranlı tarihçisi Cüveynî, Böğü (Buku) Kağanla ilgili şu efsaneyi anlatır: “Uygurlar, Karakurum adlı bir dağdan kaynakarak doğan Orhun nehri kıyısında yerleşik yaşarlarmış. Bu Uygurların iki kabilesi varmış. Daha sonraları nüfusları çoğalan Uygurlar, beşyüz yıl sonra Buku Kağan’ı kendilerine han seçmişler. Bu efsane şöyledir: “Tolga (Tula) ve Selenga ırmaklarının birleştiği deltada Kumlancu adlı bir yer vardır. Bu yere yakınında yan yana iki ağaç büyür. Bunlardan biri **fistuk** ağacı olup her zaman servi gibi yemyeşil olan çam ağacına benzer. Diğeri de **ak çam** ağacıdır. Bu iki ağacın arasından bakıldığında küçük bir tepe görünürmüş. Günlerden bir gün bu tepenin üzerine **gökten bir ışık** vurmuş. Bu ışığın vurmasından sonra tepe her gün büyümüş ve bir gün yarılmış. O tepenin üzerinde **beş küçük çadır** oluşmuş.

Çadırların her birinin altında **beş küçük erkek çocuk** yatıyormuş. Uygurlar, **gökten inme** olduklarına inandıkları bu çocuklara saygı ile itaat etmişler ve en küçükleri olan **Buku tekini** de kendilerine kağan seçmişler.

Buku tekin Buku Kağan unvanını aldıktan sora Uygurları adaletli ve akıllıca yönetmiş. Ona bu semavî görevinde **üç kuzgun** yardımcı olmuş. Dünyadaki dillerin hepsini bilen bu üç sadık kuzgun, yeryüzünde her ne olursa Buku Kağana haber verirlermiş. Bir gece Buku Kağan düşünde bir “**gök ruhu**” görür. Bu gök ruhu onu **Kut Dağı**’na götürür. Buku Kağan bu düşü yedi yıl, altı ay ve yirmi iki

Gece boyunca devamlı görür; o “gök ruhu” da her seferinde Buku Kağan ile görüşür. En son gece ona “Bütün dünyaya sahip olacaksın!” diye söyler ve ayrılır. Buku Kağan uyanınca ordusunu toplar ve dört kardeşinin komutası altında onları Moğollar, Tangutlar, Kırgızlar ve Kataylar üzerine gönderir. Dört kardeş de verilen görevi yerine getirir, kazandıkları savaşlardan bol ganimet ve çok sayıda esirle Orhun vadisine dönerler; orada Ordu-Balık adlı şehri kuararlar.”

Buku Kağan daha sonra bir düş daha görür. Bu düşünde karşısına başında beyaz kurdellâlar bulunan beyazlar giymiş; elinde çam ağacına benzer bir **yü taşı** bulunan bir adam çıkar. Bu adam yü taşını Buku Kağan’a vererek “Bu taşı yanından hiç ayırmazsan, dünyanın dört bucağındaki halkları hâkimiyetin altına alabilirsin!” der. Aynı gece baş veziri de aynı düşü görür. Buku Kaan sabah olunca ordularını toplayarak Batıya doğru sefere çıkar ve geniş bozkırları, yemyeşil otlakları ve şarıl şarıl akan gümr ırmakları görünce buraya yerleşerek Balasagun (Guz-Balık) şehrini kurar. Orduları da dünyanın dört bir tarafına ulaşarak bütün kavimleri egemenlikleri altına alır. Yeryüzündeki bütün hükümdarlar Buku Kağan’ın ordasına gelerek hediyelerini, vergilerini verirler, bağılıklarını belirtirler.

Böylece üzerinde hayat bulunan bütün dünyayı hâkimiyeti altına alan Buku (Böğü) Kağan da Orhun vadisindeki sarayına geri döner.”

Turfan’da yapılan kazılar sırasında Murtuk adlı yerde, Uygurlar tarafından yazılmış pek çok “el yazması” eser bulunmuştur. Pek çok sayfası yıpranmış, kenarları yıpranmış, mürekkeplerinin rengi kaybolduğu için pek çok yeri silinmiş, başı ve sonu eksik, sol yandan ciltli bir eserin içindeki hikâye Böğü Kağan ile ilgilidir.

Budist Uygur yazmalarının içi birbirinden çok farklı “motif”lerle doludur: “Şehzade, Nirvana, saadet verici cevher/çintamani, yırtıcı kuşlar, balıkçılar-avcılar-kuşçular, at-öküz-koyun-domuz; insan yutan deniz canavarı, denizdeki koca korkunç dağlar, deniz cinleri, ejderlerin kıralı, gemi, kör dümenci, yedi gün yolculuk, gümüş ada dağı, gümüşten toprak ve kum, Altın dağ, mavi lotus çiçeği, (lotus çiçeğinin her birinin içinde) zehirli bir yılan, ejderler kralının mücevherli şehri ve sarayı, yedi sıra hendek, dört kız, mücevher ip, kapının bekçileri, dört dilber cariye, gümüş ip, güzel sekiz kız, altın ip, bir ejderin sırtına binerek okyanusa gitmek, bir koruyucu melek” gibi motifler, yaşayan Türk masallarının pek çoğunda da yer alır.

Eski Saha (Yakut) destanlarından olonholar’da oba ve eski Saha evinin tasviri:

“Atına bindi ve gidiyor. Sakin, iyi, zengin bir yere, yerin göbeğine varıyor; burada sürekli huzur hiçbir zaman değişmiyor, zenginlik sürekli bir mutluluğa dönüşmüştür. Burası **DOKUZ** ahşap urasa’nın dikildiği, aygırların bağlanması **DOKUZ** köşeli kayışın gerildiği yerdir; akıllı başlar bir araya geldiği, dört yaşındaki hayvanların çarpıştığı, yumuşak yeleli kısırakların toplandığı yerdir. Delikanlıların güreştikleri, genç kızların bir araya geldiği, çevik ve seçkin kadınların bulunduğu yerdir.” (Seroşevsky, 2007, 135)

Bu destanında geçen kutsal **DOKUZ** sayısına dikkat çekmek isterim.

Eski Türklerde Kam (Şaman)lar:

Şaman sözcüğü üzerine: “Şaman” ve “Şamanizm” sözcükleri Türkçe değildir. Tunguşçadan Rusçaya, oradan da Batı dillerine geçtiği bilinmektedir. Eski Türkler V. Yüzyıldan beri “**Kam**” sözcüğünü kullanmışlardır. Avrupa Hunlarının din adamlarına da “kam” dediklerini A. İnan, İ Kafesoğlu, P. Vaczy gibi tarihçilerin eserlerinden öğreniyoruz. XI. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılmış olan *Dîvânu Lûgâti't-Türk* adlı ilk Türkçe sözlükte de “kam” sözcüğünün “kâhin” anlamında karşılandığını görüyoruz. Aynı yüzyılda yazılmış olan Kutadgu Bilig adlı eserde kamlar “otacılar” olarak anlandırılmıştır. Uygurlar “kam” için “büyücü, siharbaz” anlamlarını kullanmışlardır.

“Şaman” için Eski Karluklar “sagun (=başhekim)”, Kazak ve Kırgızlar “baksı” Kırgızlar kadın kam’a “**bübü** (< bibi)”, Türkmenler “**bakşı/baskı** (=saz şairi)”, Saha Türkleri “oyun” [kadın kam’a: “udagan”], Moğollar erkek kam’a “bö / böge” -kadın kam’a “udagan” adını vermişlerdir. Çuvaşlar “yum” derler.

Eski Türkler **Tanrı (Tengri/Kök Tengri/ Müngge Tengri)** adını verdikleri yaradana inanırlar, bütün iyilik-kötülük, gece-gündüz, ılık-karanlık, yağmur-kar, şimşek-yıldırım gibi güçlerin bu “**Tengri**” tarafından yönetildiğine inanırlardı. Tanrı ile aralarındaki ilişkiyi de kadın ya da erkek **KAM** (şaman) adını verdikleri ruhanî insanlar (büyücüler ?) aracılığı ile yürütürlerdi. Kamlar *yada yaşı (yağmur taşı)* ile yağmur yağdırır, bütün hastalıkları sağaltır (tedavi eder), savaşa çıkılacak zamanı bile kağana bildirirlerdi. Kamlar bütün iyi ve kötü haberleri yıldızlara bakarak haber verirlerdi. Koyunları uyluk kemikleri ile fal bakıldığı olurdu. Bu yüzden kesilip yenilen hayvanların kemikleri etrafa atılmaz, çoğu zaman toprağa gömülür ya da saklanırdı. Bu töre Kırgızlarda halâ yaşamaktadır.

V. L. Sereşovsky, “*Aslında her bir şaman, güçlü bir ruhun musallat olduğu bir menerik veya histeriktir. Kimse şaman olarak doğmaz, fakat kendi iradesine ve isteğine rağmen herkes şaman olabilir.*” demektedir. (s. 209) Şaman yalnız kendi *emeği*’nin vasıtasıyla görür ve duyar.

Genç Türk tarihçilerinden, Hun, Göktürk ve Uygur siyasî ve kültür tarihi uzmanı Saadettin Gömeç, “**Şamanizm ve Eski Türk Dini**” (Ankara 2008) adlı eserinde Eski Türk dininin bugünkü geç Sibiryâ Şamanizmiyle hiçbir alâkası yoktur.” diyerek eski Türk dinini ve eski Türk Şamanları ile Şamanlığını yorumlar. Yeri geldikçe Gömeç’in tespitlerine yer verilecektir.

“Bugün Şamanlık olarak bilinen, fakat din adamlarından dolayı zaman zaman “Kamlık” denilen, eski Türk dini ve Kök Tengri İnancı ile Saha (Yakut) ya da Altay Türk inancının bir olduğu iddia edilemez. Çok eski zamanlardan itibaren bir devlet geleneğine sahip olan Türklerin dini itikatları, bugünkü Altay ve Saha dini inançlarından daha gelişmiş düzeydeydi.” (Gömeç, 2008, s. 13)

Altaylarda ve öteki Türk boylarında kadın şamanlar da vardı ki bunlar erkeklerden daha güçlü idi. Sahaların Kolıma bölgesinde özel bir şaman giysisi bulunmadığı için erkek şamanlar kadın giysileri giyiyorlar, saçlarını kadınlar gibi uzatırlardı.

Saha (Yakut)lar Şamanları “En zayıf ve korkak şamanlar **köpek** Şamanlardır (*ıt abasılak ie-kıla*).En güçlü ve kudretli şamanlar “*ie-kıla*”sı **boğa, aygır, kartal, ge-yik, siyah ayı** olan Şamanlardır. “İe-kıla”sı **kurt, ayı** veya **köpek** olanlar ise en mut-suz Şamanlardır.” diye üçe ayırırlar. Zira bu hayvanlar doyumsuz olurlar, şaman onlar için ne kadar çok şey bulsa da onlar doymazlarmış. Özellikle köpek “kendi iki ayaklı tekine rahat vermez, sürekli onun kalbini kemirir, vücudunu parçalar-mış.” Sahalara göre karga da kötü bir *ie-kıla*’dır. Kartal ile boğa “şeytanî savaşçı-lar” (*abası kiektah*) olarak adlandırılırlar.

Demirci ustalarının Şamanlarla kısmen akraba oldukları, onlar için “demirci ile şaman aynı yuvadandır.” denir. Ruhların demir şangırtısından ve şişirilen körükle-rin sesinden korktuklarına inanılır. Yalnız dokuzuncu kuşaktan bir demirci, şaman giysi ve davulundaki küçük çanları ve insan görünümündeki bakır levhadan oluşan parçayı kendisine zarar vermeden yapabilir. Bu yüzden şamanın karısı önemli, demircinin karısı saygındır.

Seroşevsky gibi Saka (Yakut) Türkleri üzerine araştırma yapan tarihçiler, ger-çek şaman gördükten sonra onları “BÜYÜK, ORT ve SAHTE ŞAMAN” olarak sınıflandırmışlardır. Bu konuda “*Bu büyüğülerden bazıları ışık ile karanlığın teza-dını, sessizliği ve ilahileri öylesine ustalıkla kullanır, çıkardıkları sesler öylesine esnek, el kol hareketleri öylesine özgün ve anlamlı, davula vurulan darbeler ve çıkardığı sesler öylesine yerinde; kullandığı beklenmedik ifadeler, zekice bulmaca-lar ve sanatsal özellikleri haiz mecazlar öylesine harika ki, bunları izlerken doğal ve vahşi bir ruhun özgürce yaratıcılığının büyüüne kapılmamak elde değil*” der (s. 226) ve dip notunda da şunları ekler: “Şaman ilahilerinde kesinlikle ‘güneş doğar-ken ayağa kalk’ yerine ‘Güneşin ilk ışıkları en yüksek çam ağacının tepesine do-kunduğunda ayağa kalk!’ (Nam Oymağı, 1887) veya “‘*Gölgeye ateş fırlat!*’ (*Koh-ma bölgesi, 1883*) ya da ‘*Davul, benim atım, rüzgâr da kanatlarımdır!*’ vb. ifade-ler kullanır.”

Şaman (kam), ateş üzerinde hakimiyet kuran, hastalanan ruhlara şifa veren, ölümlerin arzularını yerine getiren, dertlilerin şikayetlerini dinleyen, yer altındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilen kişidir.

Halk inancına göre, Şaman gerek gökte Bay Ülgen ile gerek karanlıklar dünya-sında Erlik gibi tanrılarla dostluk kurar, onları görür ve onlarla konuşur. Hastaların vücudundan çıktığına inanılan ruhunu bulur ve geri getirir; hastalığı iyi eder. (Gö-meç, 32)

Şaman Giysisi: İyi bir şaman giysisinde 1 pud ağırlığında demir kullanılır. Şaman giysisi, işlenmiş sığır derisinden yapılma bir kaftan olup, ön tarafı çok kısa-dır ve dizleri kapatamaz. Arka tarafı ise yerlere sürünür. Bu kaftanın yan tarafların-da, keza yüzeyin tamamını kapsayan biçimde ince deri şeritlerinden yapılmış bir tür püskül dikilmiştir. Bu püskülleri oluşturan deri şeritlerine ziller ve farklı biçim-lerde demir parçaları tutuşturulmuştur. Bunlardan her birinin özel adı, yeri ve sim-gesel anlamları vardır (Sahalarda): *Küngeta* (güneş), *Oybon-künge* (buz deliği-güneş), *Kondey kıhan*, *Çıllırt kıhan*, *Hobo*, *Bürgüne*, *Oygos Timire*, *Tabıtala*, *Emeget* (*abagıta emeget*), *Balık Timir* (*balık*), *Çoran*. (Seroşevsky, s. 319-220)

Şamanların elbiselerinde her şeklin bir manası olan semboller vardır. Kam, ayinlerde külâhlar giyer, yüzüne maskeler takar. Üzerinde özel tasvirleri bulunan davulunu çalar; kendinden geçinceye kadar çeşitli şekillerde zıplar, sıçrar, acayip sesler çıkarır. Bazen da kendinden geçerek bayılır.

Altay ve Saha (Yakut), Kazak ve Kırgız kamları özel elbise giymezler; perçemlerine ve külâhlarına “kuş tüyleri” takarlar. Bu aksesuar onları diğer insanlardan ayırır.

Yukarıda özellikleri anlatılmış olan kam’ın cübbesine Altay Türkleri “**man-yak**”, Saha (Yakut) Türkleri “**kumu / oyun tangası** (=oyun giyimi)”, derler. Kumandı Türklerinde kam’lar, kurban törenleri yaparken yalnız “*beyaz bir cübbe*” ile “*kayın ağacı kabuğundan yapılmış huni biçiminde bir külâh*” giyerler

Şaman Davulu:

Şamanlarla İlgili Efsaneler: Türklerin Şamanlara inandığı, onlardan şifa istedikleri, gaipten haber bekledikleri dönemlerde, bazı Şamanların da olağanüstü güçler sahip olduklarına inanırlarmış. Sahaların Nam oymağında anlatılan bir efsaneye göre, burada gençliğinde çok yakışıklı olan ama yaşlandığı zaman koruyucusu şeytan gibi sevimsiz olan, Mıççilla adında bir şaman varmış. Bu şaman kendi vücudunu bıçakla deler, sopa yutar, ateş üzerindeki közler yermiş. Kendi vücudunu deldiği zaman “güneş” (şamanın sırtına takılmış olan madeni daire) kaybolur ve şaman daha sonra onu da bıçakla beraber ağzından çıkarırmış.” (Seroşevsky, 216-217) Bu Mıççilla’nın kadın gibi doğum yaptığı, her defasında birkaç turna balığı doğurduğu anlatılır. Başka Şamanları da karga, martı, ördek, enik doğurdukları söylenir.

Bir başka efsane de şöyledir: “Bir zamanlar Nam oymağında Cerahın adlı bir şaman yaşarmış. Bir gün şaman töreni yaparken, orada bulunan bir Rus büyücü onu büyülemiş, Cerahın yere çökerek ayağa kalkamamış. Bunun üzerine Cerahın, davul sopası ile etrafına bir daire çizmiş ve çılgınca zıplamaya ve tepinmeye başlamış. Daha sonra Rus büyücüyü ayağı ile iterek yukarı fırlatmış ve onu tavana yapıştırmış. O büyücü Cerahın kendini aşağıya indirinceye kadar tavanda asılı kalmış.” (s. 217)

Bu efsanelerden anlaşıldığına göre, şamanlar el çabukluğu ile pek çok şeyler yapabiliyor, günümüzün hipnotizmacıları gibi göz bağıcılıkla insanların görmek istediklerini gösterebiliyorlardı.

Kurganlar:

Türklerin Orta Asya ya da İç Asya adı verilen geniş coğrafyada, Köktürk devletinin kurulduğu VIII. Yüzyıldan itibaren, en az 1200 yıl yaşadıkları, adları değişse de, çeşitli coğrafyalarda sanat eserleri, tarımla ilgili sulama kanalları, saraylar, hanlar-hamamlar yaptıkları, yazıtlar ve yazma eserler bırakmışlardır. Günlük hayatta kullandıkları yurtların içindeki *halı-kilim-torba-heybe-çuval* gibi yün dokuma eşyaları ile yine yünden dokunan *keçeler* (Kırgızca: *kiyiz*) onların hayvanlarının yününden ve kılından da yararlandıklarını da gösterir. **Pazırık** adlı Hun kurganında ele geçirilen geyik ve ay figürleri ile aplike edilmiş ve bilim literatürüne “**Pazırık**

halısı” olarak geçen halı dünyanın en eski Türk halısıdır. Bu konuda yapılan bilimsel çalışmalar bu Türk halısının ipliği, boyası ve dokuma tekniği hakkında geniş bilgiler vermektedir. Kurgan sözcüğü de Türkçe “**korugan** (< koru-gan)”dan gelmektedir. Savaşta ya da normal olarak ölen Türk beyleri ve ileri gelenleri için gömme törenleri yapılır, yas tutulurdu. Kurganın içi derince kazılır, esas mezar, hırsızlara karşı başka bir bölümde olurdu. Buraya, ölen kişi, en sevdiği atı, eyer-üzengi gibi at koşumları, öteki dünyada kullanması için topraktan yapılmış kaplar içinde çeşitli yiyecekler, halı ve keçe eşyalar koyarlardı.

Bahaeddin Ögel “**Türk Kültür Tarihi**” adlı eserinde (s. 294, 295), “*Kuman kurganlarının umumî özellikleri*” bölümünde “Güney Rusya’daki mezarların, hangerinin Kumanlara veya Kıpçaklara ait olduklarını nasıl tespit edeceğiz? Bunun için yeni arkeologların kullandıkları en sıhhatli miyâr (ölçü), mezarlarda *at ölüleri*nin mevcudiyetidir.. Bu özelliği taşıyan, Altın Ordu devletinden önceki buluntuların hepsi Kumanlara aitti.....Dinyeper kurganlarında bulunan kemikten okluk parçaları üzerinde geyik resimleri görülmekte idi Bilhassa oklukların süslenmesinde kullanılan bu kemik plâkaları, Saratov ve Orenburg dolaylarında da buluyoruz.” Diye yazar.

Ölü gömme:

Ölen kişi küçük ya da büyük kabir çukuruna yatık, oturur vaziyette, (eski Uygurlarda olduğu gibi) ayakta ve yüzü dünya yönlerinden birisine dönük olarak gömülürlerdi. Bu tür ölü gömme geleneğinin bugünkü Kırgızlar arasında da yaşadığı tespit edilmiştir. Ölen kişi yıkanıp kefenlendikten sonra basit bir mezara gömmezler; mezar çukurunun dibinde yana doğru bir koridor açarlar, ölüyü oturur vaziyette, yüzü doğruya doğru dönük olarak bu koridora yatırırılar. Moğollarda olduğu gibi önce bu koridorun ağzına kapatılır, sonra boş kalan mezar çukurunu doldururlar.

Bugün yakını ölen bir Kırgız için çok masraflı bir tören düzenlenir. Evin önüne kurulan ölü çadırının üzerinde ölen kişinin fotoğrafı asılır. Taziye gelen erkekler, bu resmin önünde ağıt yakarak onu yüceltirler, sonra da başka bir yerde kurulu çadır içinde “**ölü aşı**” yiyerek, dualar ederler. Ölü aşı için birkaç at, koyun ve sığır kesilerek etleri kazanlarda kaynatılarak pişirilir, pilav ve “**nan**” (ekmek) eşliğinde yenilir. Kırgız mezarları da küçük birer anıt gibidir. Ölen kişiyi zenginliğine göre süslü ve görkemli olur. Günümüzde hemen her mezarın taşı üzerine mermere işlenmiş fotoğraf yer almaktadır. [Böyle bir törene, 1999 yılında Bişkek’te oturduğum evin önündeki alanda rastlamıştım. Karşı komşumuzun ölümü üzerine yukarıda anlattığım tören düzenlenmişti.]

Doğu Türk kabilelerinde ölen kişi mezara oturarak değil yatık olarak konulur. Ölünün başı kuzeye, ayakları güneye doğru olur. Koridorun ağzı da pişmiş tuğla ile kapatılır.

Eski Türklerde ölünün bıraktığı giyim-kuşam ve öteki eşyalar yakınlarına ve akrabalar hediye edilirdi. Bu gelenek Saha ve Anadolu Türklerinde de sürdürülmektedir. Sahalar buna “kereska” derler. Anadolu’da genellikle ölenin yeni ayakkabıla-

rı, ihtiyacı olan alsın diye, kapının önüne bırakılır; günlük giydikleri de yoksullara dağıtılır.

Ölümünden sonra, ölü için *at*, *koyun* ve *sığır* kesilerek kazanlarda pişirilir ve taziye için gelenlere, akrabalara ve yoksullara dağıtılır. Kırgızlarda ölünün ardından verilen “yoğ aşı” çok pahalıya mal olur. Ölünün bulunduğu çadıra gelerek onun iyilikleri överek yas tutan herkes, yemek çadırlarında ağırlanır. Bu ağırlama üç gün sürer. Bazı zengin Kırgızlar lokantalarda yemek vererek bu geleneği sürdürmektedirler.

X. Yüzyılda Hazar ile Aral arasında yaşayan Oğuzlar üzerinden İtil Bulgarlarına giden İbni Fadlan’ın verdiği bilgilere göre Oğuzlar da eski Türk dinine inanıyorlardı. Ölü gömme merasimleri aynı Kök Türklerinkine benziyordu. Balbal dikip, yoğ törenleri yapıyorlardı. Acılarının bir tür göstergesi olara, çeşitli yerlerini yapıyorlar ve etrafında çoğunlukla atlarıyla dönüyorlardı. (Gömeç, *Şamanizm*, s. 26)

Mezarlar:

Moğollarda ölü gömüldükten sonra mezarının yeri kimsenin bilemeyeceği şekilde kaybedilmeye çalışılır. Bunun için de ölen kişi kimsenin aklına gelmeyecek ıssız yerlere gömülür, gizli tutulurdu. Zengin mezarları, heybetli kurganların içinde değil, onların daha da altlarında bulunurdu.

Bugün Moğolistan coğrafyasında, içleri mezar hırsızları tarafından soyulmuş, üzerlerinde 1,5-2 metrelik granit kayalar bulunan Kıpçak ve Hun mezarları bulunmaktadır. Bunlardan pek çoğunu, **Karakurum (Harhurım)** ve **Gurvan-Nor (Dört Göl)** bölgesindeki ziyaretlerim sırasında gördüm. Moğol tarihçiler de bu kurganların Hun ve Kıpçaklara ait olduğunu belirtirler.

Bu mezarlar yüzyıllar boyunca hırsızlar tarafından soyuldukları için hazineler hemen hemen yoktur. Ancak, birkaç parça altın eşya, altın rozet, tabuta çakılmış süslü ve taşlı, boncuklu birkaç altın levha bulunmuştur. Kırgızistan millî müzesinde bu tür kıymetli parçalar çok korumalı odaların içindeki çelik kasalarda saklanmaktadır. 2000 yılı Temmuzunda Türkiye’ye dönerken elimde bulunan 40 kadar etnografik malzemeyi bu müzeye armağan etmiştim. Müze müdürü de beni ve eşimi bu hazinenin bulunduğu odaya götürerek eski Kırgız şaheserlerini göstermişti. Bizim gördüğümüz altın mask levha, bilezik, yüzük, kolye ve öteki süs eşyaları kataloglarda yer almaktadır.

Çin tarihlerinin yazdıklarına göre, VIII. Yüzyılda Orhun boyunda yaşayan Köktürklerin ölülerini gömmeyip yakarlarmış. Ölen kişi yakılırken, atı ve kullandığı eşyalar da ateşe atılmış. Eğer ölen kişi kağan ya da bey ise kayaya oyulan bir yazıtla hayatı ebedileştirilirdi. İşte Köktürk yazıtları adını verdiğimiz Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk bengu taşları ile 60 kadar yazılı taş bu tür anıtlardandır. Yine Çin tarihçileri, ölen kişinin yakılıp gömüldüğü mezarın üzerine küçük bir tapınak yapıldığını, bu tapınağın duvarlarında ölen kişinin sureti, hayatının önemli olayları bu duvara resmedilirdi. Bu anıt mezarların etrafında da *balbal* ya da *taş baba* adını verdiğimiz insan şeklindeki heykeller yer alırdı. Orta Asya’da yüzlerce-

si bulunan ve günümüzde Moğolistan, Kızıl, Tuva, Altay ve Kırgızistan müzelerini süsleyen bu balbalların pek çoğu tahrip edilmiştir.

Sahalarda eskiden mezarlar üzerine yemek, at koşumları, silah, kap kakak ve diğer günlük eşyalar da bırakılmış. Kuzey bölgelerinde gezen seyyahların notlarından mezarların üzerinde paslanmış kırık tencere, mızrak ucu, bıçak, üzengi, koşum ve eyer halkalarının bulunduğunu öğreniyoruz. “Ölüler bunları kullanarak dirilere zarar vermezlermiş.” Eski Türklerde hiç kimse ölü ile bir arada yaşamayı kabul etmezlermiş. Ceset evde olduğu sürece, mevsim kış bile olsa, komşulara gidilir ya da avluda gecelenirmiş.

Sahaların eskiden ölülerini toprağa gömmedikleri, evin “bilirk” adı verilen bölümünde küçük bir evcik ya da kayın ağacının kabuklarından perde yaparak, en iyi giysileri giydirilmiş olan ölüyü onun Arkasına yerleştirirlermiş. Böylece ölü orada yavaş yavaş çürür, yırtıcı hayvanlara yem olmazmış. Çok çok eskiden, Sahalar tanrı’yı Tanrı’yı bilmedikleri dönemlerde, yaşlı adam veya kadın çok yaşlandıklarında ya da umutsuz bir hastalığa yakalandığında, bu kişiler en çok sevdikleri çocuklarından, akrabalarından kendilerini defnetmelerini isterlermiş. Onlar da bu durumda komşularını çağırır üç gün eğlenirler; bu arada ölecek olan kişiye en iyi yol giysileri giydirerek saygı gösterilerini kabul etmeleri sağlanırmış. Üç günün bitiminde yaşlı kadın ya da erkek kendi seçtiği ormana götürülür ve önceden açılmış olan çukurun içine aniden atılmış. Daha sonra çukura atılan tencere, tabak, silah, erzakla orada canlı canlı gömülürmüş. Bazen onunla birlikte canlı at ya da öküz de gömüldüğü olurmuş. Bazen, iğdiş edilmiş bir at da mezara yakın bir kazığa bağlanır, ona yem verilmez ve zaman içinde açlıktan ölürmüş. (Seroşevsky, 2007, 206, 207)

Şaman Ölüsü: Eğer, ölen bir şaman ise onun davulu ve giysileri mezarın yakınındaki bir ağaca asılmış. Şamanın ölüsü de alenacele geceleyin ya da akşam üzere defnedilir; mezarının bulunduğu yere bşir daha uğramamaya özen gösterilirmiş. Daha eski devirlerde Saha Şamanlarının ölüleri ağaç dallarının üzerinde ya da iki direk üzerine kurulmuş platformlara defnedilirmiş. Bu geleneğin Tungus ve ya da Yukagirler tarafından Saha Türklerine geçtiği üzerine kayıtlar vardır.

Mezarlardan çıkarılan malzemeler:

Eski Türk mezarlarından, kurganlardan ve Pazırık kurganından çıkarılan etnografik malzemeler çok farklıdır: (çok az miktarda) *demir eşya, üç yüzölçümlü ok uçları, içi kırmızı dışı altın yaldızlı lâkalı fincanlar, ipekli kumaşlar, Çin nakışlı yün dokuma örtüler, Noin-ula kumaşları* (bu kumaşların üzerlerindeki *geyik-grif, geyik-yak resimleri* ilgi çekicidir: Griffin saldırışı üzerine yere çöken geyiğin tasvirinin yüzündeki ifade sanatçıları şaşırtacak derecede canlıdır.), *halı ve keçeden yapılmış örtüler; iki meşin yastık ile birer karın, göğüs ve sağrı kayışlarından oluşan eyerler* (eyer örtülerinin süs konuları İskit-Sibirya sanatının bilinen motifi olan geyik ve griflerle süslüdür), *tunçtan ya da demirden yapılmış gemler; süslü meşin örtü ve yele örtüleri: at maskeleri* (bu maskelerden bazılarında üzerinde, dinî bir inanışı ifade eden, *boynuz yerine kanatlar konmuş Ren geyiği kafası, ayı resmi*; tahta kalıp üzerine çekilmiş meşin kalkanlar; iki tekerlekli ölü arabası; ölünün ahirette yemesi

için içi erzak doldurulmuş çuvallar; üzerleri İskit-Sibirya üslûbu hayvan motifleriyle süslü ağaç yontmaları; at iskeletleri.

Eski Türklerde Metal (Demir, bakır, tunç, kalay, kurşun, gümüş, altın): Eski Türkler demir, bakır, tunç, kalay, kurşun, gümüş, altın gibi madenleri biliyorlar, bu madenlerden demir ve tunçu kılıç, mızrak-ok ucu, bıçak, balta gibi savaş aletlerinin yapımında kullanıyorlardı. Türklerin “Ergenekon” adlı demir dağı eriterek Asya’ya yayıldıklarını anlatan destan, Çinlilerin Kök-Türkleri anlatan VI. Yüzyıl yazılı kaynaklarında yazılıdır.

Türkler demiri eriterek, örs üzerinde çekiçle döve döve işleyerek kılıç yaptıkları, bu kılıca birkaç kez “su vererek” onları çelikleştirdikleri bilinmektedir.

Saha demircilerinin gezgin demircihaneleri ile ülkeyi dolaştıkları seyyahlar tarafından anlatılır: Bu demircihanelerde *körük (kört)*, *örs (kıstık)*, *kerpeten (kıtıgas)* *çekiç (ötüö)*, *eğe (igi)* gibi aletler kullandıkları bazı eserlerde çizimleri ile verilmiştir. XVIII. Yüzyılda Moğolların demirci atölyelerinde de aynı aletler kullanılmıştır.

2009 Mayıs ayı içinde TRT 1 televizyonunda dizi olarak gösterilen “*Efsane Prens*” adlı dizide Çinlilere karşı savaşan ve *kırılmaz çelik kılıç* ve *üç köşeli ok ucu* üreten kabilenin demircileri de Türkler gibi aletler kullanıyorlardı.

Yakutlara komşu olan Orman Tungusları arasında demircilerin olduğu fakat, zanaatkarların bulunmadı kaydedilir.

Bakır bazı ev eşyalarının yapımında, “sikke” kesiminde; gümüş ve altın genellikle süs eşyası üretiminde kullanılmıştır.

Eski Türklerde Kız Alma: Kız genellikle baka bir obadan alınır, böylece yakın akrabalıktan doğan hastalıklar önlenirdi. Bunun için Sahaların bazı atasözleri bile vardır: “*Memleketinde yaşayan bir kız mutlu olamaz.*”; “*Mutlu bir kız memleketinden uzaklara gider.*”; “*Su yakında akraba uzakta iyidir.*”

Moğollarda kız isteme adeti de ilgi çekicidir. Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde, babası Yesügey Bahadır Çinggis’e başka bir kabileye kız istemeye gider. Hoş beşten sonra kız istenir. Babası: “Benim oğlum köpekten korkar!” diyerek, Çinggis’i kız evinde konuk olarak bırakır. Türklerde kız evine güvey olarak giden erkeğe “içgüveyi” derler ki bu Moğol geleneğinden farklıdır.

Eski Türkler’de Düğün: Eski Türklerde her düğüne *ŞAMAN* da katılır, evin girişinde *GÖKYÜZÜ RUHLARI*na hitap ederek, genç çifte hayır dua vermelerini isterdi. Saha Türklerinin düğünlerinde, *süt bey taş üzerinde oturan Yaratıcı Beyaz Tanrı* şerefine şarkılar söylenir, kımız kupaları *ÜÇ KEZ gökyüzüne doğru kaldırılırdı*.

Gelin damadın evine getirildiğinde, ocağın arkasından geçer ve perde arkasına geçmeden önce *ATEŞİN ÖNÜNDE DİZ ÇÖKEREK, ATEŞE ÜÇ PARÇA içyağı* atar, *ÜÇ kıymık ekler* ve tutuşmaları için birkaç kere üflerdi. (181)

Eski Türkler’de Doğum:

Sahalarda Doğum: yeni doğan çocuğu alan ebe, onu hemen *ATEŞ*’in önüne götürür, orada ağzından püskürttüğü suyla çabucak yıkar, sonra bütün vücuduna

TAZE KAYMAK sürerdi. (Seroşevsky, 2007, 178) Sahalara göre “*insan konuşmasını henüz anlamayan çocuk, ateşin, kuşların ve ruhların dilini anlar. İnsan dilini anlamaya başladıktan sonra bu yetenekleri kaybolur.*” (s. 179)

Eski Türkler’de Musiki Aletleri:

Çin kaynakları ve Avrupalı seyyahların yazdıkları bilgilerden eski Türklerin Musikiye çok önem verdiklerini öğreniyoruz. Bütün Türk dünyasınca bilinen ve ağızla çalınan en önemli musiki aleti **komus** (Saha: *khamıs*; Kırgız: *ous komusı* “ağız komuzu”) adlı “ortasında bir yay bulunan metal çerçeveli bu alet kullanılırken, çerçeveyi dudaklarıyla kavrayarak, yay parmaklarıyla hareket ettirilir. Böylece dişlerin ve dilin yardımıyla değişik tonlamalar çıkarırlar.” Ukraynalılar bu alete “*drumlyya*” derler. Karpat dağlarında da çobanlar tarafından çalınmaktadır. Bu çalgının Doğu Avrupa’ya kadar Türk boyları tarafından götürüldüğü açıktır.

Türklerin önemli musiki aletlerinden birisi de “davul” (def) tir. Şamanlar tarafından tören sırasında çalınan davulun ön ve arka taraflarında yer alan “damga”lar ve “suretler” Türk süsleme sanatı için de önemliydi. (Bu konu için Şaman bölümüne bakınız.)

Türk musikisinde KOPUZ: Kopuz, Türk telli musiki aletlerinin en eski örneği olup, TEK tellidir ve el ile çalınır. Dede Korkut destanlarını anlatan “Korkut Ata”nın kullandığı çalgı kopuzdur. Bir başka kopuz türü at kılından yapılmış yayla çalınan kopuz olup, Orta Asya Türkleri arasında yaygındır. Günümüz **SAZ**’larının (cura, saz, meydan sazı vb.) atası Kopuz’dur.

Yatugan: Eski Türkler tarafından kullanılmış olan bu musiki aleti bugünkü “kanun” adı verilen aletin en eski örneğidir. Bugün Moğollar tarafından yaygın şekilde kullanılmakta ve kadınlar da çalabilmektedirler. Sözcüğün yapısı şöyledir: [Tü. **YAT-** “yatmak fiili” –**UK** “fiilden ad yapan ek”+ **AN** “addan ad yapan ek”.]

Eski Türk Giysileri:

Pantolon:

Eski Türk giysileri, Türk kavimlerinin bulunduğu coğrafya ve iklime göre çeşitlilik gösteriyordu. Hunlar, Sakalar, İskitler gibi Türk kavimleri *tilki*, *samur*, *vaşak*, *kunduz* derisinden yapılan kürk ve **pantolon** giyerlerdi. Kuzeyde, soğuk iklimde yaşayan Saha (Yakut) Türklerinin daha eskilerde *işlenmiş geyik*, *at*, *buzağı* ve *sığır* derisinden yapılan giysiler giydiğini de öğreniyoruz. (Şeroşevsky, 2007, 88).

Yakutların (Sahaların) giydikleri, dizlere kadar inen, yüzeyi çeşitli kumaşlarla, astarı ise tavşan, tilki kürkü veya pamukla kaplı bir tür giysiye **SON** adı verilir. Bu tür giysiyi zenginler giyer. Daha fakir Yakutlar çoğu zaman işlenmiş fakat kılları tamamen alınmamış olan at, sığır ya da buzağı derisinden yapılan SON’lar giyerler. Bu giysi çoğu zaman kürk kısmı içeride olmak üzere doğrudan çıplak vücuda giyilir. SON, tek yaka olup, isisi arka ve ikisi de ön taraf olmak üzere, eşit dört parçadan yapılır.

Don: Eski Türkler içlerine TON adı verilen, kürkten yapılmış kısa deri donlar giyerlerdi. Bugünü mayolara benzeyen bu dona Yakutlar *sıali* derlerdi. İskit Türkleri de uyurken üzerlerinde yalnız bu tür kürk don giyerlerdi.

Şapka: Giysiyi tamamlayan şapkalar da çeşitli idi. Mesela, Yakutlarda geyik nubuğundan yapılan, iç tarafı kürkle kaplı, kenarları *sincap* ya da *köstebek kürkü*yle süslü, sivri uçlu bir tür kalpak giyerlerdi. Yakutların bir bölümünde kadınlar ve erkeklerin tilki pençelerinden yapılan ve içi *sincap* kürkü ile kaplı bereleri de giydiklerini öğreniyoruz.

Eldiven: Soğuk iklimlerde yaşayan Türk boyları, mesela Yakutlar (Sahalar) *ütülük* adı verilen tek parmaklı eldiven kullanırlardı. Bu eldivenin yırmacı olmaz, kayıştan yapılmış bağcıklar bulunurdu.

Kaşkol (Atkı) : Kuzeyde yaşayan Türk kavimleri, boyunlarını soğuktan korumak için, genellikle *sincap* kuyruk derisinden yapılan atkı kullanırlardı. Bu atkıyı boyunlarına üç kere dolarlar, çene, ağız, burun ve yanaklarını atkı içine saklarlardı. Kuzeyin dondurucu soğuğuna karşı ancak kürklerle korunabiliyorlardı.

Çizme: Saha (Yakut/Saka) Türkleri kürkten yapılan kışlık çizmelere *torbasa* derler. Bunlar kürk yüzeyi dışarıda kalmak kaydıyla kısarak ya da geyiklerin bacak kısımlarından alınan derilerden yapıldı. Kuzeyde yaşayan Tunguslar da bu tür çizme giyerlerdi.

Eski Türklerde Gözlük:

Eski Türkler şimdiki gibi “cam gözlük” kullanmamışlardır. Ancak, “kıldan yapılmış dantelli kar veya rüzgâr gözlükleri” (Urankhay: *küstük*) kullanmışlardır. *Dîvânu Lügâti't-Türk* yazarı Kaşgarlı Mahmud'un suretini çizen ressamın Kaşgarlı'ya taktığı “cam gözlük” o devirde kullanılmamaktaydı.

Yatak-Yorgan: Eski Türklerin pek çok boyunun gece yatarken kürk yataklar üzerinde, kürklere bürünerek uyuduklarını biliyoruz. Sahalar kürkten yapılmış bu yatağa *tellyah*, üstlerine örttükleri kürkten yorgana da *sorgan* adını verirler. Yatak için genellikle kısarak ve geyik derileri kullanılmış; zenginler ayı derisini tercih etmişlerdir. Yorgan (sorgan) için tavşan kürkünün sırt, pençe ya da kafa kısımlarından ya da mavi Sibiryâ tilkisinin pençe ve kuyruk kısımlarından yararlanılmıştır.

Çoğu zaman at sırtında yolculuk yapan, uyuyan ve yemek yiyen eski Türklerin yarı yerleşik ya da yerleşik hayata geçtikleri zaman rahatlarını da düşündükleri açıkça görülmektedir.

Eski Türklerin evleri (yurt): Eski Türkler genellikle göçebe bir hayat tarzı sürdürdükleri için şimdiki gibi inşaat malzemeleri kullanmamışlar, ağaç, ağaç kabuğu, deri, kumaş ve tezek kullanmışlardır. En zengin ve en fakir bir Türk'ün “YURT” (ÖY/ÜY/EB > EV) unun içinde aynı malzemeler vardı. Türkler koyun yününden elde ettikleri KEÇE (Kırgız: kiyiz)'yi desenlerle süsler YURT'un hem tabanına hem de duvarlarına sererlerdi. Keçe yapmak Türklere mahsus bir işlemdi. Baharda kırılan koyun yünü önce yıkanarak temizlenir, sonra bir örtü üzerine serilerek, ince sopa ile vurularak, aynı kalınlıkta hazırlanır; gerekirse aralarına si-

yah ve kahverengi yünler de katılarak geometrik şekiller verilir, sonra da dürülerek ayak ile çinene çignene “pişirilirdi”. Bugün Anadolu’nun Salihi ve Urfa yörelerinde yapılan keçe işlemi o tarihî mirasa dayanır. Kırgız keçeleri (kiyizleri) çok renkli ve desenleri ile ünlüdür. Bişkek pazarlarında satış sergilenen bu kiyizlerde eski “Türk damgaları”nın izlerini bulmak mümkündür.

Yakutlarda piramit biçimli bir kütük ev olan **YURT(A)**’nın yapımı, 3-4 gün kadar sürerdi. Yurta yapıldıktan sonra “**TÜNNÜK**” (Kırgız: **Tündük**) [< Tü. **tün** “gece”+**nük**+**dük** “+İlk isimden isim yapma eki”] adı verilen pencere ve **AN** adı verilen kapı yapılır. Kaplılar kalın tahtalardan yapılır, üzerine soğuğu kesmesi için sıgır derisi kaplanırdı. Bugün Kırgız ve Kazak yurtlarının üstünde bulunan ışığın girdiği, dumanın çıktığı yuvarlak deliğe de “tündük” denir. Kırgız bayrağında da tündük resmedilmiştir.

Eskiden göçebe Türklerin kalıcı konutları yoktu. Sürekli göç halinde oldukları için, OBA yerinde yalnız “otağ direkleri” bırakılır, akağaç kabuğundan yapılan kaplama ise yeni göçülen yere taşınırdı. terk edilen eski yere kim gelirse gelsin, bu direkleri kullanır; onlar da göçerlerken bırakılırdı.

Ocak: Türklerde **ocak** sözcüğü çok kutsaldı. “*Aile, çoluk-çocuk*” kavramı ocağı anlatır. Ocak yalnız ateşin yandığı bir yer değil, aynı zamanda ailenin devamını anlatan bir sözcüktür. Eski Türkler savaşa gidecekleri zaman ailenin en küçük çocuğunu yurt’ta bırakır, oradaki ocakta yanan ateşin sönmemesini sağlardı. Türkler bu çocuğa **OTTİĞİN**, Moğollar **OTÇİĞİN** [< Tü. **OT** “ateş” + **tigin/çigin** “prens”] derlerdi. Bugün de Anadolu insanının kullandığı “**Ocağın sönmesin!**” duası eski Türk töresinden zamanımıza uzanan bir sözcüktür.

Yakut yurtlarında bulunan ocaklar bugünkü şöminelere benzerdi. Odanın içinde yekpare olarak yapılan bu ocaklar her zaman çok temiz tutulur, bu evden kız almaya deyip deymediği şöminenin bakım durumundan anlaşılırdı.

Eski Türklerde ağaç: Ağaç eski Türklerin kutsal/tabu saydıkları bir varlıktı. Ormanlar da bu yüzden kutsal sayılır, gelişigüzel ağaç kesilmezdi. Türkler KAYIN ağacını kutsal ağaçların başında tutmuşlardır. Fakat, *yay, yay okları, yaba, tırmık sapı, at arabalanının akseni, balta-bıçak-kürek sapı, araba kolları, tuzak kolu, fincan-kaşık-kupa-kutu-çekmece; masa, sandalye, sandık, kayık* gibi günlük malzemelerinin yapımında **akağaç, melez ağacı** ve **söğüt ağacını** yaygın olarak kullanmışlardır.

Eski Türkler’de At:

Eski Türkler’de AT, yalnız savaşta üzerine bindikleri bir hayvan değildi. Atın etinden, derisinden, kılından, sütünden yararlanırlardı. Orta Asya’daki Türk kavimlerinin hepsi sıgır (inek, öküz, dana) besledikleri gibi, çok sayıda at beslerlerdi. Sahalara göre atlar onların ilahları idi.

Yakutlar arasında yaşayan bir efsaneye göre: “*Tanrı önce atı yaratmış, ondan yarı at, yarı insan olan bir varlık türetmiş. Bu yarı at-yarı insandan da insan doğmuştur.*” Bu efsaneyi **Oğuz Kağan** destanındaki **kurt-ayı-samur** karışımı vücutlu

OĞUZ ile karşılaştırdığımız zaman Türk mitolojisindeki güçlü tabloyu görebilmekteyiz.

Başka bir efsaneye göre de “*atı, Yaratıcı Beyaz Ay-Tanrı insanla beraber yarattı; inek sudan çıktı.*”

At eski Türkler tarafından çok sevilen bir hayvandı. Yakutlar atlarından ayrı kaldıkları zaman onları özlerler ve bu özlemlerini türkü ve efsanelerinde yansıtlırdı.

Yakutçada **AT** için **ad**, **atır** ‘aygır’, **menge** ‘hiç doğurmamış olan kısır at’ derler; **öküz** için de **ad-ogus**, **damızlık boğa** için **atır-ogus** (aygır-öküz) denir.

Eski Türkler’de At Kurban Etme:

Eski Türklerde en korkunç ve kudretli ruhlara verilen kurbanlar atlardan seçiliyordu. O ruhlar “*at sürülerine sahip semavî ruhlar oymağı*” olarak adlandırılıyor ve “büyükbaş hayvanlara sahip yer altı dünyası ruhlarından” ayırt ediliyordu. ((Şereşevsky, 2007, 66)

Hayvan Kesmek: Eski Türkler kendi et ihtiyaçları için büyük başhayvan kesdikleri zaman, iç organlarını (sakadatı), iç yağını ve kan doldurulmuş bağırsaklarını komşularına dağıtırlardı. Bu gelenek Saha Türklerinde uzun yıllar devam ettirilmişdir. Yakutların Nam boyunda (1888 yılı) tespit edilen “Düşman kazanmak için, bir hayvan kesmek komşulardan herhangi birine ikram etmemek yeterlidir.” Sözü konunun önemini vurgular.

Et Mübadelesi/Pay-Ülüş: Saha (Yakut), Kırgız, Kazak, Türkmen, Özbek, Uygur Türkleri düğünlerinin en önemli özelliği “et mübadelesi”dir. En az üç gün süren bu düğünlerde verilen yemekler et ağırlıklıdır. Yakut düğünlerinde, düğün sırasında güvey ile gelinin yakınları kendileri için ayrılmış etlerin parçalarını birbirlerine sunarak değiş tokuş ederlermiş. Bunun anlamı “artık biz akraba olduk” demekmiş. (Şereşovsky, 2007, 124).

Kırgınlıklar ve küskünlükler bitip barış yapıldığı zaman bacak kemikleri kırılmamış, bütün etler barışılan kişiye ikram edilirmiş.

Yakutlar tarafından ortak çabalarla yakalanan binlerce ördeğin oymağın bütün mensuplarına eşit olarak dağıtılmış. Bunun için de “*Tanrı herkese kismet vermiştir!*” sözü kullanılmış. Eski Türklerdeki **PAY-ÜLÜŞ** geleneğine güzel bir örnektir.

Eski Türkler konuklarına son derece cömert davranmışlardır. Ağırladıkları insanlar için en ufak bir maddî menfaat gözetmemişler; yemek karşılığında para ya da başka bir şey almamışlardır. Yolculuk yapan kişinin yeterince erzak (azığı) yoksa, onu (oralarda ne kadar yaşarsa yaşasın) beslemişlerdir. Binek hayvanları da konakladıkları yerin otlarından yemişlerdir. Bu gelenek eski Türklerden sonra Anadolu’da yurt tutup devlet kuran Türkler tarafından da yaşatılmıştır. XIII. Yüzyılda Kütahya ve yöresinde devlet kuran Germiyan oğlu II. Yakup Bey, “*TaşVakfiye*”indeki kayıta, yolcular için yaptırdığı kervansarayla geceleme için gelen herkesten para alınmamasını, ne kadar kalırsa kalsın hiçbir zaman “git!” denmeme-

sini; hayvanının da iyice beslenmesini yazmıştır. Öyle ki burada bulunan yolcu ölecek olursa, ey iri şekilde yıkanmasını ve kefenlenerek defnedilmesini belirtmiştir. Anadolu’nu eskiden pek çok köyünde “Köy Odası” bulunur, bu odaya konuk olan dilenci dahi olsa, köy ağası tarafından yedirilip içirilirdi. Şimdi bu gelenek tamamen yok olmak üzeredir.

At Başı:

Atlar eski Türkler için çok kutsaldı. Sahalar (Yakutlar) da atlara ilah gibi baktılar. At kurban edildikten sonra, onların kafaları evlerin içindeki sağ köşede aziz resimlerinin yanına asılır, gençler düğün zamanı eve girdiklerinde bu *at kafalarının önünde 3 kere baş eyer*, sayı gösterirlerdi.

Bir Saha (Yakut) Türkü *at kafasını* ya da *omurga kemiklerini* yere bırakmaz, onları mutlaka kaldırır ve bir ağacın dallarına asar. Sahalar bu askılara *arangkastı* derler.

At Eti:

At eti Kırgızlar, Kazaklar, Kazan tatarları, Başkurtlar, Sahalar tarafından kabul turulur ve ilkbahar aylarında taze genç taylar kesilerek elde edilir. Çok az yağ oranına sahip olan at etinde hiç kolesterol yoktur. At eti pişirildiği zaman sığır etinden fark edilmez. Tay kesileceği zaman özel ayin yapılır. Tayın derisi başı ile birlikte soyularak uzun bir sırığa takılarak evin önüne asılır.

Atın *eti, yağı ve ciğer, böbrek, dalak, yürek* gibi “sakadat”ından Orta Asya Türkleri tarafından en leziz yemekler yapılır. Kırgız ve Kazaklar at bağırsağını et ve yağ ile doldurarak yaptıkları bir tür sucuğa *kazı* adını verirler.

At Kılı: Eski Türklerin atın etinden, sütünden, derisinden, bağırsaklarından yararlandıklarını biliyoruz. Hattâ, kıtlık zamanında at kemiğinin tozundan da yararlanmışlar, bu tozu yiyerek hayatlarını sürdürmüşlerdir.

At kılı, bütün göçebe Türk kavimlerinde *ağ, serpmе, urgan, kolan* yapımında kullanılmış; sivrisineklerden korunmak için yelpaze yapılmış, eyer yastıklarının içi de kıl ile doldurulmuştur. O zamanın kadrandan korunmak için yapılan gözlükleri de at kılındandır.

Kadın ve erkeklerin giyimlerinde de “yaka süsü” olarak beyaz ya da boyanmış at kılları kullanılmıştır.

Kımız, Kımız Kabı/Tulumu:

Kımız, ekşi ve alkollü mayalanma durumuna gelmiş olan kısırak sütüdür. Kısırak sütünden fermentasyon yolu ile yapılan kımız iki türlü olur: “**Ak kımız**” ve “**kara kımız**”. Ak kımızın alkol oranı düşük olur özellikle gençler içerlerdi. Kara kımız orta yaşlıların içtiği, alkolü daha yüksek oranlı kımız idi. Daha çok ilkbahar aylarında, üzerine eyer vurulmamış genç kısırak-taylardan sağılan süttten elde edilen kımız, önce kayın ağacından yapılan fiçılarda ya da “**ısıah**” adı verilen deri tulumlar ve kımız bekletilerek ekşitilir, sonra ahşap kımız testilerine doldurulurdu. Bu kımız testileri at kıllarından yapılmış demetlerle süslenirdi.

Orta Asya’da, Kırgız, Moğol ve Başkurlarda kımız genellikle şöyle yapılır: Taze kısrak sütü soğuyarak normal ısıya dönüşünceye kadar sağıldığı kapta bekletildikten sonra, “tütsüye verilmiş deriden yapılan dar boğazlı” **simir** adı verilen tulumla konur. Süte, bir önceki yılın zamanında toplanmış ve iyice kurutulmuş kalıntılarından oluşan maya eklenir. Böylece kaliteli kımız elde edilir. Bu tür maya yoksa, içine konulan katı maddesi ile iyi kımız yapılamaz. Kımız içen insan canlı, taze güçlü olur; susuzluğunu giderir, kan dolaşımını hızlandırır; insan organizması tarafından çok kolay sindirilir.

Kımız tulumu: Gümüş sarkıtlarla, boncuklarla ve beyaz at kılılarıyla bezenmiş olan *kımız tulumu* genellikle ocağın az ilerisinde, alçak bir sehpa sandalye üzerinde bulundurulur. Yere düşmemesi için de uzun bir kayış ile “kulaklarından” **evin (boz ö/üly/yurt/curt)** çatısına bağlanır. Yakutlarda deriden yapılan önemli bir kap da “kımız kesesi”dir. Bu kese yassı biçimde olup yukarı doğru daralan ve gayet ince bir boğazla tamamlanan bir tulumdur. Tulumun ağzına, güzel biçimde kesilen bir tıpa (hale) yerleştirilir. Yolculuk sırasında bu tulumu, her iki ucuna bağlanan ve “tılba” denilen çubuklarla sabitlerler. (Seroşevsky, 2007, 106-107).

Çocuklar, kadınlar ve konuklar, iş esnasında bu tulumu sallayarak, süt şekerinin alkole, karbon asidine dönüşmesini çabuklaştırırlar. [Tıpkı Anadolu’nun pek çok yöresinde yağ elde etmek için yapılan **tulum/tuluk çalkalama** gibidir.] Böylece 1-2 gün sonra kımız elde edilir. Ekşi tatlı bir tadı ve kendine özgü kükürtlü bir kokusu vardır. Eski kımız ekşi olur ve az tuzlu hıyar turşusu suyuna benzer. Taze kımız ise karbon asidinin çokluğundan dolayı burnu biraz vurarak, uzun sürmeyen hafif sarhoşluk hissi verir.

Kısrak sütünde yağlar az (1.9), şeker (5.1) ise fazladır. Tuz (0.4), proteinler (2.3), laktoprotein (0.8), su (89.5) oranındadır. Süt sağıldıktan sonra taze olarak da içilebilir. Fakat, ilk içişte alışkın olmayan kişinin bağırsakları fazla çalıştığı için ishal olabilir. Yakutlar da mide bulantısı yaptığı için çiğ kısrak sütü içmezler. Eski Yakutlar zamanında kısrak sütünde **butugas** adlı bir tür çorba da yapılmış. Yakutlar yağı sert olarak parçalayıp kızıma da karıştırırlar~

Bugün Tanrı dağları yaylalarında yol kenarlarında da yolculara satılan kımız, önceden çok itibarlı konuklara ikram edilirdi. At yarışlarında koşuyu kazanan gençlerin üzerine kımız saçma geleneği Moğollarda da sürdürülmektedir. 1987 yılında rahmetli **Prof. Bahaeddin Ögel** ve **Osman Fikri Sertkaya** ile birlikte gittiğimiz Moğolistan’ın “**ÖTÜKEN**” ovasında yapılan çocuklar arası at yarışında birinci olan 6-7 yaşındaki çocuğun üzerine “*kımız saçılmış*” ve eski Türklerdeki **kutsal saç geleneği** uygulanmıştı. Bu gelenek Moğollar tarafından hala sürdürülmektedir.

Kımız, Saha (Yakut) ve Kırgız Türkçesinde “**kumis**”, Moğolcada “**guni arik**” ve “**çigen arik**” (= ekşitilmiş süt) adları ile bilinir.

Kurban ve Kurban Törenleri:

At ya da insan kanı akıtarak kurban ayinleri yapmak *Hunlar* ve Hunlardan sonra Türk devletinin başına geçen *Tabgaç sülalesi*, *Avarlar*, *İskitler*, *Sarmatlar*, *Ma-*

sagetler, Sha-tolar, Köktürkler gibi Türk kavimleri arasında da sürüp gitmiştir. Tabgaç Türkleri baharın ilk ayında kutsal Atalar Mezarlığında **KÖK TENGRİ**'ye kurbanlar sunmuşlardı. Tabgaçlar bu kurban merasiminden sonra **KAYIN AĞAÇLARI** dikerler, böylece **KUTLU ORMANLAR** meydana getirirlerdi. (Gömeç, 2008, 16)

KAYIN sözcüğü Türkçenin en eski sözlerinden birisidir. Eski ve Orta Türkçe-de **қадың~қайың** (DLT) olarak geçer ki bugünkü **kayın** “dünür” sözcüğünün kök-ninden farklıdır: **kayın** “dünür” [OT'de: **қадың~қайың~қазын** < *қадын (< *қа “aile” + **д+ың**)]

MS. 417'de Bengü kağan rakipleri karşısında başarılı olabilmek için Tanrı'ya bir kurban adamıştı. Anayurtları kutsal (mübarek) **ÖTÜKEN** olan Kök Türkler, tıpkı kendilerinden önceki Türkler gibi, “Kutlu Atalar Mezarlığı”nda Kök Tengri'ye kurban sunarlardı.

TÖZLER: Kök Türklerin keçeden ve deriden yaptıkları, iç yağı ile yağladık-tan sonra sııklara astıkları bebek biçiminde kurban sembollerine **TÖZ** adı verilirdi.

Yırtıcı Kuşlar:

Eski Türkler dağ ve ovalardaki çok küçük kuşların, yırtıcı ve gece kuşlarının etlerini yememişlerdir. Bu tür yırtıcı kuşlar, onların inanışlarına göre “insanları kör edebilen bir genç kızın ruhuna aittir.” *Kartal, sungur* (Moğolca: *baişinggor*), *şahin, doğan, atmaca* gibi yırtıcı/alıcı kuşların eti yenmemiş, avlanmamış, bu kuşların hemen hepsi eğitilerek avcılıkta kullanılmışlardır. Bu kuşlar eski ve yeni Türklere göre de kutsal sayılmıştır.

KURT: Türkler tarafından kutsal ve tabu olarak bilinen kurt'un eti yenmez. [Orta Asya sahasında yaşayan Wu-sun, Kao-ch'e, Moğollarda görülen **KURT** ile ilgili efsanelerin Göktürklerde daha geniş olarak görülmesi dikkat çekicidir. Bk. Bozkurt (Kurt)'tan türeme efsaneleri.]

AYI: Türkler tarafından avlanmış ve eti yenmiştir.

TİLKİ: Derisi için avlanan fakat eti yenmeyen bir yaban hayvanıdır.

Eski Türkler hiçbir zaman *domuz, köpek (ıt/it), her türlü sürüngen, solucan, sümüklü böcek, haşere, leş yiyen akbaba, karga, saksağan, fare, küçük orman kuş-ları* gibi insan sağlığına zararlı hayvanları yememişlerdir.

Eski Türkler'de Yön:

Eski Türkler coğrafi yönleri evlerinin bölümlerine uygun biçimde adlandırmış-lardır. Meselâ Yakutlarda **KUZEY-sol**, **GÜNEY-sağ**, **BATI-arka**,

DOĞU-ön'dür. Kapının doğu'ya açılmasının sebebi “ışık”tan yararlanmak içindir.

Moğollar da eski Türkler gibi bir yöntem uygulamışlardır: Onların çadırlarının önü **GÜNEY**e doğru yapıldığından **KUZEY-geri/arka** taraf, **BATI-sağ**, **DOĞU-sol** olarak adlandırılmıştır.

Türkler “Tarım havzası”nda, Turfan’da, ziraatle de uğraşmışlar, bugün bile şöhreti bulunan üzüm, kayısı, erik, kavun, karpuz gibi mevsimlik meyve ve sebze yetiştirmişlerdir. Eskiden, seralarla üretim yapılmadan önce, Haziran-Temmuz aylarında olgunlaşarak yenilebilecek duruma gelen meyve ve sebzelere “**Turfan-da**” adı verilir. Bu sıfat, o tür meyve ve sebzelerin ilk olarak Turfan şehrinde yetiştirilmesinden dolayı bu ad verilmiştir.

Batıya Götürülen El Yazmaları, Süs Eşyaları ve Kültür Malzemeleri:

Türklerin yazıt, yazma ve oyma eserleri ile etnografik malzemelerinin zenginliğini ve çeşitliliğini anlatmak için ciltler dolusu eser yazmak gerekir. Rahmetli Prof. Dr. Bahattin Ögel’in dokuz ciltlik “**Türk Kültür Tarihine Giriş**” ile kalın bir ciltlik “**Türk Kültürünün gelişme Çağları**” ve “**Hun Tarihi**” adlı eserleri bu konunun ilk başvuru kitaplarıdır. Yine rahmetli Türk kültür ve sanat tarihçisi Dr. Emer esin’in “**Türkistan Seyahatnâmesi**” ile İslâmiyetten önceki Türk kültürünün eserleri tanıtan hacimli araştırmalarını da gözden kaçırmamak gerekir. Ne yazık ki, Türkiye’de Sakalar, İskitler, Sibirya Türk sanatları ile ilgili zengin araştırma eserleri yayınlanmamıştır. Ruslar tarafından yapılan bu tür yayınların bir an önce Türkçeye tercüme edilerek Türk gençliğine tanıtılması gerekmektedir. Orta Asya bugün bile eski Türk (*Köktürk yazıtları/yazmaları, Karahanlı ve Harezmi yazmaları, Çağatay yazmaları, eski Uygur yazma ve tahta kalıp basmaları*) eserleri ile doludur. Moğolistan Millî Müzesi’nde yer alan yüzlerce Türk eseri gözler kamaştırmaktadır. 2006 yılında İstanbul’da Sabancı Müzesi’nde açılan Cengiz Han sergisinde bizlere sunulan *Köktürk hazinesi* ve yazma eserler unutulacak gibi değildir.

Bin Buda Mağaralarında Bulunan Resimler:

Dun-huang’da bulunan ipek üzerine boyanmış din konulu Tanrı resimleri, mitolojik levhalar gibi sanat eserleri, Bin Buda mağaralarını ziyaret eden Budist hacıların armağanları ya da adakları olarak toplanmıştır.

Bu mağaralarda ele geçen resimlerin pek çoğu o devre göre taşrada yaşayan yerli küçük ustaların zevkini yansıtmaktadır. Buna rağmen bu eserler çok eski çağlara ait olduğu ve başka örnekleri bulunmadığı için son derece değerlidir.

Mağaraların bütününe ya da yalnızca koridorunu ve büyük odaların duvarlarını kaplayan tempura boyasıyla yapılmış “freskler” (duvar resimleri) hep Budist konuludur. İpek veya kâğıt üzerine yapılmış küçük resimlerde din dışı başka konulara da bulunmaktadır.

Buradaki Budist resimlerinde, genellikle Çinli sanatçılar tarafından yapıldığı için Çin tesiri görülür. Çin tesirinin yanında “Hindistan gubta ilhamlarının izleri” ile “Gandhara sanatının izleri”ne de rastlanır.

Budist sanatçı duvar ya da ipek üzerine fresk ve resim çizerken kendi geniş hayalinin ürünlerini aksettirmiştir. Duvarlarda genellikle **Dünyayı Koruyan Tanrı Lokapala**’nın resmi bulunur. **Kuzey Kralı Vayşravana** bir elinde *teber*, öteki elinde de *minyatür bir tapınak* tutar. **Güney Kralı Virupakşa**’nın elinde mutlaka

bir *kılıç* bulunur. **Doğu Hükümdarı Dhritaraştra**, ülkesini *ok* ve *yayla* korumaktadır. **Batı hükümdarı Virudhaka**, ülkesine yaklaşmak isteyen kötü ruhları elindeki *gürz* ile korkutur.

Mitolojik hayallere uygun olarak yapılan Budist resimlerinde “*Lotus çiçeği*”, “*taht üzerinde oturan Buda*”, Buda’nın etrafında “*Amitabha’nın batı cennetinin sevilen üç bodhisatvası*” ve “*küçük rütbeli tanrılar*” görülür.

A.Stein’in ele geçirdiği koleksiyon içinde bulunan bir resimdeki taraçanın çıkartmasında *altı* *musikici* ile altı dans eden *altı* *kadın* figürleri vardır. Taraçanın sağ ve sol tarafında suda yüzen lotus çiçekleri üzerinde cennete girmiş yeni doğan çocuklar vardır. Bu figürler “*cennet saadeti*”nin Budizm inancındaki sembolleridir.

İç Asya’da Konuşulan Diller:

Orta Asya ya da İç Asya’da yaşayan Türk kavimleri ile öteki kavimler Türkçenin (Köktürkçe, Uygurca, eski Kırgızca vb.) yanında ***Saka dili*** (Khotan’da), ***Sanskritçe***, ***Prakritçe*** (Sanskritçeye yakın), ***Tokharca*** (Turfan ve Kuça taraflarında da bunun çeşitli lehçeleri konuşuluyordu), ***Soğdca***, ***Moğolca***, ***Tangutça*** (1900 yılındaki Bokser isyanı seferleri sırasında Tangut yazılı, bir Budist eserinin tercümesi olan Tangutça ilk kitap ele geçirilmiştir), ***Cürçice*** (Cürçiler Kitayları koverak kuzey Çin’i ele geçirmişlerdi [1115-1234]. Cürçiler Çin yazısına benzer, “küçük Cürçi” adı verilen içinden çıkılmaz bir yazı kullanmışlardır. Cürçilerden günümüze birkaç yazılı taş kalmıştır. Bu tuhaf yazının okunması, yazının anahtarı olan Cürçice-Çince sözlük sayesinde olmuştur.), ***Tibetçe*** ve ***Çince*** konuşup yazmışlardır.

1725 yılında Poltova’da yapılan İsveç-Rus savaşı sırasında esir alınıp Orta Asya’ya sürülen **Johan von Strahlenberg** adlı bir İsveçli subay, Moğolistan’ın Orhun vadisinde dolaşırken Bilge Kağan ve Kültigin yazıtlarını görür. Fakat bu yazıtların ne ve kimlere ait olduklarını bilmediği için kalıplarını çıkararak saklar. Esaret dönüşü memleketinde verdiği konferanslar ile bu yazıtları tanıtır. Önceleri kimliği bilinmediği için “***Run***” (gizli) adı verilen bu yazı, 1893 yılında Danimarkalı **W. Thomsen** ve ardından da Alman asıllı Rus dilcisi **W. Radloff (Radlova)** tarafından ***Türk***, ***Tengri***, ***Kültigin*** vb. adları çözülerek deşifre edilir. Bu keşif hem Türk dilinin tarihi eskiliği ve zenginliği, hem de kültürü için yeni bir milâd olmuştur.

Aynı tarihlerde Orta Asya, Çin ve Tibet’e yapılan araştırma ve keşif seyahatleri sırasında bulunan ya da gömülerden çıkarılıp Avrupalılara satılan bazı antik yazıt, yazma ve etnografik eserler Batılıları bu coğrafyaya yöneltir. Bir İngiliz subayı olan **Bower**, Kuça’nın kuzeyinde Şahyar’da, Sanskrit dili ile kayın ağacı kabuğu üzerine yazılmış bir el yazması bulur. 1893 yılında Tibet’e yaptığı seyahatte Tibetli eşkıyalar tarafından öldürülen **Dutreuil de Rhins** adlı bir seyyahın sandığından da, Kotan bölgesinde kumlar altından bulunmuş, yine bir *kayın ağacı kabuğuna yazılmış 2000 yıllık başka bir el yazma* parçası çıkar.

Bu tarihî buluntular Avrupalı bilim adamlarının dikkat ve ilgisini çeker; pek çok bilim adamı ve gezgin çeşitli tarihlerde Orta ve İç Asya’ya ilmî seyahatler düzenlerler. Bu seyahatleri sırasıyla görelim:

Macar A. Stein: Viyana’da, Almanya’da ve Londra’da okuyan bu genç Macar arkeolog, İngiliz hükümetinin hizmetine girerek, resmi bir görevle kuzey Hindistan’a gitti. 1897 yılında **Dutreuil**’in bulduğu kayın ağacı yazmasından haberi olan Stein, 29 Mayıs 1900 tarihinde Hindistan’dan yola çıkarak *Karakorum* (Moğolca: Harhorum) ve *Pamir* üzerinden *Kaşgar*’a ulaşır. Burada hazırladığı kervan ile *Taklamakan çölünün* kumlarını aşar ve *Yarkent*, *Kargalık*, *Kotan*, *Keriya*, *Niya* ve çöldeki kumlar altına gömülmüş eski şehir örenlerine uğrar. Buralardan ele geçirdiği çok zengin yazma, yazıt, antika eser, arkeolojik ve etnografik malzemeyi **12 sandık** içine doldurarak, 29 Mayıs 1901 tarihinde Kaşgar üzerinden Londra’ya gönderir. Yüzlerce yıl kumlar ve toprak altında kalan bu zengin malzeme, Türk dili ve kültür tarihi için çok önemli bir keşiftir.

Bu ilk seferinin ardından yine hazırlıklara başlayan A. Stein, malzeme ve maddî açıdan daha zengin bir kervan düzerek *Yarkent* üzerinden *Lob-nor*’a, *Tarım nehrine* ve oradan da çöldeki *Lau-lan örenlerine* ulaşır. Daha sonra kuzey doğuya yönelerek, Çinlilerin Hun Türklerinin saldırılarına karşı çektikleri ve yüz binlerce insanın (esirin) hayatına mal olan Çin Setline ve bir zamanlar **Cang Çien** ve Budist hacısı **Hüan-dzang**’ın geçtiği meşur *Yü-men kapısını* bulur.

Stein, yakın dostu L. Loczy’den yerini öğrendiği *BİN BUDA MAĞARALARINI* da arayarak bulur ve buradan hiç beklemediği zenginlikte sanat ve edebiyat eserleri ele geçirtir.

Daha sonra Dun-huang’dan ilerleyerek An-si vadisine iner; oradan Hami, Turfan, Karaşar, Korla ve Kuça’ya geçerek buralarda araştırma yapar. Buradan kızgın kumlarla kaplı Taklamakan çölü içine girerek, çöl içindeki vâha örenleri üzerinde çalışır; sonra güneye dönerek, batıya kıvrılır ve çölü selâmetle geçip Kotan’a ulaşır. Fakat, dönüşte yine Taklamakan’a girerek, çölü bu kez kuzey-güney yönünde geçerek, topladığı eserlerle Yarkent’e ulaşır ve oradan da Hindistan’a döner.

Stein bu ikinci seyahatinden de **96 koca sandık** tutan bir koleksiyonla Londra’ya döner.

Stein’in üçüncü araştırma gezisi daha teferruatlı olarak düzenlenir. Hindistan’ın Srinagar kasabasından yola çıkılarak, yalçın dağların uçurumlu, kar ve buzla kaplı geçitleri üzerinden Kaşgar’a ulaşılır. Buradan Maralbaşı’na kadar doğru yoldan ilerler. Yine Taklamakan çölüne girerse de bu defa çölü kuzey-güney yönünde ikiye ayıran Kotan-derya ırmağı boyunca kuzeyden güneye doğru ilerler. Bu çok yorucu yolculuğu sırasında Mazartag tepesinde, vaktiyle Tibetlilerin elinde olan küçük bir kale örenine rastlar. Bu örenin çöplüklerindeki süprüntülerden çok zengin malzemeler ele geçirir. Mazartag’dan güneye inerek kotan şehrine ulaşır. Oradan doğuya doğru ilerleyerek Çerçen’e ve Miran’a varır. Miran eski el yazmaları ve kitapların bulunduğu bir şehirdir. Stein burada Türk dili bakımından çok değerli eserler ele geçirir ki bunlardan birisi de *Orhun yazısı* ile kaleme alınmış bir **ful kitabıdır**.

İlk iki seyahatinde tanıştığı yerli kabile şefleri ve yardımcılarının sayesinde 18.000 km. yol dolaşır. Bu defa Londra'ya götürdüğü el yazma *eserler, antikalar ve arkeolojik malzemeler* **182 sandık** dolusudur.

A.Stein'in ekibi hiç durmadan çalışır. Yanında getirdiği Hintli haritacılar bölgenin haritalarını çıkarırken O da eski heykelleri, kabartmaları toplar. Sayıları yüzleri, binleri bulan bu antika değeri çok yüksek eserleri sandıklara doldurup develere yükleyerek Kaşgar'a gönderir. 1914 yılı şubat ayında da hava çok soğuk olmasına rağmen Miran'dan yola çıkar. Yolu üzerinde rastladığı örenlerde bir çok küçük kale bulur. Bu kalelerin içindeki odalardan, Semerkant taraflarından getirilmiş pek çok ev eşyası, çeşitli dokumalar, rengârenk ipekli Çin kumaşları, ağaç üzerine ve kâğıda oyulmuş Soğdça yazılı belgeler ile eski paralar ele geçirir.

Rus Berezovski, Oldenburg, Kozlov'un seferleri:

Almanlardan sonra bu coğrafyaya Rusların da ilmî seferleri oldu. Rus bilgini Berezovski Kuça vadisini; Rus Bilim Akademisi'nin genel sekreteri Oldenburg Karaşar ve Turfan örenleri ile eski eserlerini araştırdı. Fakat Ruslar, A. Stein kadar değerli malzeme ve yeni belgeler bulamadılar. İyi bir coğrafyacı olan Kozlov, Et-sin-gol'un doğusunda bulunan Kara-khoto örenlerini ilk defa açarak eski Tibet eserlerini dünyaya tanıttı.

Fransız P. Pelliot'nun seferi:

Fransız asıllı Sinolog P. Pelliot, eski Çin dilini çok iyi bilen, o zamanlar için artık ölü dil haline gelmiş bazı kavimlerin dillerinin yazılı belgelerinin de çözebilen gerçek bir uzman idi. O coğrafyada ele geçirdiği Uygur, Tohar, Soğd ve Tibet yazılı belgelerini tarihlüyor ve Çin yazı tomarlarının hangi imparatorluk döneminden kaldığını tespit edebiliyordu. Onun bu özelliğini çok takdir eden Türk tarihçisi B. Ögel "*Pelliot diyorsa, doğrudur!*" diye eserlerine not düşüyordu.

Pelliot, A. Stein'den sonra Dun-huang Bin Buda Mağaralarını araştıran ve Stein'in bıraktığı tomar ve yazılı belgeleri de toplayarak bir araya getiren bilim adamıdır. Dikkatle seçilen ve bir araya getirilen bu belgeler bugün Paris'te Nationale Bibliotheque ve Londra'da British Museum'da bulunmaktadır.

Japon Otani ve Tachibana'nın seferi:

Batılı bilginlerden sonra Japon şarkiyatçılar (doğu bilimciler)dan Otani ve Tachibana da İç Asya'ya bilimsel seyahatler düzenlediler. Fakat, bu Japon bilginlerinin elde ettikleri yazılı belgelerin büyük bir bölümü şimdiye kadar yayınlanmadığı için Japonların sandıklarının sayısı ve içindekilerin neler olduğu bilinmemektedir.

Alman Grünwedel ve Huth'un seferleri:

Alman Budist sanat tarihi uzmanı Grünwedel ile Tibetçenin seçkin uzmanı Huth, Kasım 1902-Mart 1903 tarihleri arasında Turfan vahalarında çalıştılar ve çok kısa zamanda elde ettikleri **46 küçük sandık** malzemeyi Berlin'e gönderdiler.

Almanlar bu ilk seferden sonra Le Coq ile ikinci (1904-1905); Grünwedel ve Le Coq ile üçüncü (Aralık 1905-Haziran 1907); 1913 yılında da dördüncü seferle-

rini yaptılar Bu dördüncü seferde elde ettikleri yazılı belgeler ve sanat eserlerini **156 koca sandık** içinde Kaşgar'a, oradan da I. Dünya Savaşı patlamadan bir hafta önce Rus sınırından geçirip Batıya ulaştırdılar.

Amerikalı ressam Roerich ve ailesinin seferi:

Amerikalı bir ressam olan Roerich, eşi ve oğlu ile farklı bir keşif seyahati yaptılar. Tibetçeyi öğrenmek için iki yıl Darciling'de kaldılar. Daha sonra pek çok şehir ve örenleri gezerek buralarla ilgili 500 kadar tablo yaptı. Oğlu genç Roerich ise bu gezi sırasında Tibetlerin Budizmden önceki dinleri olan **Bon** dini ile ilgili bir kervan yükü tutan Tibetçe yazılmış mukaddes kitap elde etti ve bunları Batıya ulaştırdı.

Bu bilim adamlarının örenlerden çıkardıkları, yollardan topladıkları, mezar hırsızlarından satın aldıkları sanat kalıntıları, yazılı belgeler ve paralardan eski **Uygur** medeniyetinin yanında **Tohar** ve **Soğd** kavimlerinin eserlerini de ortaya çıkardılar. Ayrıca, o zamana kadar pek bilinmeyen Budizm ve Maniheizm gibi dinlerin mukaddes kitapları ile artık tarihe karışmış dinlerin yazılı belgelerini ele geçirip, dünya kültür ve dinler tarihine büyük katkıda bulundular.

Bu seferlerin bir özelliği de İç Asya'da yaşamış Türk ya da başka ırktan kavimlerin kullandıkları 24 çeşit yazı ile, 17 ölü dilin ortaya çıkarılmasıdır.

Eski yazma eser sahteciliği:

"Bilinmeyen İç Asya" adlı eserin yazarı Macar L. Ligeti, eserinin bir bölümünde (s.230), yazma eser sahteciliğinden bahsederek, şunları anlatıyor: "İ. Akhun oralara gelen Avrupalıların bu bir işe yaramaz eski yazılı kâğıtlar için ne kadar çok paralar sokağa attıklarını görünce hemen bu çok kâr vadeden işe sarılmıştı. Fakat bu kıymetli malları uzak örenler arasında araştırıp ele geçirmek için bir sürü zahmete katlanmak da hiç işine gelmediğinden daha kolay yolunu bulup bunları kendisi yapmaya başlamıştı. Ama bu da az zahmetli değildi, onun için bundan da usanarak kendi uydurduğu harflerle çiziltilmiş yazılar imaline başvurdu. Bu sahte yazıları kendi eliyle yazarken kullandığı kâğıdı da ona göre hazırlama işini ihmal etmiyordu. Önce nebati bir boya kâğıda eski bir renk veriyor, yazı bittikten sonra kâğıt yapraklarını ateşe tutarak islendiriyor ve kâğıtları da bir araya dikme işi tamamlanınca sayfalar arasına ince kum saçıyordu. Bu antikalara karşı olan istek o kadar fazla idi ki, İ. Akhun artık çok yorucu bulmaya başladığı el yazısı sahtekârlığını da bırakarak daha verimli ve kolay olan, ağaç levhalar üzerine baskı işine geçti." Fakat, yazma eserler uzmanı A. Stein bu sahtekârlığı fark edince İ.Akhun'un da iş bitti, Çinliler bu adamı hapse attılar.

Bugün Orta Asya, Köktürkler ve eski Uygurların tarihleri ile ilgili yayınlar oldukça fazladır. Son yirmi yıl içerisinde genç Türk bilginleri tarafından kaleme alınan tarihî eserler yabancılar için de kaynak niteliğindedir. 6-7 sene önce kaybettiğimiz Rus+Yakut Türkü değerli bilim adamı, yakından tanışım ve imzalı eserlerine sahip olduğum Dr. Eleonora Novgorodova'nın Almanca olarak yayımlanmış "Moğolistan'daki Türk Kaya ve Duvar Resimleri" adlı büyük boy renkli eserinin ardın-

dan Türk bilim adamları tarafından yazılan resimli eserleri unutmamak gerekir. TİKA'nın desteği ile yapılan kazılar ve bilimsel araştırmalarla artık Orta Asya'yı adım adım tanımış bulunmaktayız.

Rahmetli Prof. Dr. Bahattin Ögel, Prof. Dr. Osman F. Sertkaya ve Ben 1987 yılının Eylül ayında Moğolistan'a giderek Ulanbator ve yöresinde araştırmalar yapmış, **Tunyukuk** anıtını da ziyaret etmiştik. 1990 ve 1995, 2002, 2005 yıllarındaki ziyaretlerimde de Bilge Kağan ve Kültigin anıtları ile Orhun vadisini görmüş, o kutsal taşlara yüz sürmüştüm. Şimdi artık o coğrafyaya giderek *Moğolca, Altay Türkçesi, Tuva Türkçesi, Hakas Türkçesi* öğrenip eserler veren genç Türkologlarımız bulunmaktadır.

(**NOT:** Bu makale kitaplaştırılarak “**BARBAR TÜRKLER**” (Ankara, Akçağ yay., 460 S.) adı ile 2011 yılında yayımlanmış ve uzun zaman “en çok satan eserler” arasındaki yerini korumuştur.)

YARARLANILAN ESERLER

Anohin, A.V., (1941), “Altay Şamanlığına Ait Maddeler”, (Çev: A. İnan), *Ülkü*, 17/100, Ankara 1941.

Boyle, J.A., (1974), “Ortaçağda türk ve Moğol Şamanizmi”, (Çev.: O.Ş.Gökyay), *Türk Folklor Araştırmaları ve İncelemeleri*, İstanbul 1974.

Buharalı, E., “Türklerde Matem Alâmetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları, Prof. Dr. B. Ögel'e Armağan*, S.65, İstanbul 1990.

Buluç, S., (1948), “Şamanizmin Menşei ve İnkişafı”, *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, II/3-4, İstanbul 1948.

-----, (1979), “Şaman”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.XI, (2. baskı), İstanbul 1979.

Chavannes, E., (1975), “Tanglar Devrinde İki Türk Prensesinin Mezar Taşı Kitabesi”, *İÜ*

Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.XXI, İstanbul 1975.

Çağatay, S., (1977), “Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı”, *AÜ DTCTF Türko-
loji Dergisi*, C.VI, Ankara 1977.

Deer, J., “İstep Kültürü” (Çev.: Ş. Baştav), *AÜ DTCTF Dergisi*, XII/1-2, s. 159-176.

Diyyarbekirli, N., (1973), “Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı”, *İÜ Edebiyat Fakültesi*,

Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973.

-----, (1972), *Hun Sanatı*, İstanbul 1972. ME Basımevi.

D'Ohson, M., (2006), *Moğol Tarihi*, (Haz.: E. Kalan-Q. Şükürov), İstanbul 2006.

Donuk, A., (1988), *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.

- Dürmuş, İ., (2007), **İskitler**, Ankara 2007. Kaynak yay.
- , (2007), **Sarmatlar**, Ankara 2007. Kaynak yay.
- Eberhard, W., (1946), “Şato Türklerinin Kültür tarihine Dair”, TTK *Belleten*, C. XI, Ankara 1947.
- , (1987), **Çin Tarihi**, Ankara 1987. TTK yay.
- Ergin, M., (1970), **Orhun Abideleri**, İstanbul 1970.
- Esin, E., (1978), “İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş”, *Türk Kültürü El Kitabı, II. Cild I/b*’den Ayıbasım, İstanbul 1978
- , (1956), **Türkistan Seyahatnâmesi**, İstanbul 1956.
- , (1977), “Ötüken Yıış”, **Atsız Armağanı**. İstanbul 1977.
- , “Türk Buddh ist Sanatının Tarihçesi”, *Birinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*’ne sunulan tebliğ.
- Fedetoviç, F., (1994), “Saha Yeri ve Saha Türkleri” (Çev.: S. Gömeç), *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI/26, Ankara 1994.
- Gabain, A. von, (1944), “Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış”, *AÜ DTCF Dergisi* C.II/5, 1944, s. 685-695; C.VIII/3, 1950, s. 373-379.
- Golden, P. B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (Çev.O. Karatay), Ankara 2002.
- Gökalp, Z., (1976), **Türk Medeniyati Tarihi**, (Haz.: K.Y. Koprman-İ. Aka), Ankara 1976.
- Gömeç, S., (1989), “Umay Meselesi”, *Türk Kültürü*, C. IV, S.38, Ankara 1989.
- , (1995), “Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin”, *Türk Kültürü*, C. XXXIII/390, Ankara 1995.
- , (2002), “Ergenekon Yurdun Adı”, *Dolunay*, IV/14, Ankara 2002.
- , (2002), “Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri”, *Avrasya Etütleri*, S. 21, Ankara 2002.
- , (2002), “Türk Tarihinin Kahramanları: 4- Attila”, *Orkun*, S.52, İstanbul 2002.
- , (2004), “Ergenekun”, *Orkun*, S. 79, İstanbul 2004.
- , (2006), **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006.
- , (2008), “Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir
- Değerlendirme”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, (Haz.: M. Özyetgin-M. Dündar- İ.Kamalov), İstanbul 2008.
- , (2008), **ŞAMANİZM ve Eski Türk Dini**, Ankara 2008, Likya yay.
- Grignaschhi, M., (1972), “Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler”, *Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, C. I, (Ankara, 25-29 Eylül 1971), Ankara 1972.

- Grousset, R., **Bozkır İmparatorluğu**, (Çev.: R. Uzman), İstanbul 1980. Ötüken yay. Gumilev, L.N., (2003), **Hunlar**, (Çev.: A. Batur), (3. bas.) İstanbul 2003.
- ,(2003),**Muhayyel İmparatorluğun İzinde**, (Çev.:A.Batur), İstanbul 2003.
- Gülensoy, T., (2000), **Türkçe El Kitabı**, Ankara 2000, 2005, Akçağ yay., 635 S.
- , (2003), **MANAS DESTANI. Türkiye Türkçesi İle**, Ankara 2003, Akçağ yay.
- , (2008), **ALTAN TOPÇİ. (Moğol Tarihi)**, Ankara 2008, Kültür Ajans yay.
- , (2009), **Ötemiş Hacı: CENGİZ-NÂME**, Ankara 2009, Kültür Ajans yay.
- Güngör, Harun, (1989), “Orta Asya’da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları* S. 62, İstanbul 1989.
- Herodotos, **Herodot Tarihi**, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul 1973, Remzi yay.
- İnan, A., (1942), “Sibirya’da Ongon Kültü”, *TTK-Belleten*, C.XIII, Ankara 1942.
- (1953), “Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler”, **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953.
- , (1962), **Hurafeler ve Menşeleri**, Ankara 1962.
- , (1972), **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, (2. bas.), Ankara 1972.
- , (1987), “Altay Dağlarında Eski Türk Mezarları”, **Makaleler ve İncelemeler, I.**, Ankara 1987.
- , (1991), “Altay Pazırık Kazısında Defin Törenleri”, **Makaleler ve İncelemeler**, II. Cilt, Ankara 1991, TTK yay.
- İzgi, Ö., (1989), **Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1989.
- Kafesoğlu, İ., (1966), “Tarihte TÜRK Adı”, **Reşid Rahmeti Arat İçin**, Ankara 1966, TKAE
- , (1980), **Eski Türk Dini**, Ankara 1980.
- , (1980), “Eski Türklerde Devlet Meclisi (TOY)”, **Türkoloji Kongresi Zabıtları**, İstanbul 1980.
- , (1987), **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1987.
- Kalafat, Y., (2005), “Göktürklerden Günümüze Türk Halk İnançlarında KURT”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. III, Ankara 2005.
- , (2007), **Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları: I- Türk Halk İrfanında KURT**, Ankara 2007, Lalezar Kitabevi.

- Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lüğâti't-Türk, C. I-IV*, Ankara 1986.
- Kaşgarlı, M. A., "Uygur Nasturi Hristiyanlığı Hakkında Düşünceler", *Doğu Türkistan'ın Sesi* C.V/20, İstanbul 1989.
- Klyastorniy, S.G.-T. Sultanov, (2003), *Türkün Üçbin Yılı*, (Çev. A. Batur), İstanbul 2003.
- Koestler, A., (1984) *Onüçüncü Kabile*, (Çev.: B. Çorakçı), (4. bas.) İstanbul 1984.
- Köprülü, M. F., (2005), *Türk Tarih-i Dinisi*, (Haz.: M. Ergun), Ankara 2005.
- Kurat, A. N., (1952), "Göktürk Kağanlığı", *AÜ DTCTF Dergisi*, C. X/1-2, Ankara 1952.
- Kuzgun, Ş., (1985), *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985.
- Küçükmemetoğlu, Ö., (2007), "Bir Kırgız Cenazesinde Müşahede Ettiklerim", *Kardeş Kalemler*, C.I/7, Ankara 2007.
- Laszlo, F., (1950), *Dokuzoğuzlar ve Göktürkler*, Ankara 1950.
- Ligeti, L., (1986), *Bilinmeyen İç Asya* (Macarcadan çeviren: Sadrettin Karatay), Ankara 1986, TDK yay.
- Matlock, Gene D., (2008), *Ey Dünya İnsanları Hepiniz Türksünüz. (Kayıp Bir Uygarlığın Sırları Dünyayı Nasıl değiştirebilir)*, (Çev.: Özgür Umut Hoşafçı), İstanbul 2008.
- Meydan, S. (2009), *Atatürk ve Kayıp Kıta MU*, (9. bas.) İstanbul 2009.
- Nemeth, Gy., (1927), "Der Folksname Türk", *KCsA* II/4, 1927.
- Orkun, H. N., (1987), *Eski Türk Yazıtları, I-IV*, Ankara 1987, TDK yay.
- Ögel, B., *Türk Kültür Tarihine Giriş*, (9 cilt), Ankara. Kültür Bakanlığı yay.
- , (1947), "İlk Töles Boyları", *TTK-Belleten* S. 48, 1947.
- , (1971), *Türk Mitolojisi*, I. Cilt Ankara. 1971, TTK yay.
- , (1981), *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981.
- , (1988), *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, (3. bas.), İstanbul 1988.
- , (2006), *Türk Mitolojisi*, II. Cilt., (3. bas.)Ankara 2006, TTK yay.
- , (1970), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1970. TDAV yay.
- , (1966), *Sino-Turcica*, Taivan 1966.
- , (1962), *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962, TTK yay.
- Parker, E. H., (1896), "The Origin of the Turks", *The English Historical Review*, 1896, s. 431- 435.
- Radloff, W., (1948) *Sibirya'dan* VI Cilt, (Çev. A. Temir), Ankara, MEB yay.

- , (Çev. A. Temir), **Sibirya'dan Seçmeler**, Ankara 1975.
- Rahman, A., "Uygurların Defin Merasimleri", *III. Milletler Arası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, 4. Cilt. Gelenek, Görenek ve İnançlar*, Ankara 1987.
- Rasony, L., **Tarihte Türklük**, Ankara 1971, TKAE yay.
- , (1984), **Tuna Köprüleri**, Ankara 1984.
- Roux, J.-P., (1995), **Türklerin Tarihi. Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl**, İstanbul 1995, Milliyet yay.
- Runciman, W., (2001), "Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler", *TTK-Belleten*, C.VII/25-27, Ankara 1943.
- Salihov, A., "Şamanların Tedavi usulleri ve Tıbbın İnanca Etkisi", Türksoy, S. 23, Ankara 2007.
- Samolin, W., (19056), "Hsiung-nu, Hun, Turk", *CAJ*, C.III/2, 1956.
- Schmidt, P. W., "Tukuelerin Dini", *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XIV, İstanbul 1966.
- Seroşevsky, V.L., (2007), **SAKA. Yakutlar**, (Rusçadan çeviren: Arif Acaloğlu), İstanbul 2007.
- Sümer, F., (1984), **Eski Türklerde Şehircilik**, İstanbul 1984.
- , (1988), "Tokuz Oğuzlar", *İslâm Ansiklopedisi*, C.XII/1, (5. bas.), İstanbul 1988.
- Şeşen, R., (1968), "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, C. XX., 1968.
- (1975) [Hazırlayan], İbn Faldan Seyahatnamesinden eçmeler, İstanbul 1975.
- , (1985), **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985.
- Tanyu, H., (1981), "Şamanlık ve Şamanizm", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXX, Ankara 1981.
- Taşgıl, A., (2003), **GÖK-TÜRKLER -I-**, Ankara 2003. (2. bas.). TTK yay.
- , (1999), **GÖK-TÜRKLER-II- (Fetret Devri)**, Ankara 1999. TTK yay.
- , (2004), **GÖK-TÜRKLER -III-**, Ankara 2004. TTK yay.
- Tekin, T., (1988), **Orhun Yazıtları**, Ankara 1988. TDK yay.
- Togan, Z.V., (1981), **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970, (3. bas.)1981.
- , (1987), "Sakalar IV", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 23, İstanbul 1987, s. 30-34.
- Ruran, O., (1941), **On İki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul 1941.

Ünver, A. S., (1953), “Yağmur Taşı Hakkında”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.IV/7, İstanbul 1953.

Vaczy, P., “Hunlar Avrupa’da”, *Attila ve Hunları* (Yay.: G. Nemeth; Çev. Ş. Baştav), Ankara 1982.

Ziya,Y.,(1932), “Orta Asya’da Türk Boyları”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.V/24, İstanbul.

HALK ANLATILARINDA ÇEVRECİLİK BİLİNCİ ÜZERİNE

ON ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS IN PUBLIC RELEASES

НАРОДНЫЕ ОБЪЯСНЕНИЯ О ЯВЛЕНИЯХ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN*

Öz

Halk anlatıları olarak bildiğimiz; masal, efsane, halk hikâyesi ve fıkra metinleri bir toplumun hayat tarzının tespiti için oldukça önemlidir. Bu sebepten bu tür anlatılar dikkatli bir şekilde okunmalı ve bilinenleri tekrar etmek yerine yeni araştırma konuları tespit edilmelidir. İşte bu konulardan birisi de çevre ve çevreye bakış düşüncesidir.

Çalışmamızın bir makale boyutunda olduğu düşünülürse, meselinin tamamını ele almamıza imkân yoktur. Bu sebepten, masal, efsane, fıkra ve halk hikâyelerinde tespit ettiğimiz bazı konulara okuyucularımızın, bilhassa genç araştırmacıların dikkatlerine sunmak istedik.

Üzerinde durduğumuz örneklerden hareketle Türk halkının başlangıçta daha çevreci olduğunu, zamanla bu özelliklerinin kaybolduğu sonucuna ulaştık. Bugün denizlerimiz kirlenmişse, ormanlarımız yok olmuşsa, insanlarımız çevreye bağlı olarak oluşan hastalıklara daha çok yakalanmışsa, bunun sebebinin çevreye saygımızın azalmasından kaynaklandığını kolayca tespit edebiliyoruz.

Anahtar Kelimeler: masal, efsane, fıkra, halk hikâyeleri, çevreci, çevrecilik.

Abstract

Fairy tales, legends, folk stories and anecdotes that we know as public statements are very important for the determination of the life style of a society. Therefore, such explanations should be read carefully and new research topics should be determined rather than repeating what is known. One of these issues is the view of the environment and the environmental consciousness.

* Necmettin Erbakan Üniversitesi Öğretim Üyesi. Konya/TÜRKİYE
(abalptekin@yahoo.com)

As our work is thought to be in the size of an article, there's no way to handle it all. So we want to present some of the issues we have identified in fairy tales, myths, anecdotes and folk stories to the attention of our readers, especially young researchers.

We have come to the conclusion that the Turkish people were more environmentally friendly in the beginning, and that these characteristics disappeared over time. If our seas are polluted today, if our forests have been destroyed, and our people have been caught more by the environmental diseases, we can easily determine that this is due to the decrease of our respect.

Keywords: fairy tales, legend, anecdotes and folktale, environmentalist, environmental.

“Koparma gülleri dalında kalsın / Beni yaktın, bir de bülbül yanmasın” (Tan 1986: 30).

SEVMEYİ ÖYREN

Bir cavan oğlan elmöyrenmek üçün bir yaşlı abidin yanına gelir. Abid oğlanın meqsedini bilenden sonra ona bele bir sual verir:

“Oğlum, sen heyvanları sevirsən mi?”

Oğlan cavab verir ki:

“Yoh.”

Abid deyir:

“Bes tebiəte, güle-çiçəyə nece, onlara heç qayğı göstərirsen mi?”

Oğlan deyir:

“Yoh”

Abid üçüncü dəfə soruşur:

“Oğlum bes insanları nece? Hec sevdiyin insan olub mu?”

Oğlan bir az düşünüb deyir:

“Yoh,, hele ki sevdiyim yohdur!”

Abid mezemmetlə oğlana bəhəb deyir:

“Oğlum, sen get evelce sevmeyi öyrən, sonra gəlib elmöyrenərsən” (Ezizqızı 2015: 35-36).

Yazımıza Nail Tan tərəfindən derlənən bir ölçülü söz və Azərbaycan Türklerine ait fıkra ilə başladıq. Aslında bu yazının ilham kaynağı da yukarıdaki ölçülü söz ve anlatıdır. Bir de yeni kuşak, halk bilimi araştırmacılarının ufuk dünyasını bilenler ve çok çalışılan konular yerine farklı alanlara çekmek istedik. Günümüz dünyasının en büyük problemi çevre ve çevre sorunlarıdır. Acaba Türk folkloru ve halk edebiyatına konu nasıl yansımıştır?

Elbette bu yazının bir makale boyutunda olduğu düşünülürse bütün anlatıları vermemiz veya değerlendirmemiz söz konusu olamaz. Bu sebepten fıkra, masal, halk hikâyesi ve efsane metinlerinden seçtiğimiz örneklerle konuyu değerlendirmeye çalışacağız.

Dünyadaki değişim, yeni icatlar, yeni araştırma yöntemleri Türk halk bilimi konusunda çalışanları da farklı yönlerle çekmeye başlamıştır. Bundan 10, 15 yıl önce çevre deseydik hiç kimsenin dikkatini çekmezdi. Oysa günümüzde araştırmacılar problemleri çözmek için, sıkıntıların kaynaklarına inmekte ve çözüm yolları geliştirmektedirler. İşte bu konulardan birisi de çevredir. Çünkü sanayileşme ile birlikte ekolojik denge de bozuldu. Bu cümleden olmak üzere çevre ve çevre bilincinin başlangıçta Türk toplumunda nasıl algılandığını ve zaman içinde bu algının nasıl değiştiğini açıklamaya çalışacağız. Bir zamanlar köy ortamında yaşayanlar kurbanlarını kesmeden önce hayvana tuz yalatıp, su içirip sonra açılan çukura hayvanın kanını akıtmakta idi. Hatta bir damla kanın çığnenmesi bile günah kelimesiyle özdeşleştirilerek, açılan çukura akıtılmaktaydı.. Aynı insan kesilen kurbanını parçaladıktan sonra hayvanın kemik ve diğer atıklarını çöpe atmak yerine toprağa gömerek çevre temizliğine azami özen göstermekteydi. Zamanla aynı insan tipi birden bire köyden şehre inince, ilk yıl kurbanının atıkları için bir çukur bulurken ikinci yıl beton yığınlarının arasında kurban kesecek yer aramaya başladı. Bir süre sonra da şehir hayatına uyum sağlayarak kurbanını görmeden kestirmek isteyince kurbanzede oldu.

Türk halkı aslında doğuştan çevreci bir toplumdur. O; tabiatta olan her şeye hissedar olduğunu bildi, ama hiçbir zaman “hep bana” demedi. Günün birinde çevrenin kirleneceğini anladı ki, mukaddes kabul ettiği suya tükürmeyi, işlemeyi, kısacası çevreye zarar verecek davranışları kendi kendine koyduğu yasaklarla koruma altına aldı. Bu sebepten Türk destanlarında tabiat hiçbir zaman kirlenmedi, daima sular çağıl çağıl aktı, karşı yatan kara dağlar hiçbir zaman yeşilliğini kaybetmedi, yamaçlarında yayılan sürüler azalmadı, aksine sayıları artarak devam etti. Hatta Nasreddin Hoca’ya mal edilen bir fıkrada Hoca’nın abdest alırken yellenmesi, suya ve abdeste saygısızlık olarak düşünüldü ve su pabuçlarını berrak suların akıntılarında kaybetti. Eskiden halk arasında, akarsu kir tutmaz diye bir söz vardı. Bu sebepten akarsuların suyu içilir, her türlü abdest alınırdı, aynı suda çeşit çeşit balık yaşardı. Ya şimdi?

Konuya yukarıda sözünü ettiğimiz Nasreddin Hoca fıkrasının metnini vererek devam etmek istiyoruz.

Al Abdestini Ver Pabucumu

Bir gün Hoca’nın yolu şırıl şırıl akan bir derenin kenarına kadar uzanır. Vakit kuşluğu geçmiştir. Hoca pabuçlarını çıkardıktan sonra biraz serinlemek için ayaklarını dereye uzatır. Bir süre sonra namaz vakti yaklaşır. Hoca, abdestini alır ve ayaklarını kurular. Pabucunu giyeceği sırada ayakkabısının tekini dereye düşürür-verir. Hoca, bir süre dereyi takip ederse de bir türlü pabucuna ulaşamaz. Pabucunu yakalamayacağını anlayan Hoca, arkasını dereye dönerek abdestini bozar ve dereyle hesaplaşır:

“Al abdestini, ver pabucumu.” (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 214)

Suya olan saygı dağ, orman, ateş için de geçerliydi. Kısacası Türk milleti geçmişte doğayla ekolojik dengede anlaşılmıştı. İşte bu anlaşma toplumun aynası diye-bileceğimiz halk anlatılarında da kendisine yer bulmuştu.

Geyik Oğlan adlı masalda, dağa terkedilen kız en korunaklı yer olarak subaşlarındaki ağaçların başını tercih etmekte idi. Yaz sıcağında atını sulamaya gelen şehzade, pırıl pırıl akan suya atını yaklaştırmak istediğinde atı ürker. Bunun üzerine başını kaldırdığında dünya güzeli bir kızın aksinin çeşmenin küçük havuzundaki suya yansıdığını görür ve kıza gönlünü kaptırır. Ama kızın o ağaçtan indirilmesi mümkün müdür? Elbette hayır. Çünkü bu ağaç Türk mitolojisindeki hayat ağacının özelliklerini bünyesinde bulunduran kaba ağaçlara benzemektedir. Bunun tek bir yolu vardır:

“Eğil kavağım eğil” denildiğinde ağaç eğilecek ve şehzade de gönlünü kaptırdığı güzeline kavuşacaktır. Çeşme başlarındaki bu ağaçlar çok heybetli olup üzerlerinde gelenin geçenin dinleneceği, uyuyacağı, hatta köşk adı verilen bölümlerin bile bulunduğu ağaçlardır.

“Sen bu ağacın üzerine çık ben biraz avlanayım mavlanayım getireyim bir şeyler yeriz.”

Gızın gardaşı gider avlanırken susuzluktan yanar. Kel bir su yalağı bulur oradan su içer olur bir geyik oğlan.

Akşam olur gelir, gız baksa ki bir geyik başlamış ağlamağa:

“Gardaşım neredesin?”

Geyik bu sef seslenir:

“Gardaşım böyle böyle ben bu sudan içince geyik oldum hiç ağlama!”

Neyse varvarası sürsüresi bunlar şey yaparken padişahın oğlu çeşmeye atını sulamaya geliyor. Gızın gölgesi tekneye vurunca hayvan suyu içmez, o gün götürür, devlikesi gün gene getirir, hayvan suyu gene içmez. Bu sef padişahın oğlu hayvanı dövmeye başlıyor. Yukardan gız sesleniyor ki:

“Hey beyim neye dövüyorsun hayvanı, yazık günah değil mi?”

Oğlan baksa ki of ağacın üzerinde ayın on dördü gibi bir gız, beyin oğlu şaşırıyor. Bu sef atı alıyor ve göle gediyo:

Bıçkıcılara:

“Görseniz ayın on dördü gibi -diyo- bunu nasıl yapalım?”

Bıçkıcılar diyor ki:

“Ooo... padişahım ondan kolay şey mi var? Bıçkıyla ağacı keseriz.” diyorlar.

Sabahleyin olur bıçkıcılar ağacı başlarlar kesmeye keserken az bir kesilmesine galır. Akşam olur bıçkıcılar diyor ki:

“Nasıl olsa biz bunu sabahleyin keseriz, sabah ola, hayrola.” diyorlar.

Gızın ağabeysi (geyik) o sırada geliyor bir de ne görsün, gız gardaşı devamlı ağlıyor.

“Ne ağlayorsun gardaşım?”

“İşde böyle, böyle beni bugün üç tane bıçkıcı geldi kesip alacaklar burdan.”

“Gorkma! Ben onu daha büyük yaparım.”

Geyik ağacı bir yalar o gördüğünden daha büyük olur bu sefer. Sabahleyin bıçkıcılar geliyor bakıyorlar ki öf ağaç daha heybetli olmuş.

“Bu kesilmez.” (Alptekin 2002: 462-464; Sakaoğlu 2002: 378-380; Günay 1975: 335-337; Özçelik 2004: 372-375).

Masaldaki su ve ağaç ikilisi hayatı ve canlılığı simgelemektedir. Metinde dağ başına bırakılan iki kardeşten erkek büyüsel bir işlemle geyik ayak izindeki suyu içince geyiğe dönüşmektedir. Dede Korkut hikâyelerinde “otlakların olduğu yeri geyik bilir” denilmektedir. Bu cümleden hareketle masalcı susayan delikanlıya geyik ayak izindeki suyu içirerek geyiğe dönüştürmektedir. Çünkü tabiatı, otlak yerleri en iyi bilen geyiktir. Yine masalda subaşındaki ağacın büyüklüğü, “bıçkıcıların” onu gün boyunca kesmelerine karşılık işi bitirememeleri, geyiğin yalamasıyla ağacın kesilen kısımlarının kapanması ise büyüsel bir işlemin yanında yaralı ağacın yarasının tedavi edilmesi yönteminden başka bir şey değildir. Bilindiği gibi kesilen ağacın kurumaması için yaralı kısma, çamur veya sıvı durumdaki hayvan tezeği sürülerek önlenir. Masalın devamında ağaç kesilecek ama geyiğin kemiklerinin gömüldüğü yerden yine bir ağaç bitecektir.

İftiraya uğrayan genç kız, öldürülmesi için dağ başına götürülür ama erkek kardeşi onu öldürmeye kıyamaz ve vurduğu hayvanın kanını ablasının gömleğine sürer, sonra da kanlı gömleği babasının önüne kor. Böylece “namusun temizlendiği” sonucuna varılır. Dağ başında kalan kız ise kendisini yine subaşındaki ağacın üzerinde bulur. Kızı, bir süre sonra avlanmaya çıkan şehzade bulacak ve ikili ortak hayatın temelini atacaklardır.

Nar Tanesi adlı masalda üvey annenin baskısıyla odun dağına bırakılan kızın sığındığı eve intibak etmesi ve evin içini dışını temizlemesi, yemekleri yapması oldukça anlamlıdır:

“Onlar dağılınca gız aşıya enmiş, evin her tarafını silmiş, süpürmüş, akşam olmadan bütün yemekleri hazırlamışlar. Daha sonra **sinileri** goymuşlar, siniyi goymadangız saklanmış. Gadının adı da Nartanesi’ymiş. Akşam olmuş bunlar gelmişler ki, öf yemek hazır, evin içi dışı temizlenmiş, süpürülmüş. Ev çok güzel bir biçime gatılmış. Bu duruma çok sevinmişler, yemeklerini yemişler, durmuşlar başlamışlar yalvarmaya:

“Bu bizim evimizi silip süpüren genç bir gızsa, dünya ve ahret bacımız yapalım. Orta yaşlı bir şeyse annemiz yapalım, daha yaşlıysa ebemiz yapalım.” diye konuşurken hemen gız çocuğu çıkmış gelmiş. Yüklüğe saklanmış. Çıkıp geliyor bunların en büyüğünden, en güccüğüne gadar hepsinin elini öpüyor.

“Sen nerden geldin buraya?”

“İşde böyle böyle oldu.”

“İşde ben babamı everdimdi, komşu kadınla. Babam geldi, dağda odun ederken geydi getdi. Böğün böyle oldu, başıma şu hâller geldi.”

“Neyse hinden sonra hiçbir kimseye bir şey olma, evimizi sil süpür, işde sen bizim bacımızsin.”

Sabah olunca bunlar gene dağılıp gediıyorlar, bunlar gedince kız gene vazifesini yapıyor. Yemeğini yapıyor, evin içini silip süpürüyor, suyunu getiriyor.” (Alptekin 2002: 284-288; Şimşek 2001: 159-163; Özçelik 2004. 370-371).

Muradına Nail Olmayan Dilber adlı masalda da iyi kalpli kızın özellikleri olarak; yürüdüğü zaman çayır çimen biter, güldüğünde yanaklarında güller açar, ağladığında gözlerinden inci mercan dökülür. Aslında pek konumuzla ilgisi olmasa da bu masalda geçiş dönemleri adetlerinden mercimek (mırmırı) çorbasına aş erilmektedir. Kadının komşuda pişen çorbadan içememesi, kocasının çarşıdan mercimek getirmesi, yenilmesi ve hamile kalmasının sonucunda; doğum mekânı olarak hamamın seçilmesi, dört peri kızının hediyeleri sonucunda belediye başkanlarının, maliye bakanının ve güzellik uzmanlarının ilgisini üzerine çekecek bir kız dünyaya geliyor.

“Hamamcı bana odanın bir gözünü müsaade eder misin?”

“Olur.”

“Böğün bizim hanım doğum yapacak.” deyör.

Nehayet kadın orda doğum yaparken dört tene peri kızları geliyor. Kadın bir kız çocuğu dünyaya getirince bunu yuyup yıkayıp, şey ettikten sonra deyörler ki:

“Bu bize bir yoldaş olarak meydana geldi. Buna birer eser bırakalım.”

Birisi deyör ki:

“Bastığı zaman ayaklarından çayır çimen bitsin.”

O birisi de deyör ki:

“Benden de gülünce yanaklarında gül bitsin.”

Öbürü de deyör ki:

“Ağlayınca gözünden inci mercan dökülsün.”

Dördüncü kız da deyör ki:

“Ben de bir **bilezik** vereyim, başgası bunu golunadakdığı vakit ruhu daralsın bayılsın düşsün.”

*Bu şekil bu kız meydana geliyor. Ağladığı zaman gözünden **inci, mercan** dökülüyor. Güldüğü zaman çocuğun suratında gayet güzel güller meydana geliyor. Nehayet bunun gaki yürüdüğü zaman bastığı yerler çayır çimen oluyor. Namlı bir kız oluyor.* (Alptekin 2002: 332-336; Şimşek 224-230; Sakaoğlu 2002: 440-444; Günay 1975: 402-405)

Masallarda yolculuk sırasında kahramana, hayvan, insan hatta olağanüstü kahramanların yardım ettiğini görürüz. Bunun sonucunda da masal kahramanları bütün zorlukları bertaraf edebilmektedir. Bu durum “iyilik eden iyilik bulur” sözünün, masalın sembolik diline yansımından başka bir şey değildir:

“Saraya giderken bir aslanın göğsünde bir çıban çıkmış. Bu çıban ağrıyormuş. Bunu gören padişahın oğlu çıbana ok sıkmış ve çıban delinmiş. İçindeki irin çıkınca aslan sormuş:

“Ey insanoğlu çıksana sana kötülük yapmam.” demiş. Padişahın oğlu çıkmış.

Aslan da:

“Bu iyiliğini unutmam.” demiş.

Padişahın oğlu bir su birikintisinin yanından geçiyormuş bir de bakmış ki karıncalar suyun içine düşüyormuş. Hemen oraya bir değnek uzatmış bunu gören karıncaların komutanı padişahın oğluna bir tüğ vermiş.

“Bunu yakarsan hemen yardımına geliriz.” demiş.” (Dağı 2016: 159).

Görüldüğü gibi Türk masallarında dağ başlarında bulunan pınarlar halk tarafından keşfedilmiş, o sular çeşmeye alınmış, önüne hayvanatın, mahlûkatın yararlanabilmesi için tekneler (küçük havuzlar) yapılmış, başına da ağaç dikilmiştir. Tanrı Dağlarından Toros Dağlarına kadar pek çok yerde örneğine rastladığımız bu tür çeşmelerin inşasında sadece inanlar değil diğer canlılarda düşünülmüştür. Ne yazık ki günümüzde bilinçsiz su kullanılması ve çevresel faktörlerden dolayı sözü edilen çeşmeler kurumuş, başındaki ağaçlar da kesilerek ısınma veya başka amaçlarda kullanılmıştır.

“Aslan yatağından belli olur.” diye bir güzel atasözümüz vardır. Göçerler, yaylak ve kışlak hayatını çadırdaki geçirirler. Çadırlarını tutulduğu, hayvanlarının yatacağı arkaçlar¹ ise büyük ölçüde göçerlerin kendi mülkleri veya kiradır. Burada dikkati çeken şey göçerlerin göçmeden önce yurtlarını, bilhassa ocaklarını temizlemeleridir. Bu husus göçer hayatın izleriyle oluşan “*Şah İsmail ile Gülizar*” ve “*Hurşit ile Mahı Mihri*” halk hikâyelerinde görülmektedir. Şah İsmail hikâyesinde, Türkmen kızı Gülizar ve Hurşit ile Mahı Mihri hikâyesindeki Mahı Mihri göçmeden önce, yurtlarını temizlemekte ve nereye göçtüklerinin haberini içeren mektubu ocaklık taşının altına bırakmaktadırlar. Burada dikkati çeken her iki hikâyede bilek veya bilmeyerek çevrecilik dersinin verilmiş olmasıdır.

Güzel ve bakımlı bir çevrede yaşamak insana mutluluk verir. Bu durum Türk toplumu tarafından ilk zamanlardan beri fark edilmiş, *Ercişli Emrah ile Selvihân* hikâyesinde memleket özlemi çeken orduyu isyandan uzak tutmak için her askerin bir ağaç dikmesi emredilmiştir. Ayrıca “Yüz ağaç dikti / Günahı silkti” (Tan 1986: 31) ölçülü sözü de bu düşünceyi hayata geçirmiştir:

“Şahım, bunu almanın tek çaresi budur: Şimdi burda asgerin kimisi terhis olur, kimisi bilmem ne olur. Burası harb sahasıdır. Bunnarı burda behletmek için

¹ Hayvanların ağıllarının yapıldığı kuytu, dik yamaçlar.

galenin etrafındaki her ere emir vereceksen. Birer fidan dikecehler. Herkes o fidan barı verene gadar bunnar burda galacahlar. Herkes fidana bahsın. Onnan meşgul olsun, artıh kimsenin ahlından memleket çıhsın. Böyle de çihacah. Başga da çare yohdu. Boş esger durmaz, en sonunda isyan eder.” Şah Abbas emir verdi:

“Herkes gendisine bir fidan dikecek”. Hakgaten de öyle. Van’da bütün meyva ağaçları derler ki Şah Abbas’dan galma. Hatta Şah Bağ diye orda anılar. Uzatmıyalım böylece bağ tıkdiler. Bekletdiler asgeri. Eh, Vannılar içerde, bunnar dışarda. Aradan bir sene geçdi. İkinci sene geçende millet aç galdı.” (Türkmen-Cemiloğlu 2009: 349).

Türk efsanelerinin hemen hemen hepsinde insan sevgisini, hayvan sevgisini, tabiat sevgisini bulabiliriz. Elbette sevginin olduğu yerde çevreye saygı olacaktır. Sevgi ve saygı birleşince toplum kendiliğinden çevreyi sevecek ve koruyacak, böylece de tertemiz bir dünyada yaşama arzusu kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Bundan 15-20 yıl öncesine kadar kırsal kesimde su köy çeşmesinden doldurulurdu. Akşamdan köy çeşmesinden getirilen su bitince evin gelini, güğümleri eline alır ve çeşmenin yolunun tutar. Çeşme başı buluşma yeridir, az da olsa stres atılabilecek bir mekândır. Bu mekânlar temizdir, çeşmede el yüz yıkadığından, avuçlarda su içildiğinden her ne şart altında olursa olsun tekneye (havuza) tükürülmez, burun ve boğaz temizlenmez.

Bilhassa yaz aylarında, öğle sıcağında çeşme başları göçerlerin hayvanlarını suladığı mekânlardır. Aynı zamanda çoban ve sürüsünün dinlenme yeridir. Her sürünün sulanacağı, bir başka deyişle sürü sahiplerinin yeri önceden bellidir, leğenlere doldurulan sudan hayvanlar doya doya içerler, sıraya girilerek oluktan (çeşmeden) kovalara doldurulan su leğene takviye edilerek sürü sulanır. Aynı anda onlarca sürünün çeşme başına gelmesi, sürü sahiplerinin birbirlerine saygısının zirve yaptığı andır. Her sürü sulandıktan sonra su leğen ve kovalarının yıkandıktan sonra ters çevrilerek ertesi günü beklemesi, kirlenen çevrenin sürü sahipleri tarafından kaba da olsa temizlenmesi tamamen toplumsal bir saygı anlayışıyla gerçekleşmektedir.

Efsane metinlerinde hem doğayı koruma hem de hayvanları korumak çeşitli şekillerde işlenmiştir. Karıncaları öldüren bir adamın bu davranışının cezalandırılmasını konu alan efsane aşağıdadır:

“Bura o Bekillili Dede gelmiş bura. Ordan araziye gitdiklerinde arazi var. Araziye giderkene orda bi bostan tarlası var. Ora gezmiye gidiyorlar. Adam da orda harman sürüyo. Harman sürekene garınca, harmanın gıyısından evine biraz yicek çekmiş. Çekince o da ona su dökmüş.

Soruyo, Dede:

“Ne yapıyon ya Hasan?” diyo.

Dede diyo:

“Bütün garınca, -diyo- bütün ekini çekmiş,- diyo- onun için su dökdüm,- diyo- onu çıkarıyola, -diyo- yapmasan eyymiş”, diyo onna o yanna geçiyo. O da... Geleşde bi bakıyola. Harmanı sel almış.” (Osan 2006: 96).

Türbe ve ziyaret yerlerindeki ağaçlara dokunulmaması ise çevre bilincinin çeşitli inanç motiflerine dayandırılarak anlatılmasından başka bir şey değildir. Kutsal sayılan yerlerdeki ağaçlara ve bitkilere dokunmanın felaket getireceği inancına sahip olan Türk halkı, tabiatın kötü kullanılmasının olumsuz sonuçlar doğuracağını en başından beri bilmektedir:

“Pir Davut’un türbe inşaatı devam ederken meşe ağacının dalları duvarların yükselmesine mani olur. Köy halkından kimse bu ağacın dallarını kesmeye yanaşmaz. Gidip Elazığ’dan bir hızarcı getirirler. Hızarcıya hiçbir şey söylemeden insan kolu kalınlığındaki dalları kestirir, hatırı sayılır bir de yevmiye verip hızarcıyı yollarlar. Hızarcı, yolda giderken kendisinin birkaç dal kesmek için buraya getirilmesine bir anlam veremez. Gece rüyasında hızarcıyla kendi çocuklarının kollarını kestiğini görür.” (Bekki 2008: 93-101)

Konya ilinin Taşkent ilçesine bağlı olarak anlatılan bir efsanede savaşa giden bir ordu ve padişahın hikâyesi anlatılmaktadır. Susayan padişah terli bir vaziyette çeşme başına geldiğinde su doldurmaya gelen onlarca kadın ve kızla karşılaşır. Atın üzerindeki padişaha köy çeşmesinden su veren genç kız ağaçtan kopardığı çam pürlerini (dallarını) tasın içerisine kor ve büyük misafirine ikram eder. Padişah kıza, niçin çam pürünü (dalını) tasın içerisine koyduğunu sorduğunda kız:

“Padişahım çok terlisin, suyun içerisine çam pürlerini koymasaydım çabuk içecektin, sonrada hastalanacaktın, oysa şimdi yavaş yavaş içeceksin” cevabını alır. Bu cevap padişahın çok hoşuna gider ve kıza:

“Çaminiz kurumasın, kızınız farımasın, beldeniz vergiden muaf olsun” der.

Bölge halkı arasında çamin yeşil kalması, yöre kadınların hep genç kalması ve yerleşim merkezi (Taşkent) uzun bir süre diyebileceğimiz dönem içerisinde vergiden muaf olması yukarıda anlattıklarımızla ilişkilendirilir. Ayrıca efsaneden anlaşılabacağı üzere ağacın kurumaması etrafında yaşayan halk için bir hayır dua, bolluk ve bereket dileğidir. Yeri gelmişken söz konusu çeşmelerin başında kalaylı bakır tasların bulunduğunu, vakti geldiğinde bir hayırsever tarafından kalaylanarak tekrar yerine konulduğunu hatırlatmak isteriz. Türk halkı yıllarca bu taslardan su içmiş ama bakır tası bir Allah’ın kulu çalmamıştır. Günümüzde bakır taslar var mı diye sorarsanız kalmadı, çünkü evlere su gelmesiyle söz konusu çeşmeler fonksiyonunu kaybetti.

Yukarıda anlattıklarımızı İpek Yolu üzerindeki çeşmeler ve kuyular için de anlatabiliriz. Bilhassa su kuyularının başındaki kovalar ve ağaçtan veya taştan yapılan tekneleri de hatırlatmak isteriz. Buraya bırakılan kova gecede gündüzde su ihtiyacı olan insanlara 24 saat hizmet verir, artan su, susayan hayvanların içmesi için tekneye² dökülür. Böylesine çevreci bir toplum dünyanın başka ülkesinde var mıdır? Bilmiyorum. Bu sebepten mensubu olduğumuz milletle ne kadar övünsek azdır.

Secde eden kavaklar adlı efsanede, köy çeşmelerinin etrafının nasıl ağaçlandırıldığı anlatılmaktadır. Sabah namazı sırasında çeşmeye su doldurmaya gelen gelin, kavakların secde ettiğini görünce yazmasını bunlardan birisine bağlar ve gördükle-

² Genellikle, ağaç, taş veya betondan yapılan küçük havuz.

rini eşine anlatır. Su ve ağaç kültü etrafında oluşan efsane bütün mahlûkatın ve nebatatın ibadet ettiğini göstermesi bakımından önemlidir ama bunun yanında su-başlarının yeşillendirilmesi ve onlara dokunulmaması da insanımızın çevre kültürü bakımından değerlendirilebilir. Aynı hususu mezarlıklardaki ağaçlar için de söyleyebiliriz.

Yeri gelmişken bilhassa menkıbelerde dervişin dibine oturduğu ağacı yeşillendirmesi ve kış mevsiminde aynı ağaçtan meyve yenilmesi de dervişin kerametinin dışında toplumdaki ağaç sevgisini göstermesi bakımından önemli olup, Örnek olması açısından bir örneği aşağıya alıyoruz:

Pes Sultan Saltıh bir kurumuş dut ağacına arka virüp otururdu. Bu Yahudi anda geldi. Meğer ol Cehûd şhrinde işittiler kim Şerif'e bir âvâz gelmiş kim şimden girü keramet gösterirse heman ölmüş” didiler. Pes ol Cehûdî sûret düzüp gönderdiler idi. Çün geldi Şerif'i ziyaret idüp eyitti:

“Server, eğer bu ağaç yaşara yemiş vire ben sana îmâm getürem.” didi.

Şerif eyitti:

“Zuhûr-ı velâyet şimden girü kişiyi memâta iletür.” didi.

Cehûd eyitti:

“Kadir değülsin âcizsün anun-çün böyle dirsın” didi.

Server gazaba gelüp bir kez mübarek eliyle ol ağacı sığadı, fi'l-hâl ol ağaç yaşarup, yemiş virdi ve barmağıyla ağaç dibine urdı, bir su revan olup aktı.” (Akalin 1990: 297).

Yeşeren Ağaçlar adlı efsanede, herkesin günahkâr saydığı zata “Yol üstünde bulunan kurumuş bir ağacın yeşerdiği gün bütün günahların affolacaktır” ifadesi kullanılması (Sakaoğlu 2008: 201), *Güzellik Suyu* adlı metinde kızın kuzularını sevmesi ve kırdaki suda yıkanmasıyla ilişkilendirilmesi (Sakaoğlu 2008: 163-164) konumuzla ilgilidir. Demek ki bütün güzellikler sevmeye etrafında toplanmaktadır, eğer siz kalpten severseniz tabiatın size vermeyeceği hiçbir şey yoktur.

SONUÇ

Dikkatli Türk halk edebiyatı araştırmacıları, yapılan çalışmaların belirli konularda yoğunlaştığını bilirler. Bu sebepten de pek çok çalışma birbirinin tekrarı gibidir. Bu yazımızda bunun sebepleri üzerinde durmadık. Oysa beşikten mezara kadar her şey Türk halk edebiyatının konusu içerisinde. Bu sebepten bilhassa genç araştırmacılarımızın dikkatini farklı konulara çekmek istedik ki bunlardan birisi de bütün dünyanın üzerine yoğunlaştığı çevre probleminin halk anlatısı dediğimiz; *fıkra*, *masal*, *halk hikâyesi* ve *efsane* türlerine yansımaları olarak özetlenebiliriz.

Bu yazımızda daha çok çevre ve temizlik meselesi üzerinde durmaya çalıştık, bununla beraber insan sevgisi, bitki sevgisi, hayvan sevgisi gibi konulardan az da olsa söz ettik. Bütün bunlardan sonra gördük ki Türk toplumunda çevre bilinci nerede ise kâinatın başlangıcından bu yana vardır ve var olmaya devam edecektir. Bunun delilini de her hangi bir halk anlatısını okuduğumuzda kolayca bulabilmekteyiz.

Çevre bilinci atalarımızın ilk yaşadığı coğrafyada geçmişte olduğu gibi günümüzde de uygulama alanı bulmaya devam etmektedir. Nitekim televizyon kanallarındaki belgesellerde bunun örneklerini görmekteyiz. Eğer suya tükürülüyorsa, bitkilerden herkesin belirli bir miktar toplayıp sadece kendi işinde kullanmasına izin veriliyorsa Türk halkının çevre dostu bir halk olduğunu söyleyebiliriz.

Çevre ve çevreye saygı kültürü Türkler Müslüman olmadan önce vardı, bu sebepten tabiata büyük saygı gösteriyorlar ve bu düşüncelerini çeşitli şekillerde dile getiriyorlardı. Müslüman olduktan sonra ise; “*Ormanlarımdan bir dal kesenin başını keserim.*”, “*Yarın kıyametin kopacağını bilseniz bile ağaç ekiniz*” anlayışı konuyu dinî bir temele oturttu. Buna Allah’ın keliması ve Peygamber’in konuyla ilgili hadisleri eklenince; mahlûkatı, hayvanatı, nebatatı seven çevreci bir toplum anlayışı oluştu ve onun kültür değerlerinin toplandığı halk edebiyatı ürünlerine yansdı.

KAYNAKLAR

AKALIN, Şükrü Halûk (1990), *Ebül Hayr-i R3umî Saltuk-Nâme III*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

ALPTEKİN, Ali Berat (2002), *Taşeli Masalları*, Ankara: Akçağ Yay.

DAĞI, Fahri (2016), “*Gavyrdağı (Cebel-i Bereket) Türkmen Masalları*” Kömen Yay.

EZİZQIZI, Çimnaz (2015), *Nenemden Neveme II Kitab*, Bakı: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Folklor İnstitutu.

GÜNAY, Umay (1975), *Elâzığ Masalları (İnceleme)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay

OSAN, Mustafa (2006), “*Kuzeydoğu Denizli Yöresinde Anlatılan Efsaneler*” Yüksek Lisans Tezi, Denizli

ÖZÇELİK, Mehmet (2004), *Afyonkarahisar Masalları Araştırma-İnceleme-Metin*, Isparta: Fakülte Kitapevi Yay.

SAKAOĞLU, Saim (2002), *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*, Ankara: Akçağ Yay.

SAKAOĞLU, Saim (2008), *101 Anadolu efsanesi*, Ankara: Akçağ Yay.

SAKAOĞLU, Saim-Ali Berat Alptekin (2009), *Nasreddin Hoca*: Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.

SEYİDOĞLU, Bilge (1999), *Erzurum Masalları*, İstanbul: Erzurum Kitaplığı.

ŞİMŞEK, Esma (2001), *Yukarıçukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması*, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

TAN, Nail (1986), *Folklorumuzda Ölçülü Sözler*, İstanbul: Halk Kültürü Yay.

TÜRKMEN, Fikret-Mustafa Cemiloğlu (2009), *Âşık Şevki Hahcı’dan Derlenen Halk Hikâyeleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

“UNESCO 2016 AHMED YESEVÎ VE ORD. PROF. DR. M. FUAD KÖPRÜLÜ YILI”NDA KÖPRÜLÜ’NÜN AHMED YESEVÎ’YLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI

THE STUDIES OF KÖPRÜLÜ ABOUT AHMED YESEVÎY ON THE UNESCO 2016 AHMED YESEVÎ AND ORD. PROF. DR. M. FUAD KÖPRÜLÜ YEAR

ТВОРЧЕСТВО АХМЕТА ЯСЕВИ В РАБОТАХ ФУАТА КЁПРЮЛЮ (В РАМКАХ МЕРОПРИЯТИЙ, ПРИУРОЧЕННЫХ ГОДУ АХМЕТА ЯСЕВИ И ЮБИЛЕЮ ПРОФ. ДР. ФУАТА КЁПРЮЛЮ)

Nail TAN*

Öz

Türkiye’de Ahmed Yesevî ve Yesevîliği ilk araştırıp bilim dünyasına 1914 yılından itibaren makale ve kitaplarıyla tanıtan kişi Or. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü’dür.

1918 yılında yazıp ertesi yıl yayımladığı “*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*” adlı eserinde bu konudaki çalışmalarını bir senteze ulaştırmıştır. Böylece Orta Asya ile Anadolu ve Balkanlar arasındaki edebi bağ ortaya çıkmıştır. Yunus Emre’nin varlığı sanatı bile aydınlığa kavuşmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Yesevî, Yesevîlik, Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, Yunus Emre.

Abstract

In Turkey, Ahmed Yassawi and Yasawism were first investigated and introduced to the world of science with articles and books from 1914 onwards by Or. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü.

In his book "The First Sufi in Turkish Literature" (*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*), written in 1918 and published the following year, he brought his work

* Kültür ve Turizm Müdürlüğü Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Em. Genel Müdürü
Ankara/TÜRKİYE
(hayrettinivgin@gmail.com)

to a synthesis. Thus, literary ties between Central Asia and Anatolia and the Balkans are emerged. Even Yunus Emre's existence art has attained enlightenment.

Keywords: Ahmed Yasawi, Yassawilik, Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, Yunus Emre.

Giriş

3-18 Kasım 2015 tarihleri arasında Paris'te toplanan UNESCO (BM Eğitim Bilim ve Kültür Teşkilatı) 38. Genel Konferansı'nda, T.C. Hükümetinin teklifi üzerine alınan karar çerçevesinde 2016 yılında; Hoca Ahmed Yesevî (1093-1166) ölümünün 850. yılı, Ord. Prof. Dr. Mehmed Fuad Köprülü (1890-1966) de ölümünün 50. yılı dolayısıyla üye ülkelerde anılmaktadır. UNESCO'nun kararında yer alan şahsiyetler "Yılı" niteliyesiyle kamuoyuna duyurulmaktadır: "2016 Ahmed Yesevî Yılı", "2016 Fuad Köprülü Yılı" gibi.

Merkezi Ankara'da bulunan ve "Türk dünyasının UNESCO'su" kabul edilen TÜRKSOY (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı) ise 2016 yılını doğumunun 1000. yıl dönümünü esas alarak "Yusuf Has Hacip (1016-1077) Yılı" ilan etmiştir.

Osmanlı döneminin ünlü sadrazamı Köprülü Mehmed Paşa (1575-1661) sülalesinden gelen Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü (ö. 28 Haziran 1966), sadece Türkiye'nin en büyük edebiyat tarihçisi ve Türklük bilimcisi/Türkoloğu olmayıp Türk dünyasının ve Batı'nın da saygı duyduğu Türklük bilimcilerinin en başında gelmektedir. Türkiye'de birçok dil, tarih ve edebiyat konusundaki ilk araştırmaları Köprülü yapmıştır. Folklorun/halk biliminin bir bilim dalı olduğunu Türkiye'ye duyuran üç bilim adamından (ilki Ziya Gökalp) ikincisidir. 6 Şubat 1914 tarihli *İkdam* gazetesinde (S 6091) yayımlanan "Yeni Bir İlim Halkiyât: Folklore" başlıklı yazısını kaleme aldığı henüz 24 yaşındaydı. Köprülü, bu makalesinden önce halk edebiyatımıza eğilmiş; Hoca Ahmed Yesevî ve Yunus Emre hakkında makaleler yayımlamıştı. Onun genç yaşta ortaya koyduğu, bilimsel metotlarla yazılmış makaleleri Ziya Gökalp'in dikkatini çekmiş, edebiyat yüksek öğrenimi görmediği hâlde onun tavsiyesiyle 23 yaşında Halit Ziya Uşaklıgil'den boşalan İstanbul Dârülfünunu/Üniversitesi Edebiyat Müderrisliğine/Profesörlüğüne atanmasına (1913) sebep olmuştur. 1923 yılında Edebiyat Fakültesi Reisliğine/Dekanlığına getirilen Köprülü, 1933 Üniversite Reformunun ardından Ord. Prof. unvanı verilerek (1933) dekanlığa tekrar başlamıştır (1934).

Köprülü'nün Atatürk'ün emriyle 1924 yılında İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesinde kurulan Türkiyat Enstitüsünün müdürlüğüne tayiniyle Türkiye'de Türklük bilimi çalışmaları başlatıldı. Köprülü, *Türkiyat Mecmuası* ile kitap yayınlarını hayata geçirdi. Arşiv ve kütüphanenin temellerini attı. 1935 yılında Atatürk'ün teklifi üzerine Kars milletvekili seçildi. Milletvekilliğinin yanı sıra 1941 yılına kadar İstanbul Ü Edebiyat Fakültesi, Ankara Ü DTCF ve Siyasal Bilgiler Fakültesindeki derslerini sürdürdü. 1943'ten sonra siyasete ağırlık verdi. 1946 Demokrat Parti kuruluş hareketinin içinde yer aldı. 1950 seçimlerinde DP iktidara

gelince Dışişleri Bakanı olarak 1956 yılına kadar devlete hizmet etti. 1957’de partiden ve milletvekilliğinden ayrıldı. Tekrar bilimsel çalışmalarına başladı.

Türk Tarih Kurumundan evine yürürken 15 Ekim 1965 tarihinde bir trafik kazası geçirdi. Sağlığı bozuldu. 28 Haziran 1966 tarihinde İstanbul Balta Limanı Hastanesinde hayata gözlerini yumdu. Mezarı İstanbul Çemberlitaş’taki Köprülü Mescidi bitişiğindeki aile kabristanındadır.

Köprülü ve Hoca Ahmed Yesevî

Köprülü’nün Türk edebiyatını incelemeye takip ettiği usul/metot/yöntem, Fransa’dan öğrendiği bütüncül, belge ve kaynaklara dayalı araştırma yoluydu. Türk edebiyatına, tarihine sadece Anadolu’daki şahsiyetlere ve eserlere bakarak yorum getirmemiş; Orta Asya, Anadolu, Balkanlar ve diğer Türk elleri arasındaki bağları ortaya koymaya önem vermiştir. Bu çerçevede, Orta Asya kaynaklarına eğildiğinde karşısına Ali Şir Nevaî, Edip Ahmed Yüğnekî, Yusuf Has Hacı, Kaşgarlı Mahmud, Hüseyin Baykara ve Babür’le birlikte Hoca Ahmed Yesevî de çıkmıştır.

Köprülü’nün Ahmed Yesevî ve Yesevîlikle ilgili çalışmalarını üç başlık altında incelemek istiyoruz:

1. Kitapları
2. Makaleleri
3. Ansiklopedi maddeleri

1. Kitapları

Hoca Ahmed Yesevî’yi Türkiye’de ilk tanıtan bilim insanı, yazar, Köprülü olarak bilinir. 1914 yılında yayımladığı “Hoca Ahmed Yesevî, Çağatay ve Osmanlı Edebiyatları Üzerindeki Tesiri” (Köprülü 1914: 611-645) makalesinin ardından 1918 yılında kaleme aldığı *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* kitabında (Köprülü 1919), Hoca Ahmed Yesevî’yi ayrıntılı olarak incelemiştir. Söz konusu kitabı, Paris’ten yurda dönen ünlü şair Yahya Kemal’in tavsiyesi üzerine yazdığı rivayeti yaygındır (Banarlı 1960: 49). Nihad Sami Banarlı, Yahya Kemal’in bu konuda şunları söylediğini yazmıştır: “Köprülü, bütün dil ve edebiyatları mukayese eden bir eser yazmak istediğini söylemişti. Kendisine dedim ki: Bu büyük mevzuya girmeyiniz. Bizim daha mühim mevzularımız vardır. Mesela, şu Ahmed Yesevî nedir, kimdir, bir araştırınız. Bakınız, bizim milliyetimizi asıl orada bulacaksınız.” Fevziye Abdullah Tansel, bu açıklamayı hocası Köprülü’ye aktarınca şu cevabı aldığını belirtmiştir (Tansel 1967: 645-46): “Değil 1913-14’te bugün bile, bütün dil ve edebiyatların mukayesesini mevzu bir eseri yazmanın aklından geçmediğini söyledi. Hatta elini kaldırarak; ‘Olacak şey değil! Yahya Kemal Yesevî’yi nereden bilecek? Yesevî, benim tetkiklerimden sonra ortaya çıktı. Sen Nihad’ı görürsen bu dediklerimi söyle, yahut yazacağın bibliyografya maddesinde bahset. Unutmazsam, kendisini gördüğüm zaman ben de söylerim.’ dedi.”

a) *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*

Köprülü’yü dünyaca ünlü bir Türkolog, bilgin durumuna getiren bu eserde, Orta Asya’da Hoca Ahmed Yesevî tarafından kurulan Türk tarikatı Yesevîlikle uzun

bir aradan sonra Anadolu’da yaşayan Yunus Emre, takipçileri ve Bektaşilik arasındaki tarihî ve edebî bağlar belgeleriyle ortaya konulmaktadır. 1918’de dönemin sınırlı kaynakları içinde yazılıp ertesi yıl İstanbul’da basılan kitabın yeni Türk alfabesiyle gözden geçirilmiş ikinci baskısı, Köprülü’nün gözetimi altında Fevziye Abdullah Tansel tarafından hazırlanmış, ölümünden önce baskısı tamamlanmış (1966) ancak, üstad kitabın basılmış hâlini görememiştir. Üçüncü baskıyı, oğlu Dr. Orhan Fuad Köprülü hazırlamıştır. Bu baskıda, önceki baskılardaki bazı hatalar düzeltilmiş, kısmen de sadeleştirilmiştir (1976). Diyanet İşleri Başkanlığı kitabın bu son şeklini devamlı bastırmaktadır. Biz, bu yazıyı hazırlarken 7. baskıdan (1991) yararlandık.

Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*’ın ilk baskısından sonra gördüğü yeni kaynak ve belgelere dayanarak yazdığı *İslam Ansiklopedisi*’nin *Ahmed Yesevî* maddesinde (Köprülü 1941: 210-15), kitapta yazdıklarının bir bölümünü düzeltilmiş, ek bilgiler vermiştir.

Kitap, *Başlangıç* (s. 1-7) yazısının ardından esas itibarıyla iki ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde Ahmed Yesevî ve Yesevîlikten söz eden veya göndermelerde bulunulan başlıca alt bölümler şöylece sıralanabilir:

I. Bölüm: Ahmed Yesevî ve Tesirleri (s. 9-183)

1. Ahmed Yesevî’ye kadar Türk Edebiyatı
2. Ahmed Yesevî’nin menkabevi hayatı
3. Ahmed Yesevî’nin tarihî hayatı
4. Ahmed Yesevî’nin halifeleri ve tarikatı
5. Hoca Ahmed Yesevî’nin eseri
6. Ahmed Yesevî, tesirleri ve takipçileri

II. Bölüm: Yunus Emre ve Tesirleri (s. 183-357)

1. Yunus Emre’ye kadar Anadolu’daki Türk Edebiyatı
2. Yunus Emre’nin hayatı
3. Yunus Emre’nin eseri
4. Yunus Emre’nin tesirleri ve takipçileri

b. Türk Edebiyatı Tarihi

Köprülü’nün 1920-1921’de iki cilt, 1926 yılında tek cilt hâlinde yayımlanan, 1981 yılında da oğlu Dr. Orhan F. Köprülü ve Nermin Pekin tarafından yeni harflerle gözden geçirilmiş ikinci baskısı yapılan bu eserinde Türk edebiyatı bütüncül bir metotla incelenmiş, İslami Türk Edebiyatı bölümünde Ahmed Yesevî’ye geniş yer verilmiştir. Kitapta, Ahmed Yesevî ve tarikatından, tesirlerinden ağırlıklı olarak söz edilen bölümler şunlardır (Köprülü 2003):

VI. Bölüm: İslami Edebiyata Umumi Bir Bakış (s. 123-126)

VII. Bölüm: İslami Edebiyatta Tasavvuf Tesirleri (s. 145-154)

IX. Bölüm: İslami Türk Edebiyatı (s. 173-204)

X. Bölüm: Selçuklular Devrinde Türk Edebiyatı (s. 205-236)

- Tasavvufî halk şiirinin başlangıcı (s. 218-222)
- Türkistan’da sufiliğin yayılması, ilk Türk sufileri
- Hoca Ahmed Yesevî ve ilk Türk tarikatı
- *Divan-ı Hikmet* hangi lehçe ile yazılmıştır?
- Eser ve sanatkâr
- Yesevî tesirleri

Eserde, *Hacı Bektaş Velî ve tesirleri* (s. 272) alt bölümünde de Yesevîlikle Bektaşilik arasında bağ kurulduğu görülmektedir.

Kitaptan bazı alıntılar yaparsak, incelemenin önemi daha iyi anlaşılır:

“İlk Türk sufilerinin en tanınmış, kendi namına izafetle Yesevîye unvanlı bir tarikat kurarak hatırası Orta Asya, Azerbaycan, Anadolu, Volga Türkleri arasında yüzyıllarca yaşayan Hoca Ahmed Yesevî’dir.” (s. 218).

“Sonradan Hayderiye, Bektaşîye, Nakşibendiye gibi üç büyük ve kuvvetli Türk tarikatının esaslarını da doğuran Yesevîlik, Türkler arasında bir Türk sufisi tarafından kurulan ilk tarikat olmak bakımından bilhassa mühimdir.” (s. 219).

“Sanat ve güzellik endişesine tamamıyla yabancı ve lirizmden tamamıyla mahrum olan, şiiri basit bir telkin vasıtası sayan Hoca Ahmed Yesevî’nin eseri, ileride göreceğimiz gibi, muhtelif Türk memleketlerinde, mesela; Orta Asya, Harizm, Anadolu sahalarında süratle yayılarak birçok takipçi ve taklitçi yetiştirmiş, bütün Türk Edebiyatında yeni bir halk şiiri devri açmıştır.” (s. 221).

c. Türk Sazşairleri/Saz Şairleri

Kitabın ilk baskısı 14 fasikül hâlinde 1930-1941, ikinci baskısı 5 cilt hâlinde 1962-65 ve üçüncü baskısı da tek cilt hâlinde 2004 yılında yapıldı.

Köprülü, saz şairleri konusuna daha 1910’lu yıllarda el atmıştı. Bu konudaki ilk makalelerinin ardından (Özdemir 1999), “Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşei ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe” başlıklı incelemesi 1915 yılında *Millî Tettebular Mecmuası*’nda (I, s. 5-46) yayımlandı. Bu makale, geliştirilerek *Türk Sazşairleri/Saz Şairleri* kitabının başında da yer almıştır. 1915 yılının kaynakları ve 19. yüzyıl divan şairlerinin halk şairleriyle ilgili hakaretleri dikkate alındığında Köprülü’nün bu makalesinin değeri, önemi daha iyi anlaşılır. Makaledeki şu cümlesi, Türk saz şairleriyle ilgili araştırmalar yapan bütün halk edebiyatçıları tarafından neredeyse ezbere bilinmektedir (Köprülü 2004: 41):

“Bilhassa Anadolu’nun 13. asırdan başlayarak 17. asır başlarına kadar çok mühim tarikat faaliyetlerine ve hareketlerine sahne olduğu ve Rumeli fütuhâtından sonra bu faaliyetlerin Balkanlara da yayıldığı bilinmektedir. Yesevî, Hayderî, Kallenderî, Babaî, Edhemî, Şemsî, Camî, Bektaşî gibi daha çok heteredoks bir mahiyet gösteren tarikatlarla Mevlevî, İshakî, Kadirî, Halvetî gibi tarikatların Osmanlı İm-

paratorluğu'nun her sahasında, her sınıf halk arasında tasavvuf kaidelerini yaymak hususunda büyük rolleri olmuştur. Propagandalarını köy ve aşiret çevrelerinde daha fazla bir kuvvet ile yayan heteredoks tarikatlarda, daha 12. asırdan başlayarak Türk dili ve hece vezni ile Türk halk edebiyatı örneklerine uygun bir şekilde yeni bir şiir nevi vücuda gelmişti. Orta Asya'da Ahmed Yesevî ile başlayan bu tekke edebiyatı, 13-16. asırlarda Anadolu'da büyük bir inkişaf göstermiş ve bilhassa büyük mutasavvıf şair Yunus Emre'den sonra kuvvetli ve manevi nüfuz kazanarak, ortodoks tarikatlara mensup derviş şairler tarafından o tarzda şiirler yazılmıştır. Mamefih, bu şiir tarzının en ziyade heterodoks tarikatlar arasında inkişaf ettiğini ve bedîî kıymet bakımından en orijinal, en kuvvetli mümessillerini -Kaygusuz Abdal, Hatayî, Pir Sultan Abdal gibi- Bektaşiler ve Kızılbaşlar arasında bulduğu muhakkaktır."

ç. Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar

1934 yılında yayımlanan bu kitaptaki ilk makale konumuz bakımından çok önemlidir. 1932 yılında toplanan I. Türk Tarih Kongresi'nde Köprülü'nün yaptığı konuşmanın metnidir. "Türk Edebiyatına Umumi Bir Bakış" başlıklı bu makaledeki (s. 1-25) şu paragraf dikkati çekmektedir (s. 5-6):

"12. asırda, o aralık bütün İslam âlemini saran tasavvuf cereyanı, Türkler arasında da büyük bir misyonerlik faaliyeti göstermeye başladığından, Türk derviş şairleri, şekil ve lisan itibarıyla Türk halk edebiyatı kalıplarına uygun bir sofiyane halk edebiyatı vücuda getirdiler. Ahmed Yesevî ve muakkipleriyle başlayan bu edebiyat Seyhun şimalindeki bozkırlardan başlayarak bütün Maverâünnehir ve Herzem'de yayıldıktan sonra, İran yoluyla Anadolu Türkleri arasına gelip yerleşti ve bedîî, felsefî kıymet itibarıyla en yüksek mahsullerini burada verdi. 13. asır sonlarında yetişen Yunus Emre, İran'ın büyük mutasavvıf şairleriyle boy ölçüşebilecek bir Türk dâhisidir."

d. Edebiyat Araştırmaları

Köprülü'nün ölmeden önce, düzeltmelerini bizzat yapıp 1966 yılında basıldığını gördüğü, önemli makalelerini bir araya getirdiği kitabıdır. Kitaptaki şu makaleler, Ahmed Yesevî ve Yesevîlikle ilgilidir:

•*Türk Edebiyatının Menşei* (s. 49-130)

Bu makaledeki şu cümleler önemlidir (s. 67): "Osmanlı Türkleri arasında altı asırdan beri hâlâ yaşayan Yunus Emre ile Orta Asya ve Kırgızlar arasında sekiz asırdan beri hatırası hürmetle saklanan Ahmed Yesevî, sonra 19. asırda Türkmenler arasında büyük şöhret kazanan Mahdumkulu, İslamiyetten önceki eski Türk 'rahip şair'lerin İslamlaşmış bir şeklinden başka bir şey değildir."

•*Sazşairleri: Dün ve Bugün* (s. 165-193)

Makalede; "Âşık Tarzında Tekke Edebiyatı Unsurları" başlığı altında Ahmed Yesevî ve Yesevîliğin âşık tarzına etkisi belirtilmiştir.

•*Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşe ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe* (s. 195-238)

Makaleden bir alıntı yapalım:

“Baksı/Bahşı -Anadolu Türklerinde yaygın tabiri ile âşık- ların millî eserleri halk arasında büyük bir rağbet buluyor, Ahmed Yesevî ve takipçilerinin millî vezin ile yazılmış ilahileri –Osmanlı Türklerinin Yunus ilahisi gibi- bütün Türkistan’da asırlarca yaşayıp gidiyordu.” (s. 232).

e. Köprülü’den Seçmeler

1972 yılında Millî Eğitim Bakanlığınca yayımlanan kitapta (bs. haz. Orhan F. Köprülü), şu iki makale konumuzla ilgilidir:

- Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşe ve Tekâmülü (s. 150-179)
- Orta Asya Türk Dervişliği Hakkında Bazı Notlar (s. 180-184)

Daha önce *Türkiyat Mecmuası*’nda 1965 yılında yayımlanan ikinci makalede Hoca Ahmed Yesevî’nin halife, derviş ve takipçileri sıralanmaktadır. Bu konuda, *İlk Mutasavvıflar*’da verilen bilgiler, Nevaî’nin *Nesâim ül-muhabbe* eserinden de yararlanılarak tamamlanmaktadır. Makaleye göre, Ahmed Yesevî’nin halifesi, müridi, takipçisi konumundaki bu şahsiyetler sırasıyla şunlardır: Kudbeddin Haydar (Hayderiyye tarikatının kurucusu), Hakîm Süleyman Ata, İsmail Ata ve İshak Ata, Hoca Burhaneddin, Hoca Bayezid, Hoca Halil, Korkut Ata, Ali Ata, Kılıç Ata, Sadr Ata, Hubbî Hoca, Demirci Ata, Kişlik Ata, Seyyid Ata, Baba Mâçin, Zengi Ata, Hasan Şeyh, Yusuf Şeyh, Hacı Şeyh.

2. Makaleleri

Köprülü’nün çalışma, araştırma metodunda, önce bir konuyu makale olarak ele almak, sonra genişleterek kitap hâline getirmek ön plandadır. İstanbul Ü Edebiyat Fakültesindeki öğrencilerinden ünlü şair, edebiyat araştırmacısı Orhan Şaik Gök-yay’dan dinlediğim öğüdü şudur:

–“Çocuklar, bir konuda yeni bir bilgiye ulaştığınızda onu hemen küçük bir makale hâlinde yayımlayın. O konuya sahip çıkmış olursunuz. Sonra araştırmalarınızla genişlettiğinizde ikinci makaleyi yazarsınız. Daha sonra da çalışmayı kitap hâline getirirsiniz. Asla, bütün kaynakları görüp eksiksiz bir araştırma yapmayı düşünmeyin. Bu hiçbir zaman mümkün olmayacaktır.”

Nitekim, Köprülü Ahmed Yesevî ve Yunus Emre’yi önce makale olarak ele almış sonra da *İlk Mutasavvıflar*’ı yazmıştır. Onun Ahmed Yesevî ve Yesevîlikle ilgili sonradan bazılarını genişleterek kitaplarına da aldığı başlıca makaleleri şöyle sıralanabilir:

- “Yunus Emre” *Türk Yurdu*, C IV, 1913, s. 612-621.
- “Yunus Emre, Âsarı, *Türk Yurdu*, C V, 1913, s. 922-930.
- “Hoca Ahmed Yesevî, Çağatay ve Osmanlı Edebiyatları Üzerindeki Tesiri”, *Bilgi Mecmuası*, C I, 1913, s. 611-645.
- “Türklerde Dinî Edebiyat”, *İslam Mecmuası*, S 1, 1914, s. 44-52.
- “Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşei ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, S I, 1915, s. 5-46.

- “Türk Edebiyatının Menşei”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, S 2, 1915, s. 5-78.
- “Tasavvuf Tarihi”, *Dersaadet*, 29 Teşrinevvel/Ekim 1920.
- “Tasavvuf Tarihi Hakkında”, *İkdam*, 25 Teşrinisânî/Kasım 1920.
- “Anadolu’da İslamiyet”, *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C II, 1922, s. 281-311, 385-420.
- “Anadolu’da İslamiyet”, *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C II, 1923, s. 457-486.
- “Bektaşiliğin Menşei”, *Türk Yurdu*, C II, 1925, s. 121-140.
- “Türk Edebiyatına Umumi Bir Bakış”, *I. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul 1932, s. 308-320.
- “Anadolu’da Türk Dili ve Edebiyatlarının Tekâmülüne Umumi Bir Bakış”, *Yeni Türk Mecmuası*, C I, 1933, s. 277-292, 375-394, 535-553.
- “Orta Asya Türk Dervişliği Hakkında Bazı Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C 14, 1965, s. 1-5.
- “Sazşairleri: Dün Bugün”, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966, s. 165-193. TTK Yayınları: VII/47.

3. Ansiklopedi Maddeleri

Köprülü’nün MEB’ce yayımlanan *İslam Ansiklopedisi* için yazdığı *Ahmed Yesevî, Ata, Bektaş ve Hâce* maddeleri ya tamamen ya da kısmen Ahmed Yesevî’yle ilgilidir. Bunlardan 1941’de yayımlanan *Ahmed Yesevî* maddesi (C I, s. 210-215) birkaç bakımdan önemlidir. Bir defa, *İlk Mutasavvıflar*’dan sonra görülen yeni kaynaklar değerlendirilerek kaleme alınmıştır. Diğer yandan, Köprülü eriştiği bilim olgunluğu çerçevesinde, bazı görüşlerini değiştirmiş, bazı yanlışlarını da düzeltmiştir. Maddede bu hususu şu cümlelerle açıklıyor: “*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*”ı yazarken gerek Ahmed Yesevî’nin sufiyane şahsiyetini, gerek Yesevî tarikatının hüviyetini tamamıyla Nakşibendi kaynaklarının gösterdiği şekilde tasvir etmiştim. Hâlbuki; Babaî, Hayderî ve Bektaşî ananelerinin Ahmed Yesevî hakkındaki rivayetleri, şüphesiz tarihî hakikate daha yakındır. *İlk Mutasavvıflar*’ın neşrin-den sonra Bektaşiliğin menşeleri hakkında yaptığım araştırmalar ve elde ettiğim yeni vesikalar, bana bu hususta kati bir kanaat vermiştir. Binaenaleyh, burada Ahmed Yesevî’nin tasavvufî şahsiyeti ve Yesevîye tarikatının ilk asırdaki hususi karakteri hakkında verilecek izahat, *İlk Mutasavvıflar*’dakinden tamamıyla farklı olacaktır. Bu farka, ilk defa şu eserimde işaret etmiştim: *Les origines de l’Empire Ottoman*, Paris 1935, s. 118 vd.” (s. 212).

Söz konusu görüş değişikliğiyle ilgili paragraflardan biri şudur:

“Horasan’da daha 13. asırda Hayderîye tarikatının doğmasında müessir olan Yesevîlik, yine bu asrın ikinci yarısında Anadolu’da Babaî ve Bektaşî tarikatlarının teşekkülünde de mühim amil oldu.” (s. 213). Oysa Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*’ın bir yerinde (Köprülü 1991: 111-112), Yesevîlikle Bektaşilik arasında hiçbir bağ olmadığını yazmıştı: “Ayinlerinde Türkçenin tarikat lisanı olması, tıpkı Yesevîlikte

olduğu gibi halk vezni ve lisanıyla yazılmış sade Türkçe ilahilerin aralarında pek çok tutunması gibi dış benzeyişlere rağmen, Bektaşilikle Yesevîlik arasında hiçbir hakiki bağ mevcut değildir.”

Maddede Ahmed Yesevî; tarihî şahsiyeti (s. 210-212), tasavvufi hüviyeti ve tesiri (s. 213-215), edebî hüviyeti ve tesiri (s. 213-215) başlıkları altında incelenmiş, madde sonunda bibliyografya verilmiştir. Köprülü’nün maddeye giriş paragrafı her bakımdan önemlidir. (s. 210):

“**Ahmed Yesevî (?-1166):** Süfî şair ve tarikat müessisi sefatı ile Türklerin manevi hayatı üzerinde asırlarca müessir olmuş büyük bir şahsiyettir. Pîr-i Türkistan lakabı ile dokuz asra yakın bir zaman tebcil edilen Yesevî’nin şöhret ve nüfuzu, yalnız -coğrafi manası ile- Türkistan sahasına münhasır kalmayarak, muhtelif Türk şubelerinin yaşadığı çok geniş sahalara yayılmış, tarihî şahsiyeti pek çoktan unutulurak Türk muhitlerinde asırlardan beri tamamıyla menkıbevî bir hüviyet almış, Yesi’de türbesi son yıllara kadar bütün Kazak Kırgız boylarına hâkim bir kültürün mukaddes merkezi olmuştur. Türklerin dinî ve edebî tarihinde bu kadar geniş ve devamlı bir tesir icra eden büyük Türk mutasavvıfının tarihî şahsiyetini, dinî ve edebî bakımlardan icra ettiği geniş ve devamlı tesiri, en umumi hatları ile tespitte çalışalım.”

İslam Ansiklopedisi’ndeki Köprülü’nün kaleme aldığı konumuzla ilgili diğer maddeler ve künyeleri şöyledir: *Ata* (C II, 1942, s. 21-23), *Bektaş* (C II, 1942, s. 541-549), *Hâce* (C V/1, 1948, s. 20-24).

SONUÇ

Hoca Ahmed Yesevî, Yesevîlik ve Türk edebiyatına etkileri konularını 20. yüzyılın başlarında Türkiye’de hatta dünyada bilim âlemine kazandıran kişi, hiç şüphesiz Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü’dür. Onun eserlerine, makalelerine atıf yapmadan Türk edebiyatı hakkında kitap, makale yazmak neredeyse imkânsız gibidir. Köprülü’nün çalışmalarını bugünkü kaynaklara, teknolojik imkânlarla bakarak eleştirmek kolaydır. Bu konuda Rıza Yıldırım’ın makalesine bakılabilir. (Yıldırım 2012: 357-398).

Ölümünün 850. yılında Hoca Ahmed Yesevî’yi ve yine ölümünün 50. yılında Köprülü’yü saygıyla anıyoruz. UNESCO Genel Kurulu, T.C.nin inceleyenle ve inceleneni bir araya getiren teklifini kabul etmekle çok isabetli bir karar almış, Türklük bilimine önemli bir hizmette bulunmuştur. Biz bugün, bu kararın Kazakistan’daki uygulamasının bir bölümünü yaşamının bahtiyarlığını yaşıyoruz.

KAYNAKLAR

Banarlı, Nihad Sami (1960), *Yahya Kemal’in Hatıraları*, İstanbul, s. 49, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları: 2.

Bice, Hayati (2016), *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, Ankara, 397 s., Ahmed Yesevî Üniversitesi Yayınları: 33.

DTCF (1953), 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı/Mélanger Fuad Köprülü*, bs. haz. O Turan, H. Eren, E. Bilgiç, K. E. Kürkçüglü, İstanbul, 600 s., DTCF Yayını.

Köprülü, M. Fuad (1934), *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul, 311 s.

----- (1941), “Ahmed Yesevî”, *İslam Ansiklopedisi*, C I, s. 210-215, MEB Yayını.

----- (1966), *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 472 s.

----- (1991), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, bs. haz. Orhan F. Köprülü, 7. bsl., Ankara, 445 s., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını.

----- (2003), *Türk Edebiyatı Tarihi*, bs. haz. Orhan F. Köprülü, 5. bsl., Ankara, 446 s., Akçağ Yayınları: 483.

----- (2004), *Sazşairleri*, 3. bsl., Ankara, 726 s., Akçağ Yayınları: 587.

Köprülü, Orhan F. (1972), *Köprülü'den Seçmeler*, İstanbul, 184 s., MEB Yayını.

----- (1987), *Fuad Köprülü*, Ankara, 118 s., KTB Yayınları: 939.

KTB (2012), *Mehmet Fuat Köprülü*, editör Yahya Kemal Taştan, Ankara, 512 s., KTB Yayınları: 3379.

Özdemir, Fuat (1999), *Fuat Köprülü'nün Türk Sazşairleri Üzerindeki Çalışmaları*, Ankara, 265 s., KB Yayınları: 1999.

Özertim, Sami Nabi (1950), “Fuat Köprülü'nün Yazıları 1908-1950”, *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, haz. H. Eren, T. Halasi Kun, Ankara, s. 159-248, TTK Yayınları: VII/20.

Tansel, Fevziye Avdullah (1967), “Prof. Fuad Köprülü Hakkında Bazı Notlar”, *Türk Kültürü*, S 57, 7/1967, s. 645-646.

Yıldırım, Rıza (2012), “Büyükülüğün Büyümeye Set Çekmesi: Fuat Köprülü'nün Türkiye'deki Yesevîlik Araştırmalarına Katkısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mehmet Fuat Köprülü*, Ankara, s. 357-398, KTB Yayınları: 3379.

ÂŞIK FİGANÎ'DE KLASİK TÜRK ŞİİRİNİN ETKİLERİ

THE EFFECTS OF CLASSICAL TURKISH POETRY IN ASHIQ FİGANÎ

ВЛИЯНИЕ КЛАССИЧЕСКОЙ ТУРЕЦКОЙ ПОЭЗИИ НА ТВОРЧЕСТВО АШИКА ФИГАНИ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YARDIMCI *

Öz

Bolu'nun en ünlü 19. yüzyıl âşığı olan Âşık Dertli'nin çırağı Geredeli Âşık Figanî, 1814'de Gerede'de doğmuş, 1895'de yine Gerede'de vefat etmiştir. Hayrettin İvgin'in Kültür Bakanlığı tarafından 1994 yılında yayımlanan "Geredeli Âşık Figanî" adlı eseri esas alınarak, Figanî'nin klasik Türk şiirinin etkileri bu makalede araştırılmaktadır.

Figanî'nin şiirleri; biçim yönünden (ölçü, uyak, mahlas, dil, içerik) yönünden (aşk, felekten yakınma, tasavvuf, mazmunlar, edebi sanatlar) açılarından incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bolulu Dertli, Geredeli Figanî, klasik şiir, etkilenme.

Abstract

Ashiq Figanî, The most famous 19th century ashig of Bolu , the apprentice of Ashiq Dertli, was born in Gerede in 1814, and died in Gerede in 1895 again. Based on Hayrettin İvgin's work on titled "Geredeli Âşık Figanî", published in 1994 by the Ministry of Culture, Figanî's classical Turkish poetry has been investigating.

Figanî's poems are examined in terms of form (prosody, rhyme, pseudonym, language) and in terms of content (love (aşq), complaint, mysticism, poetic themes [mazmunlar], literary arts).

Keywords: Bolulu Dertli (Dertli from Bolu), Geredeli Figanî (Figanî from Gerede), classical poetry, influence.

* Dokuz Eylül Üniv. Buca Eğt. Fak. Türkçe Eğt. Böl. Emekli Öğretim Üyesi.
İzmir/TÜRKİYE
(zileli.yardimci@gmail.com)

Türk kültürü, tarihi ve sanatı gibi edebiyatı da bir bütündür. Türk şiiri de bu bütünlük içinde gelişimini sürdürmüştür. Farklı estetik çizgilere sahip olmakla birlikte ortak bir kültür birikimine yaslanan halk ve klasik şiirimizin ortak yanları oldukça fazladır.

Bu güne değin farklı yönleri göz önünde bulundurulduğundan bu iki disiplinin bir birine zıt, ve tamamen bir birinden farklı edebiyatlar olduğu sanılmış, arada derin uçurumlar yaratılmaya çaba gösterilmiştir. Âşık tarzı ile Divan şiiri aynı kültür kaynağından beslendikleri için ortak yönlerinin bulunması doğaldır.

Anonim halk şiiri, Âşık şiiri ve Divan şiiri arasındaki ortak yönleri Türk kültürünün bütünlüğü ve devamlılığı esaslarına göre ele almak gerekir.

Klasik şairlerimizden bazıları âşıklarımızın etkisinde kalarak hece ölçüsüyle ve daha sade bir dille şiir denemeleri yapmışlardır. Bu durumun mahallileşme cereyanının doğal sonucu olarak ortaya çıktığı ileri sürülüyorsa da bu yakınlaşmayı klasik şiirimizin ilk yıllarına kadar götürmek mümkündür. Belki var olan bu yakınlığın mahallileşme cereyanı ile hızlandığı söylenebilir. Buna karşılık halk şairleri de klasik şiirin etkisinde kalarak aruzun belli kalıpları ile divan, kalenderî, satranç, semai tarzlarında şiirler yazmışlardır.

Bu konuda Fuad Köprülü “*Klasik edebiyat üzerinde halk edebiyatımızın ve halk edebiyatı üzerinde klasik edebiyatımızın bir takım tesir ve aksi tesirleri göze çarpmamak mümkün değildir...*”¹ demektedir. Her ne kadar edebiyatımızı Halk edebiyatı ve Divan edebiyatı gibi bir ayırıma tabi tutsak da bu değişik çevre ve düşünce tarzının ürünlerine birçok ortak noktanın bulunduğu görülmekte, bir birleri üzerine de çeşitli etkiler yaptıkları bilinmektedir.

Biz, Geredeli Âşık Figanî üzerinde Klasik şiirimizin etkilerini saptamaya çalışacağız. Bu incelememizi yaparken Hayrettin İvgin’in Kültür Bakanlığı yayınları arasında yayımlanan Geredeli Âşık Figanî adlı eserini esas aldık.² Türk Edebiyatında Figanî mahlası ile şiir yazan çok sayıda âşık ve divan şairi bulunmaktadır. Bizim üzerinde durduğumuz Figanî, Dertli’nin çırağı olup 1814-1895 yılları arasında yaşamış Geredeli Figanî’dir.

Figanî hakkında ilk yazılı kaynak, “*Bolu Vilayet Salnamesi*” adlı kitaptır. En gerçekçi bilgiler bu salnamededir.³

Baba adı Mustafa, anne adı Zeynep olan Figanî’nin asıl adı Seyyid Ahmet’tir. İlk öğrenimini Sıbyan mektebindeki Hoca Tahir Efendi’den almıştır. On yaşından itibaren saz çalmaya başlayan Seyyit Ahmet’e kendisinde büyük bir yetenek olduğunu gören Âşık Dertli, onun saz ve söz ustası olup *Figanî* mahlasını vermiştir.

Sadi Yaver Ataman, Figanî için, “*Rind meşreb olup laubali tabiatlı, işretpe-rest bir insandır. Sarhoş dolaşır, sözünü esirgemez, her gördüğü güzele ilan-ı aşk*

¹ Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, 2. Bas. İst. 1980, s.117

² Hayrettin İvgin, **Geredeli Âşık Figanî**, Kültür Bak. Yay. Ank. 1994

³ Bolu Vilayet Salnamesi, 1921-1922, s. 591-595

eder, çeşitli münasebetsizlikler yapardı.”⁴ deyip, kişileri en ağır biçimde hicvetmekten çekinmediğini ifade etmektedir.

Figani’nin yaşadığı on dokuzuncu yüzyıl etkilenmenin en fazla olduğu dönemdir. Bu dönemde klasik şairlerde hece ölçüsünü kullanarak şiir yazmak; âşıklarda da divan tertip edip aruzla şiir yazmak moda halini almıştır. Tokatlı Nuri, Erzurumlu Emrah bu modaya uyan ünlü âşıklardandır. Bu karşılıklı etkileniş Figani üzerinde de etkisini göstermiştir. Hatta bu etki o kadar fazla olmuştur ki Figani, bazen âşıklık geleneklerini bile ihmal etmiştir. O da divan tertip etmiş, aruzla şiirler yazmış, klasik Türk şiirinin mazmunlarını bolca kullanmıştır. Biz, Figani’deki klasik Türk şiirinin etkilerini biçim ve içerik yönünden inceleyeceğiz.

A. Biçim Yönünden

Âşıklardan bazıları On yedinci yüzyıldan sonra divan şairlerinin etkisinde kalarak şiirlerini sadece cönkte toplamayıp divan da tertip etmişlerdir. Figani de şiirlerini divanda toplayanlardandır.

Figani şiirlerinde hece ölçüsünün yanında aruz ölçüsünü de kullanmıştır. Figani’nin hece ölçüsüyle yazılmış on yedi şiirinden bir tanesi sekizli diğerleri de on birli ölçü ile yazılmıştır. Aruz ölçüsüyle yazılmış olan şiirlerin hepsi de uzun kalıplarla yazılmıştır. Bu uzun kalıplarda da genellikle düz kalıplar kullanılmıştır. *Fâilâtün/fâilâtün/fâilâtün/fâilün* kalıbıyla kırk sekiz şiir, *meşâilün/meşâilün/meşâilün/meşâilün* kalıbıyla otuz beş şiir görülmektedir. Karışık kalıp olarak sadece *meşûlû/meşâilü/meşâilü/feûlün* ölçüsü kullanılmıştır. Bu ölçü ile yazılan şiirlerin sayısı da on tane.

Âşık Figani klasik şiirin nazım şekillerinden gazel, tarzını bolca kullanmıştır. İvgin’in kitabında gazel biçiminde yazılmış 88 şiirin bulunuşu bunun önemli bir göstergesidir.

Klasik Türk şiirinin büyük ölçüde etkisi altında kalan Figani, gazel dışında değişik örnekleri de denemiştir. Hece ölçüsüyle ve dörtlüklerle yazdığı:

*Erenler pendini gûşeyle cânâ
Âkil doğru sözü arar demişler
“Men aref” bağını kıldinsa me’va
Senin için her dem bahar demişler*

*İnsan isen olma nefsine esir
Nefsini kendine kul et, ol emir
Kişi bu dünyaya bir kerre gelir
Gidenler dönmedi tekrar demişler⁵*

⁴ Sadi Yaver Ataman, **Anadolu Halk Sazları Yerli Muzikçiler ve Halk Musiki Karakterleri**, Burhanettin Mat. İst. 1938, s.38

⁵ İvgin, **a.g.e.** s.38

biçiminde başlayan yirmi yedi dörtlükten oluşan *Nasihat Destanı* adlı şiiri pend-name türünün güzel örneklerindendir. Aruz ölçüsüyle de *pend-name* türünün:

*Benim bu sözlerim ibret nasihat dinleyen ferde
Sana ol emr-i tenbih sözün bil olduğun yerde⁶*

*İç gönüller şerbetinden behreyab ol kahveci
Tut ki pendim gafıl olma kâmiyab ol kahveci⁷*

*Nuh-ı pendim evvelâ âkil rical ol sevdiğim
Her usûle âşinâ sâhip rical ol sevdiğim⁸*

biçiminde, gazel şeklinde güzel örneklerini vermiştir.

Âşık Figanî, gazel biçiminde üç tane de münacaat yazmıştır. Bunlar:

*Medet yarabbena senden inayet bir günahkârım
Cemian padişahlar padişahı Şah-ı Hünkârım⁹*

*Hamd-i bî pâyan hüvallah Ahmed-i Bârî Huda
Vâcib oldu Âdem'e secde kılınmak ibtida¹⁰*

*Hamd-i bî-pâyan Hudâ âdem yaratmış bizleri
Ahsen-i takvim ile ekrem yaratmış bizleri¹¹*

beyitleriyle başlayan şiirlerdir.

Figanî'nin muhammes biçiminde “*Beddua*”¹² adlı ilginç bir *münacaatı* da bulunmaktadır.

Klasik Türk şiirinin etkisini fazlaca gördüğümüz Figanî'nin şiirleri arasında “*Na'r*” biçiminde yazılmış üç gazeline rastladık. Bunlar:

*Hudânın enver-i nûr-ı ziyâsı yâ Resûlullah
Harîm-i vahdetin bin Mustafâ'sı yâ Resûlullah¹³*

⁶ İvgin, a.g.e. s.60

⁷ İvgin, a.g.e. s.95

⁸ İvgin, a.g.e. s.110

⁹ İvgin, a.g.e. s.71

¹⁰ İvgin, a.g.e. s.87

¹¹ İvgin, a.g.e. s.98

¹² İvgin, a.g.e. s.141

¹³ İvgin, a.g.e. s.61

Bütün mücrimlere senden atâdır ya Resûlullah

Kulûb-i enverin arş üstüvâdır yâ Resûlullah¹⁴

Bu âsî ümmete senden inâyet yâ Resûlullah

Gerek dünyâda ukbâda şefâat yâ Resûlullah¹⁵

beyitleriyle başlayan şiiirlerdir.

Figânî'nin Sultan Hamid için yazdığı:

Şimdi devran ey gönül âkil arâfat devridir

Hazret-i Sultan Hamid devri nezâfet devridir¹⁶

beyitiyle başlayan methiyesi ve Kerbelâ olayı ile ilgili yazdığı, “*Mersiye-i Hüseyin-i Şehid-i Kerbelâ*” adlı:

Yevm-i mâtemdir Muharrem mûmînin zindânıdır¹⁷

dizesiyle başlayan mersiyesi;

Hâkim-i dâna-yı ekrem derdime derman buyur¹⁸

dizesiyle başlayan *kasidesi*, Klasik Türk şiirinin etkisiyle yazılan ilginç örneklerdendir.

Âşık edebiyatında, divan edebiyatının etkisiyle uygulanmaya başlayan ve zamanla gelenek haline dönüşen tarih düşürmenin ilginç ve güzel bir örneğini de Âşık Figânî:

Besmeleyle başladık biz üçyüz beşte yapmağa

Pek güzel âb ü havâsı bir müferrih hoş mekân¹⁹

biçiminde vermiştir.

a. Ölçü

Halk şiirinin esas ölçüsü hece ölçüsüdür. Figânî de kimi şiirlerini temsilcisi olduğu halk şiiri disiplininin ölçüsü olan hece ile yazmıştır. Hece ile yazdığı şiirlerindeki başarısı tartışılmaz derecede güzeldir.

Hayrettin İvgin'in yayımladığı kitapta hece ile yazılmış on sekiz şiire yer verilmiştir. Hece ile yazdığı şiirlerinin sayısı aslında bu kadar az olmasa gerekir. Kitaptaki heceli şiirlerin:

Dilber atma gamzen oku

Tâ tenimden cane geçti

¹⁴ İvgin, **a.g.e.** s.62

¹⁵ İvgin, **a.g.e.** s.63

¹⁶ İvgin, **a.g.e.** s.124

¹⁷ İvgin, **a.g.e.** s.139

¹⁸ İvgin, **a.g.e.** s.128

¹⁹ İvgin, **a.g.e.** s.112

Tığ-ı müjgânını sakın

Sînem üzre kane geçti

dörtlüğü ile başlayan bir tanesi sekizli, diğerlerinin tamamı on birli ölçüyledir. Aruz ölçüsüyle yazdığı şiirlerinde ise uzun kalıpları kullanmıştır. Genellikle de düz kalıpları tercih etmiştir. Kitapta bulunan aruz ölçüsüyle yazılmış doksan üç şiirden kırksekiz tanesi *Fâilâtün/ Fâilâtün/ Fâilâtün /Fâilûn*; otuzbeş tanesi *Mefâilün/ Mefilün/ Mefâilün/ Mefâilün* kalıbıyla; on tanesi de karışık kalıp olarak *Mef'ûlü/ Mefâilü/ Mefâilü/ Feülün* kalıbıyla yazılmıştır.

b. Uyak

Figânî, klasik şiirde yaygın olarak kullanılan tam uyağı hem hece hem de aruz ölçüsü ile yazdığı şiirlerde fazlaca kullanırken. yarım ve zengin uyağa çok az yer vermiştir. Bunun yanı sıra redifi çok fazla kullandığı görülmektedir.

c. Mahlas alma

Şükrü Elçin, *Mahlas alma* geleneğinin totemizme bağlı destani ve tarihi eski devirlere kadar dayandığını söylemektedir. Bu konuda “*Ferdiyetin kendini gösterdiği zamanlardan itibaren cemiyette belli dini bedii fonksiyonu olan şairleri, aynı zamanda kollektif ruh ve zihniyetin tercümanı olan şiirlerini dinleyici veya okuyucu zümrelerinin hafızalarına amanet ederken kaynağı totem devrine çıkabilen şahsiyetlerini korumak, saklamak, dikkati çekmek ve belki sanatlarını ebedileştirmek gibi düşüncelerle mahlas icat etmişlerdir.*”²⁰ demektedir.

Klasik Türk şiirinin en önemli unsurlarından olan mahlas alma geleneği, Klasik şiirin etkisiyle halk edebiyatına da geçmiş, on altıncı yüzyıldan sonra bütün halk şairleri divan şairleri gibi mahlas kullanmışlardır. Halk edebiyatında mahlas geleneğe bağlı uygulanan bir kural biçimine girmiştir.

On altıncı yüzyıldan önce âşıkların mahlaslarında nispet î’si pek görülmezken on altıncı yüzyıldan itibaren, âşıkların mahlaslarında genellikle nispet î’si ile oluşturulan mahlasların yaygınlaştığı görülmektedir.

Halk şairleri de Fuzulî, Nailî, Bakî gibi divan şairlerinin mahlaslarına benzer Fedâî, Talibî, Ceyhunî, Semaî vb. mahlaslar almışlardır.

Klasik Türk şiirindeki oldukça yaygın olan, üstadların ad verme ve mahlas-name yazma geleneği âşık edebiyatında da görülmeye başlamış hatta divan şairlerini de geçip mahlas alma tam Âhilikteki *peştamal kuşanma* gibi bir geleneğe dönüşmüştür.

Asıl adı Seyyid Ahmed olan Figânî’nin de mahlasını ustası Âşık Dertli vermiştir.

Bir şiirinde:

²⁰ Şükrü Elçin, *Türk Halk Nazmında Mahlas/ Tabşırma Alma Geleneği*, Türk Kültürü, S.223-224

Dertli üstâdım Figanî mahlasım bîçâreyim

Merhamet lutf-i inâyet bendene ihsan buyur

diyen Figanî, bütün şiirlerinde mahlas kullanmıştır.

ç Dil

Âşık şiiri sade bir dille halkın zevkini gün ışığına çıkarır, arasından çıktığı toplumun dilini kullanır. Doğal ve yapmacıksızdır, sanat kaygusu gütmmez. Âşık Figanî'nin dili ise:

Bezm-i muhabbette lezzet arayan

İşitip her sözü aldırnamalı

Kemal-i kadrinde rif'at arayan

Kimseyi zemmedip daldırmamalı²¹

ve

Bâkidir bâb-ı hüküm icrâ-yı Hak izhar olur

Kıymet-i Şer'î kadîmi meclis-i vâlâ bilir²²

örneklerinde görüldüğü gibi klasik Türk şiirinin genel karakterine uygun olarak ağıdalı bir biçimdedir. Klasik Türk şiirinin etkisi ile son derece ağır ve terkiplidir. Aruz ölçüsü ile yazdığı şiirlerindeki ağır dil, hece ile yazdığı şiirlerde de belirgin şekilde görülmektedir.

Figanî, kullandığı Arapça- Farsça sözcüklerin yanı sıra; zıll-ı hayal, tığ-ı müjgân, çar köşe-i devran, şeref-i dest-i pâk gibi ikili ve üçlü tamlamalara bolca yer vermiştir.

Hüsn-i pâkin âlem-i dünya değer ey nazenin

Çeşm-i mestin şems-i mah nun semâvât-ü zemin²³

Dizeleri klasik Türk şiirinin herhangi bir şairinin kaleminden çıkmış gibi ağır ve terkiplidir.

A. İçerik Yönünden

Gerek klasik Türk şiiri olsun, gerekse halk şiiri olsun bu disiplinler içinde yer alan bir şairin şiirleri incelenirken üzerinde durulacak hususların başında temalar gelir. Klasik şairler iki disiplinde de aşk, ölüm, doğa, dünyanın faniliği, yoksulluk, gurbet, din vb. temaları güçleri ölçüsünde dile getirmişlerdir. Halk şiirinin önemli simalarından Âşık Figanî de klasik Türk şairlerinin işlediği konuları ustaca işlemiştir. Bunlar arasında dikkat çekenler şunlardır:

²¹ İvgin, a.g.e. s.22

²² İvgin, a.g.e. s.125

²³ İvgin, a.g.e. s. 117

a. Aşk

Figanî, klasik Türk edebiyatında görülen aşk anlayışından etkilenmiştir. Onda da divan şairlerinde olduğu gibi sevgili sultandır, ve etrafındakilere lütf ettiği gibi, eza ve cefa de eder. Âşık gerekirse sevgilisi uğruna canını bile verir. Bunun ilginç örneklerini:

Razı ol miskin Figanî gel teşekki eyleme

Her ne cevrettiyse nîmettir o sultan eyledi²⁴

ve

Ehl-i diller ser verir cânan içün serden geçer

Teşne dil lâ'l-i lebin nûş itse kevserden geçer²⁵

dizelerinde görmek mümkündür.

b. Dünyanın faniliği

Figanî, bu dünyanın fâniliğini, geçici olduğunu:

Ey gönül aklını başına cem et

Dünyada ukbada ticaret eyle

Cihan zıll-ı hayâl derdine em et

Ölmeden öl kabrin ziyaret eyle²⁶

dizelerinde ustaca dile getirmiştir.

Çeşitli şiirleri incelendiğinde, bu alemin bir seyrangâh olduğunu, sonunda vi-ran olacağını, önemli olan şeyin iman olduğunu hatırlatıp insanın fani olan bu dünyada bir beklentisi olmamasını, öbür dünyanın makbul olduğunu ima ettiği görülmektedir.

c. Felekten Yakınma *

Klasik Türk şiirinde olduğu gibi Figanî'nin şiirleri arasında felekten yakın-manın; zamandan ve bahttan şikâyetin ilginç örneklerini:

Şu kahpe felekten murat alınmaz

Yalancı dünyada ebet kalınmaz

Malı olmayanın dostu olmazmış

Çaylar denizlere akar demişler²⁷

biçiminde görmekteyiz.

²⁴ İvgin, a.g.e. s. 96

²⁵ İvgin, a.g.e. s.121

²⁶ İvgin, a.g.e. s.21

* Geniş bilgi için Bkz. Mehmet Yardımcı, **Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri, Âşık Şiiri, Tekke Şiiri**, Ankara, 1998, s.281-290

²⁷ İvgin, a.g.e. s.39

On yedinci yüzyılda, âşıkları etkileyen ve sarsan bütün kötü olayların felekten geldiğine inanılarak güzel şiirler söylenmiştir. Figanî'nin şiirleri arasında gördüğümüz:

Kaderimce çok yalvardım feleğe

İnat etti sözüm tutmadı gitti²⁸

ve

Hasret dağlarıyla canıma yettin

Ateş-i hicrana saldın ey felek²⁹

deyişleri felekten yakınmanın güzel örneklerindendir.

Figanî, hep talihinin kötü olduğundan, bu dünyada hiç gülmediğinden şikâyetçi olup:

Gülmedi dünyaya geldim geleli

Ne kara yazılı garip başım var

Ben kendimi bilip aklım ereli

Akar gözlerimden kanlı yaşım var³⁰.

biçimindeki ifadelerle duygularını dile getirmiştir. Her türlü kazanın Tanrı'dan geldiğine inanan Figanî, her türlü çileye rağmen Tanrı'ya şükürünü kesmez.

Bazı, klasik Türk şiiri şairleri gibi, yaşadıkları toplumun eleştirisine Figanî'de de rastlamaktayız.

Bu tür taşlamalar toplumda yapılan haksızlıkları dile getirmekte, soygun ve talanın toplumda oluşturduğu yıkım anlatılmaktadır

Toplumla ilgili taşlamalarda âşıklar geleneksel değerleri ve kuralları halk yararına çekinmeden kullanmışlar, toplumun aksak yönlerini kıyasıya eleştirmişlerdir.

Figanî'nin:

Evvel özüün sözün bilmeyen âdem

İtibarı rezaleti ne bilsin

Bunları bilmeyen cahildir madem

Namus gayret hacaleti ne bilsin³¹

deyişi bu grup taşlamalar arasındadır.

ç Tasavvuf

Tasavvuf, Klasik Türk şiiri içinde çok önemli yer tutmuş, pek çok şair, Kur'an unsurlarından ve Peygamber kıssalarından bolca yararlanmışlardır. Bu şairle-

²⁸ İvgin, a.g.e. s.24

²⁹ İvgin, a.g.e. s.25

³⁰ İvgin, a.g.e. s.32

³¹ İvgin, a.g.e. s.30

rin tutum ve davranışı âşıkları da etkilemiş, onlar da şiirlerinde tasavvufî unsurları bolca kullanmışlardır.

Tasavvufta olgunluğa ermenin yolu bir mürşide bağlanmaktan geçer. Figanî’de bu durum:

Mürşid-i kâminden destur almayan

Ey Figanî Hak yoluna gitmeyen

Üstad-ı kâmile hizmet etmeyen

Feraiz bilmekle şair olur mu³²

biçiminde ifadesini bulmuştur. Figanî:

Gel verdiceğin ahd ile ikrarda kadim ol

Nasibîni al bâb-ı tevekkülde mukim ol³³

diyerek herkesin tevekkül kapısına gelip, tasavvufu öğrenmesini ister.

Klasik şiirimizin ana kaynaklarının başında Kur’an unsurları gelmektedir. Klasik şairler için ayet ve hadisler birer hazine ve ilham kaynağıdır. Klasik Türk şiirinin etkisinde kalan Figanî de bu unsurları şiirlerinde bolca kullanmıştır.

Oku elhamdülillah bi Rabb-ül âlemin ismin

Errahman-ül rahim ile erer maksûduna erham³⁴

Kudretinden bizi bina eylemiş

Aklı fikri hayır ata eylemiş

Kur’an aziminde sena eylemiş

Vel kadd-i keremna âyete şükür³⁵

Figanî âlemi seyran demişler

Bu dünyanın sonu viran demişler

“El hayâ ü min’el-imân” demişler

Hicab perdesini kaldırmamalı³⁶

gibi örnekler bunlardan sadece birkaçıdır.

Peygamber kıssaları Klasik edebiyatımızın ana kaynaklarındandır. Divan şairleri şiirlerinde peygamberlerin özelliklerini telmih yoluyla dile getirirler. İyi bir medrese öğrenimi gören divan şairleri peygamber kıssalarına şiirlerinde ustalıkla yer vermişlerdir. Figanî’nin şiirleri arasında da bu unsurlar göze çarpan hususlardandır. Örneğin:

³² İvgin, a.g.e. s.36

³³ İvgin, a.g.e. s.47

³⁴ İvgin, a.g.e. s.70

³⁵ İvgin, a.g.e. s. 35

³⁶ İvgin, a.g.e. s.22

Türabı Hazret-i Âdem karılırken figan ettim

*Anınçün ben Figan ismine düştüm şükürâne*³⁷

deyişinde; insanların atası, peygamberlerin ilki ve topraktan karılıp halkedilmesiyle yaratılış efsanelerine de konu olan Âdem Peygamber'e telmih yapmaktadır. Yine:

Eğer hasmın karıncaysa yine merdane tut yahu

*Bilürsün bir topal muru ne nush etti Süleyman'a*³⁸

deyişinde, Hz. Süleyman'ın bütün hayvanların dilini bilmesi ve onlara hükmetmesi olayı ile karıncanın aczin, Süleyman'ın ise güç ve iktidarın simgesi olarak tezat içinde verilmektedir.

Figanî'nin Şiirlerinde Mazmunlar

Figanî'nin şiirlerini incelerken göze çarpan en önemli hususların başında divan şairleri gibi mazmunlara geniş yer vermesi görülmektedir.

Bilindiği gibi divan edebiyatı mazmunlar bakımından oldukça zengindir. Zaten divan edebiyatının anlatım sistemi mazmunlara dayanır. Mazmunlar, kalıplaşmış anlatım parçalarıdır. Ortak bir yaşam felsefesi ve inanış sistemine sahip olan divan şairi aynı kalıpları farklı kullanarak eserlerini oluşturmuşlardır. Zaman zaman âşıklar da bu kalıplaşmış, hazır ifade araçlarına baş vurup şiirlerinde bu kalıpları ustaca kullanmışlardır. Bu kullanışta âşıklar mazmunları daha çok benzetme motifi olarak ele almışlardır.

Klasik şiirimizde pek az ayrıntı ile bir tek güzel tipinin övüldüğü, hatları çizilmiş, boyaları vurulmuş, dekoru ve gölgeleri inceden inceye saptanmış klasik bir tabloya benzeyen divan şairinin güzeli halk şiirinde biraz daha gerçeğe büründürülmüştür.

a. Göz ve onun etrafında oluşan mazmunlar

Klasik şiirimizdeki benzetme ve mecazlar, klasik şiirin etkisinde kalan Figanî'de de ustaca kullanılmıştır. Klasik şiirde sevgilinin bakışı gamzeyi doğurur. Gamzede binlerce anlam vardır. Gamze yalnızca bakışa dayanmayıp göz, kaş ve kirpiğin birlikte ortaya koyduğu bir harekettir. Klasik şiirde gamze oka ve kılıca benzetilir. Bundan dolayı (müjgân) kirpik ile ve kaş (keman) ile birlikte kullanılır. Sevgilinin kaşları ile kirpikleri kurulu bir kemanı andırır.³⁹ Bir ok olan gamzenin hedefi; can, gönül, sine ve yürektir.

Klasik şiirimizde göz; ahuya teşbih edilir. Bu ahunun gözlerinin gayet iri ve siyah oluşuyla ilgilidir. Ayrıca gözler baygın ve sarhoş edici yani mesttir. Bazan da nergise benzetilir. Bu da mestlikten dolayıdır. Göz âşık şiirinde olsun divan şiirinde olsun siyahtır. Sevgili daha çok kömür gözlü, mahur bakışlı, ahu gözlüdür. Gözler her ikisinde de çeşmeye, yıldıza benzetilir. Gözyaşları nedeniyle göz

³⁷ İvgin, a.g.e. s.57

³⁸ İvgin, a.y.

³⁹ İskender Pala, **Divan Şiiri Sözlüğü**, Akçağ Yay. Ank. 1995, s.197

çeşme gibidir. Âşığın gözyaşları arttıkça sele, ırmağa benzer. Öyle ki akan yaşlar değirmenler dönderir.⁴⁰ Figanî'nin şiirlerinde klasik Türk şiirinin etkisi ile göz ve göz etrafında gelişen mazmunlara sıkça rastlanır. Bunlardan Klasik Türk şiirinin önemli şairlerinden Nedim'in:

*Afet-i can dediler gamze-i celladın için
Nahl-i gül söylediler kamet-i şimşadın için
dizeleri, Figanî'nin:*

*Kirpikler ok kaşı keman kameti şimşad
Bir nin nigâhı ateş-i suzane yaratmış⁴¹*

dizeleri ile olan benzerliği bu etkinin en açık ifadelerinden biridir. Yine Figanî'de gördüğümüz:

*Dilber atma gamzen oku
Tâ tenimden cane geçti
Tığ-ı müjgânını sakın
Sînem üzre kane geçti⁴²*

Dizeleri ve:

*Olur olmaz güzel sevmez olursa tam sıfat olsun
Keman kaş gözleri ahu cemali afitap olsun⁴³*

biçimindeki söyleyişinde yer verdiği gözle ilgili mazmunlar klasik Türk şiirinin etkisiyle Figanî'nin ustaca kullandığı mazmunlardandır.

b. Yüz ve onun etrafında oluşan mazmunlar

Klasik şiirde yanak yerine kullanılan yüzün güzelliğine *cemal* denir. Bu kavram halk şiirinde de aynen kullanılmaktadır. Bu güzellik yani cemal güzelliği ilahi güzelliğin yansımasından ibarettir.

Sevgilinin yüzünün aya benzetilmesi ay ışığının nurlu olmasından ve parlaklığındandır. Parlaklığı ve göz alıcılığı nedeniyle güneşe de benzetilmektedir.

Ben, klasik şiirimizde yüzdeki güzellik unsurları arasında sayılır. Yüz ve onun etrafında oluşan mazmunlar divan şiirinde ustaca kullanılmış:

*Bakamadım gün yüzüne yaş ile doldu gözüm
Gör ne mahrûm eyledi bu dideyi giryan beni (Cafer)
diyen divan şairi Cafer'in dizelerine benzer söyleyişler Figanî'de de:
Birinin cemali bedirlenmiş ay
Birinin kaşları kurulu ok yay*

⁴⁰ Mehmet Yardımcı, **Halk Şiiri, Âşık Şiiri, Tekke Şiiri**, Ürün Yay. Ank. 1999, s.221

⁴¹ İvgin, **a.g.e.** s. 54

⁴² İvgin, **a.g.e.** s. 23

⁴³ İvgin, **a.g.e.** s. 81

Birinin benleri aklım aldı hay
*Biri Behram biri Hamza biri Zal*⁴⁴
biçiminde dizelere aktarılmıştır.

c.Saç ve onun etrafında oluşan mazmunlar

Klasik şiirimizde sevgilinin yüzü ya da gördanı üzerine dökülen saçların da hazineyi bekleyen yılanı, ejderhaya benzetilmesi, şekli ile kemende benzetilmesi, kokusu ile de anbere ve miske benzetilmesi sık sık baş vurulan mazmunlardır.

Klasik Türk şiirinin önemli şairlerinden Nefî'nin:

Dile her muyu bir ejder görünür ol zülfün
Nice bin ejderi bir yerde tahayyül ne belâ (Nefî)⁴⁵

beyitinde kullandığı saçla ilgili mazmunların Figanî'nin:

Kâkülün kavs-i anber
Benzer giysûların ejder
Devşir zülüflerin dilber
*Dökülüp gerdane geçti*⁴⁶

dörtlüğünde kullanılışı, klasik Türk şiirinden etkilenişinin güzel bir örneğidir.

ç. Gül- bülbul mazmunları

Klasik Türk şiirinde gül-bülbul mazmunları sık sık kullanılan mazmunlardır. Gül daima sevgiliyi, bülbul ise âşığı sembolize eder. Halk şiirinde de bu unsurlar klasik şiirimizdeki gibi düşünülmüş ve bolca kullanılmıştır.

Figanî de gül ve bülbul mazmununu:

Bu bir ince sözdür inceden ince
Bülbul feryad eder gülü görünce
Bir güzelin kendi gönlü olunca
*Eşini arayıp bulması vardır*⁴⁷

ve:

Ey mürğ-i gönül zağ gibi her dala konarsın
*Can bülbulü ol aşk ile gülzarını fark et*⁴⁸

örneklerinde olduğu gibi çeşitli şiirlerinde kullanmıştır.

⁴⁴ İvgin, a.g.e. s. 26

⁴⁵ Metin Akkuş, *Nefî Divanı*, Ankara 1958, s.427

⁴⁶ İvgin, a.g.e. s. 23

⁴⁷ İvgin, a.g.e. s.33

⁴⁸ İvgin, a.g.e. s. 53

Figanî'nin şiirlerinde atasözlerinin yeri

Klasik Türk şiirinde dizeler arasında atasözü kullanma oldukça yaygındır. Bugün az kullanılan atasözlerine bile divan şairlerinin şiirleri arasında rastlanmaktadır. Divan şairi:

Kirpikleri uzundur yârin hayâle sığmaz

Eski meseldir âşık mızrak çuvala sığmaz (Havaî)⁴⁹

biçiminde atasözlerini ustaca kullanırken, klasik Türk şiirinin etkisi altında kalan Figanî de şiirlerinde :

Kimi vardır elleri gül döşürür

Kimi vardır külden gömeç pişirir

Danışmıyan düzde yolun şaşırır

Danışan dağları aşar demişler

Bu eski meseldir söylenir gerçek

Takdire zevâl var tedbir de gerek

Karpuz kesmek ile soğumaz yürek

Susalığı kandırmaz kan demişler

Yolunca yap imeceyi geziği

Sıranı gözetle bozma diziye

Sürüden ayrılan körpe kuzuyu

Ya kurt kapar ya kuş kapar demişler⁵⁰

örneklerinde örneklerinde olduğu gibi, divan şairlerinden hiç de geri kalmayarak atasözlerini ustaca ve yerli yerinde kullanmıştır.

Âşık Figanî'de edebi sanatlar

Klasik Türk şiirinde en çok kullanılan sanatların başında telmih gelir. Âşık da divan şairi gibi şiirlerinde telmihlere ortak bir anlayışla yer vermiştir. Kimi şiirlerinde Adem ile Havva'ya, kimi şiirlerinde Hz Süleyman'a, kimi şiirlerinde Hz. Muhammet ve Hz. Ali'ye, kimi şiirlerinde Hâbil ve Kâbil'e telmih yapan Figanî:

Görmedim sen gibi şüh-ı cihânı

Emsâlin bulunmaz Yusuf-ı Sâni

İsmi beyân etme Âşık Figanî

İmzalarında (ayın, mim, râ) yazarlar⁵¹

⁴⁹ Agâh Sırrı Levend, **Divan Edebiyatı**, İst. 1984, s. 436

⁵⁰ İvgin, **a.g.e.** s.39

⁵¹ İvgin, **a.g.e.** s. 31

dizeleriyle en çok telmih yapılan kıssalardan güzelliğiyle dillere destan, Yusuf kıssasına telmih yapmıştır.

Fazla yok Karun kadar mâlın da olsa neyleyim

Vah yazıklar beş kulaç ehrâma bâşım bağıdır

diyerek de zenginliği nedeniyle pek çok divan şairinin yaptığı gibi Karun'a telmih yapmıştır.

Tarih sahnesinde her hangi bir yönüyle meşhur olmuş kişiler ve efsanevi olaylar klasik edebiyatımızın malzemeleri ve kaynakları arasındadır. Telmih yoluyla anılan bu kişilerden ve özelliklerinden divan şairleri sık sık söz ederler. Âşıklar da bu kişileri dizelerinde dile getirmektedir. Figanî de bu unsurları yeri geldikçe kullanmıştır. Örneğin:

Sana her veçhile öz canım dedim

Her derdime derman Lokman'ım dedim

Nazargâhım şâhım sultanım dedim

Minnet etmem senden başka ferde ben⁵²

dizelerinde Lokman dertlere derman olması ve hekimliği ile anılır.

Yine:

Nic'oldu bu kadar Ekrem-i server

Hamza sahip-zaman Rüstem-i ejder

Süleyman-ı Nuşirevan İskender

Topundan intikam aldın ey felek⁵³

dizelerinde görüldüğü gibi Hamza, kahramanlıklarıyla efsaneleşmiş bir yiğit; Rüstem, İran'ın ünlü kahramanlarından olup İranlıların milli destanları Şehname'de övgüyle bahsedilen kahraman; Nuşirevan, Adaletiyle ün salmış bir kahraman; İskender, ordusunun çokluğu, kahramanlığı ve ab-ı hayat suyunu aramasıyla ün salmış kahraman olup telmih yoluyla dile getirilmişlerdir.

Anka, Kaf dağında yaşadığı varsayılan, tüyleri renkli, yüzü insana benzer. Asla yere konmayıp daima yükseklerde uçan ve kendisinde her kuştan bir alamet bulunan, adı var, kendi yok bir kuştur. Klasik şiirimizde sık sık rastladığımız anka kuşuna âşıkların şiirlerinde de rastlamak mümkündür. Figanî'de de:

Bu dünya bir kız oğlan kız acuze resm-i nisadır

İzale etmedi bikrin gelip geçti nice anka⁵⁴

biçiminde görülmektedir.

⁵² İvgin, a.g.e. s.29

⁵³ İvgin, a.g.e. s.25

⁵⁴ İvgin, a.g.e. s.55

Leyla-Mecnun aşklarıyla tanınmış, İslâm edebiyatlarında mesnevi konusu olmuş, klasik edebiyatımızda da şairlerin sık sık sözünü ettikleri aşk kahramanları olarak tanınmıştır.

Figanî de divan şairleri gibi Leyla ve Mecnun'u dizelerinde sık sık dile getirmiştir. Örneğin divan şairlerinden İbn-i Kemal'in:

Leyl-i saçın hevasına Mecnun-ı vakt olup
Divane oldu dağlara düşüp yeler saba (İbn-i Kemal)
dizelerinde geçen Leyla ve Mecnun Figanî'nin:
Sensin sebebi cümleyi azdırmaya evve
*Bir leyli için Kays'ı sahrada bıraktın*⁵⁵
dizelerinde ve:

Dame dolaşıp zülfüne bend oldu
*Mevlâ seni Leylâ beni divane yaratmış*⁵⁶

söyleyişinde divan şairleri gibi telmih yoluyla dizelere aktarılmıştır. Figanî'nin yaptığı telmihlerin örneklerini çoğaltmak mümkündür.

Figanî'nin şiirlerinde yaptığı diğer edebi sanatlardan bazılarını da şu örnekler verilebilir:

Mecaz:
Gönül gülşanına fideler diktim
*Ne hikmet meyvası bitmedi gitti*⁵⁷

Teşbih:
Kâkülün kavs-i anber
*Benzer giysûların ejder*⁵⁸

Teşbih-i belîğ:
Perçemin başta yedi başlı bir ejderhâ misal
*Oynatıp aklım yerinden bir de hicran eyledi*⁵⁹

İstiare:
Geçip karşısında feryad eyledim
*Kemendin boynuma taktı sevdiğim*⁶⁰

Tecaül ü ârif:

⁵⁵ İvgin, a.g.e. s. 51

⁵⁶ İvgin, a.g.e. s.51

⁵⁷ İvgin, a.g.e. s.24

⁵⁸ İvgin, a.g.e. s.23

⁵⁹ İvgin, a.g.e. s.96

⁶⁰ İvgin, a.g.e. s.28

*Kullukta kusur eylemedin zatına amma
Bilmem ne sebep bendene düşman gibi baktın⁶¹*

Mübalağa:

*Vicdanını gözet kalb-i selim ol
Filin günahına kefalet eyle⁶²*

Tezat:

*Neyleyüp ağlarsın ey deli gönül
Elbet ağlamanın gülmesi vardır⁶³*

*Fehm eyle gözüüm merd ile namerde nazar kıl
Gel eyle hazer yarını ağyarını fark et⁶⁴*

Tenasüb:

*Çalınsın saz keman santur kanun hoş makam ile
Okunsun şarkılar dilbesteler mahurdan sadâlarla⁶⁵*

Hüsn-i Talil:

*Hemi elemlemlerle dam-ı gurbette
Sabr-ı kanaatle vahdete şükür⁶⁶*

İrsal-ı Mesel:

*Esnafa da biraz insaf gerektir
Bal tutan parmağın yalar demişler⁶⁷*

İstifham:

*Üstad-ı kâmile hizmet etmeyen
Feraiz bilmekle şair olur mu⁶⁸*

*Canım beni sen kendine bigâne mi sandın
Kendin gibi bir serseri efsane mi sandın⁶⁹*

Lef ü neşr:

⁶¹ İvgin, a.g.e. s.52

⁶² İvgin, a.g.e. s.21

⁶³ İvgin, a.g.e. s.33

⁶⁴ İvgin, a.g.e. s.53

⁶⁵ İvgin, a.g.e. s.56

⁶⁶ İvgin, a.g.e. s.35

⁶⁷ İvgin, a.g.e. s.40

⁶⁸ İvgin, a.g.e. s. 36

⁶⁹ İvgin, a.g.e. s.50

*Aşk narına bizler ezeli sırık ile yandık
Figani'yi her ateşe pervane mi sandın*

Nida:

*Ey tab-ı melek Hak seni bir tane yaratmış
Her tarzı güzel meşrebi merdane yaratmış⁷⁰*

Mübalâğa:

*Teferrüç eylese bağ-ı gülistan içre mahbuban
Sezanın hikmetin tahsin eder de hu çeker güller⁷¹*

Kinaye:

*Muhaliif ruzigâr esti saçağa sardı şiddetle
Yalnız ben değil külli dönen devranda yangın var⁷²*

İktibas:

*Kur'an aziminde sena eylemiş
"Vel kadd-i keremnâ" âyete şükür⁷³*

Bu örneklerden hareketle divan şiirinden halk şiirine geçen unsurları gözönünde bulundurunca Âşık Figani'nin klasik Türk şiirinden büyük ölçüde etkilendiği görülmektedir.

Figani'nin dilinin ağdalı oluşu da bu etkiyi doğrulayan hususların başında gelen unsurlardandır.

Bu etki bazen o noktaya varmıştır ki iyi bir âşık olan Figani'de âşıklık gelenekleri bile ihmal edilmiştir. Âşık şiiri sade bir dille halkın derdine derman olurken Figani sanki bir divan şairiymiş gibi ağır bili kullanmada hiçbir sakınca görmemiştir. Biraz dikkat edilince aslında arı-duru bir dille söylediği âşık tarzı deyişlerinde daha başarılı olduğu ortadadır. Bu etkinin doğal olduğunu da belirtmede yarar görüyoruz.

Figani'nin yaşadığı dönemde âşıklar arasında klasik Türk şiirinin etkisi altında kalan pek çok âşıktan söz edilebilir. Bu kervanda Âşık Figani de yerini almıştır.

⁷⁰ İvgin, a.g.e. s.54

⁷¹ İvgin, a.g.e. s.79

⁷² İvgin, a.g.e. s.77

⁷³ İvgin, a.g.e. s.35

HÜSEYİN NADİM NAHÇIVANİ'NİN DÖNEMİ, HAYATI VE ESERLERİ HAKKINDA

THE LIFE, EPOCH AND WORK OF HUSSEIN NADIM NAKHCHIVANI

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО ХУСЕЙНА НАДИМА В НАХИЧИВАНСКИЙ ПЕРИОД

Sebine EHMEDOVA*

Öz

Makale, on dokuzuncu yüzyılın sonu, 20. yüzyılın dini şairleri, Nahçıvan Hüseyin Nadim'in yaşamı ve yaratıcılığı ile ilgilidir. Nahçıvan, dinî edebiyat açısından zengindir. Yaratıcı, güçlü bir şair olan Nadim'in zor bir hayatı vardır. Şiir, Ehl-i Beyt, peygamber ve şairin yaratıcılığında Tanrı, inançlara ithaf edilen şiirler hâkimdir.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Nadim, din, merhamet, nüve, divan, İslami.

Abstract

The article at the end of the nineteenth century, the religious poets of the twentieth century, lived in Nakhchivani Hussain Nadim life cycle and is about creativity. Nakhchivan is rich in spiritual literature, creative, powerful poet Nadimin has a hard life. God in the creation of the poet, prophet, the Ahl al-Bayt, the poems dedicated to beliefs prevail.

Keywords: Huseyin Nadim, religion, laments, novhe, divan, Islamic

Bilindiği gibi XIX yüzyılda Azerbaycan'da bir çok şiirsel meclisler faaliyet göstermiştir. Şuşa'daki "Meclisi-üns", "Meclisi-feramuşan", Kuba'daki "Gülistan", Lenkeran'daki "Fövcül-füseha", Ordubad'daki "Encümeni-şüera", Bakü'deki "Mecmeüs-Şuara" gibi edebî meclislerinin şiirin gelişiminde vazgeçilmez

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Mehemmet Füzuli adına Elyazmalar Enstitüsü
Bakü/AZERBAYCAN
(ehmedova3@mail.ru)

bir hizmeti olmuştur. "Bu edebi meclisler klasik mirasın araştırılmasında, söz sanatının halk arasında tebliğ edilmesinde, ayrıca yeni-yeni yeteneklerin ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır."Encümeni -şüara" edebi meclisinin aktif üyesi Hüseyin Nadim Nahçıvani bu istedadlardan biri olmuştur" (1,15).

Hüseyin Abdullah oğlu Mehdiyev 1871 yılında Nahçıvan'ın Nehrem köyünde doğulmuştur. İlk eğitimini medresede alan Hüseyin tahsilini sonralar Mirze Celil'in ders verdiği okulda sürdürmüştür. Babasını erken kaybeden Hüseyin maddi ihtiyaç yüzünden eğitimden uzaklaşmıştır. Güzeranının ağırlığına rağmen, Hüseyin kendi üzerinde çalışmış, klasiklerin eserlerini düzenli olarak mütalaa etmiş, arap ve fars dillerini öğrenmiş, İslam tarihine mükemmel şekilde yiyelenmiştir.

Maddi durumu zor olduğundan genç Hüseyin Nehrem köyünde küçük bir çayhane açmış ve buradan elde ettiği cüzi gelirle geçinmiştir. "Söylenenlere göre Nadim'in çayhanesi dayıma şiir-sanat adamlarının yüzüne açık olurdu. Culfa ve Ordubad'dan gelen bir çok edebiyatseverler Nadim'le samimi ilişki kurmuştu. O, da sık-sık Ordubad'a giderek edebi meclislere katılmıştır"(1,15)

Edebi kaynaklara dayanarak söyleye biliriz ki, "Encümeni-şüara" edebi meclisinde Hacağa Fakir, Mehemmet Tağı Sidqi, Molla Hüseyin Bikes, Usta Zeynal Nakkaş, Meşedi Heslen Debbag, Mehemmet Salik gibi o dönemin tanınmış şairleri de faaliyet göstermişler. Bu şairlerin şiirsel yaratıcılığının Nadim'in şair gibi oluşumuna büyük etkisi olmuştur. XIX yüzyılda edebi meclislerin birbiriyle ilişkileri olmuştur. Bu edebi ilişkileri şiirsel meclislerin üyelerinin birbirleriyle olan yazışmalarının elimize gelip çatması da kanıtlıyor. Hüseyin Nadim Nahçıvani'nin şiirsel irsinde de Bakü ve Karabağ edebi ortamının sanatsal etkisi fark edilmektedir.

Azerbaycan edebiyatı tarihinde Nadim mahlasıyla yazıp yaratan birkaç şair olmuştur. Fakat en meşhurları XIX yüzyılda yaşamış ve kendisinden sonra çok büyük miras koyup gitmiş Nevahlı Mirza Bakış Nadim ile növhe ve sinezenleri (ağıt ve mersiye) şimdi de diller ezberi olan Hüseyin Nadim Nahçıvani'dir (3,6). Filoloji ilimleri doktoru Asker Kadimov H.N.Nahçıvani'nin eserlerini ilk defa yayına hazırlayarak baskısını yaptırmıştır(2). Şairin eserlerinin ilk baskısında seçme şiirleri yer almıştır. Şunu da belirtmeliyiz ki, Nadim'in külliyatını yayına hazırlayarak transfoneliterasiyasını (çevirme), aynı zamanda tekstoloji çalışmasını yapan, toplayıp düzenleyerek "Divan" haline getiren ilk araştırmacı Hacı Mustafa Mailoğlu olmuştur. Araştırmacının kendisinin de itiraf ettiği gibi bu asil iş filoloji ilimleri doktoru, profesör Muhsin Nağısoylu ile danışıldıktan sonra gerçekleşmiştir. H.N.Nahçıvani hakkında geçen yüzyılın çeşitli dönemlerinde yazılan kaynaklarda kısa bilgilere rastlamak mümkündür. Hacı Mustafa Mailoğlu'na dayanarak belirtmek isteriz ki, şair hakkında ilk bilgi "Doğu Kapısı" gazetesinde (27 Mart 1947) Ali Hüseyinov isimli yazara aittir. "Hüseyin Abdullah oğlu Nadim" adlı bu makalede şair hakkında kısa bilgi verilmiştir. Ferman Halilov'un "Nadim" adlı makalesi ("Doğu Kapısı" 27 Temmuz 1971), Rasim Tagiyev'in "Açılmamış sayfalarda çarpan kalp" ("Azerbaycan müellimi" gazetesi, 7 Kasım 1974 yılı) adlı

makaleleri bu bakımdan hususi önem taşır. Dediğimiz gibi Nadim şiirlerinin ilk basımı Asker Kadimov'a aitse, temel, tekstoloji olgunluk açısından "Divan" ını yayın yaptıran Hacı Mustafa Mailoğlu'nun zahmeti tarihi-edebi bir değere sahiptir. Hüseyin Nadim Ehlibeyt (as) aşığı olduğundan defalarca kutsal yerlerde, özellikle Kerbela ve Meşhet ziyaretlerinde olmuştur. "Fakat o hem de bir Fuzuli aşığı idi. Kerbela ziyaretinde dahi Fuzuli'nin türbesi önünde yazdığı qazel buna bariz örnektir:

Füzuli, dur ayağa, qeme giriftarem, ağlaram,
Destgirem senütek ruzgarde, xarem, ağlaram.

Kabrin üste baş eydim, kusseden kanla dolup gönlüm,
Solup gülistande güllerim, sentek zarem, ağlaram.

Cismi- pakun xak olupdur türbeti-Kerbübelade,
Lal oldu dilim, yok bir sözüm, ezadarem, ağlaram.

Eşq eyleyübdü derbeder bimunisü yar Nadimi,
Kehreba gibi soldı gül yüzüm, biyarem, ağlaram.

(3,12-13)

Nadim'in "Divan"ındaki bir çok şiirler onun özkeçmişi ile ilgili noktaları anlamağımızda bize yardımcı olmuştur. Yukarıda örnek olarak verdiğimiz qazel Nadim'in büyük Fuzuli'nin mezarını ziyaret ettiğinden haber verir. İmam Hüseyin'in mezarını ziyaret eden Nadim, büyük şair Füzuli'nin de mezarını ziyaret etmişti. Bilindiği gibi, Mehemmet Fuzuli'nin kendi vasiyetine göre İmam Hüseyin (as) 'in makberesinin ayak tarafında gömülmüştür.

Genellikle, Nadim'in biyografisi hakkında bilgi çok azdır. Yaratıcılığına göre belli olgu ve hususları ortaya çıkarmak temel amaçlarımızdan biridir.

Merhum araştırmacı Nasreddin Karayev'in "XIX yüzyıl Azerbaycan edebi meclisleri" adlı monoğrafisinde Nadim ile bağlı şu bilgilerle karşılaşmışız: “ "Encümeni-şüera" edebi meclisinin üyelerinden biri olan Hacağa Feqir'in ömrünün son yıllarında gözleri tutulmuş, bu sebebden onun söylediği şiirlerinin çoğunu dostu Sıtkı yazarak toplamıştı. Meclis üyelerinden Bikes ve Nadim de bu işte ona yardım etmişlerdi. Muhtemelen Feqir'in elde olan eserlerini de bir zamanlar onlar toplamışlar.” (4)

H.Nadim hakkında yazılan deneme ve makalelere, aynı zamanda aile üyeleri tarafından elde ettiğimiz arşiv belgelerine istinaden Hüseyin Nadim'in vatan-sever, vatanına bağlı bir insan olduğunu söyleye biliriz. Şairin oğlu Mehemmet Abdullayev'in arşivinde olan ve yazılı olarak muhafaza edilen belgelerde önemli olgularla karşılaştık. Nadim 1918-1920 yıllarında Taşnak Andronik'in" Büyük

Ermenistan "yaratmak hulyası ile Nahçıvan'a, Nehrem'eve Ordubad arazilerine baskını kendi gözleriyle görmüş ve daşnakların saldırısını def etmek için oluşturulan gerilla destesinin içinde savaşmıştır. O zaman türkler bu haberi duymuş ve kendi topraklarından ermenilere top ateşi açmışlar. Andronik türk topunun sesini duyunca türklerin azerilere yardıma geldiğini anlayarak koşunlarını Nahçıvan'dan çıkarmıştır. Bu olaydan sonra ermeni-taşnaklar fırsat buldukça Nahçıvan'a saldırılarını devam ettirmişler. Ermenilerin 1920 yılında Nahçıvan'ın Ordubad ve Tivi arazilerine yiniden saldırı yapmışlar. Mahz Ordubad'ın Elengez dağı civarında yapılan savaşlarda yaralanmış vatansever şairimiz Hüseyin Nadim 1927 yılında vefat etmiş ve büyük kalabalıkla Nehrem mezarlığında toprağa verilmiştir (5, 116-117).

Yukarıda belirttiğimiz gibi Hüseyin Nadim vatansever şair olmuştur. Millettin kaderi, halkın geçimi, sosyal belalar, cehalet, dini taassup, hak-adalet gibi meseleler her zaman şairi düşündürmüştür. Bu sorunlar Nadim yaratıcılığının önde gelen hattını oluşturmaktadır. Nadim hem de gayretli bir müslüman gibi ilerici dinimiz İslam'a aykırı olan hareketleri ondan uzak görmek istemiştir:

Yok birce kes hilas ede bu narden bizi,
İmdad eden yokdı bu biçare millete.

İslamdan kenar elesün bu belaları,
Olsun müin zamanede dilpare millete..

Versün sesimize sesini, eylesün meded,
Bir çare eylesün bu günü qare millete.

Gelsün cehane dini-müselmani hifz eden,
Lütf eylesün bu halde avare millete.

Yetsün bu günde milleti – İslam harayine,
Her semtten yetüp gene bin yare millete.

Ben Nadimem, zamanede millet cünuniyem,
Ağlar gözüm hemişe bu biçare millete! (3,22)

Şiirden de görüldüğü gibi Nadim milletin belaları için ağlayan "millet cünuni" -milli Mecnun, millet aşığıdır.

Hüseyin Nadim Nahçıvani gazel, kaside, ağıt, mersiye, hicivlerden oluşan büyük edebi miras bırakmıştır. Fakat şairin "Divan" ına baktığımızda şairin edebi irsi içerisinde ağıt ve mersiyelerin daha çok yer aldığını görüyoruz.

Bilindiği gibi, mersiyedeki tarihilik ve laiklik humanizmle bağlıdır. Dini özellik taşımasına rağmen mersiye şairleri insanın özgürlüğü fikrini telkin etmişler."Mersiye şiiri Azerbaycan edebiyatında konulu lirikanın gelişimine olumlu etki göstermiş, insanın iç dünyasının, öznel hislerinin canlı ve etkili tecessüm ettirilmesinde, şiirsel dilin ortaçağa ait tumturaklı arap-fars terkiplerinden temizlenmesinde ve sadeleşmesinde belli kadar önemli rol oynamıştır. Bu eserler şiirsel-sturuktur açısından bazı özellikler kazanmıştır. Növhe ve sinezenlerin birçoğu yüksek bediiliyi ve şiirliyeti ile seçilirdi; şairler güzel kafiye yapıları, poetik sözün imkanlarından sanatkarlıkla kullanıyorlardı. "(6,299)

Söylenen bu sanatsal meşietler Hüseyin Nadim Nahçıvani'nin ağıt ve mersiyeleri, genellikle dini şiirlerine geçerlidir. Kerbelâ musibeti, bu faciyanın kahramanlarını büyük ustalıkla tasvir ve tarannüm eden Nadim dini içerikli şiirlerinde kanlı savaş sahnelerinden trajik fraqmentler, imamların kahramanlığı ve şehadetini bedii-poetik kalemle ustalıkla tasvir etmiştir:

Kesdiler sitemle e`da, vurdular başın cidaye,
"Qutilel-Hüseyin" sedası düşdi deşti-Kerbelaye,
Kerbelade Ali-Taha verdiler seda-sedaye,
Kan yüzünde zahir oldı kanden hizab o saet (3,108).

"Tarihi-dini şiir sadece camide okunmuyordu. O, halkın meişetine girmişti; yas meclislerinde okunan bu şiirler dinleyicilerin kalbini rikkate getirir, hislerini ve duygularını kövrelirdi. Dinleyiciler mağlup olanın şehitliğini, onun ordusunun esir alınmasına taassuf ider, göz yaşı akıdılar. Fakat mersiye şiiri okuyucularda kötümser ruh hali yaratmaz, aksine, onu manevî temizliğe, ahlaki saflığa çağırırdı. Yezid'in imamlara yaptığı zulmü gözleri önünde canlandıran okuyucu veya dinleyici, içten içe bu adaletsizliğe karşı çıkıyor, gaddarlığa ve zalimliğe nefret ve lanet okuyor, hatta zulme ve adaletsizliğe karşı itiraz ve mücadele ediyordu (6,298).

Etfalı çeken vakitte ol bezmi-Yezide,
Vallahi, revadur töke hun-eşk hamı dide,
Çubi getüren vakitte deyün, bari, Yezide,
Her kadri vıra bu lebi-suzane, rizayem. (3,229)

Hüseyin Nadim Nahçıvani'nin "Divan" ını inceleyerek, yaratıcılığı ve biyografisi ile yakından tanış olduğumuz zaman şairin kutsal Kuran-ı Kerim'den, hadislerden, Muhammed (s) ve onun Ehli-beytinin (e) kelimelerinden güzel bir biçimde faydalandığını görmüş olduk. Dini-edebi ortamda Ehli-Beyt (e) şairi olarak yetişen Nadim İslam tarihini, Azerbaycan ve Doğu klasiklerini her zaman mütalaa etmiştir. Ayrıca Hüseyin Nadim İslam dininin inceliklerine ve irfan edebiyatına da vâkıf olmuştu. Nahçıvan'da doğulan, Nahçıvan dini-edebi ortamında yetişen kudretli şair Hüseyin Nadim Nahçıvani'nin şiirleri, özellikle mersiye, növhe ve sinezenlerinde laiklik ve tarihilikle birlikte, hem de humanizm

pafosu vardır. Bu şiirlerin lirik kahramanı zulmkarlık ve şiddete karşı çıkmış, hak, Yüce Yaradana inanç fikirlerini savunmuştur.

KAYNAKÇA

- 1.Savalan Ferecov “Ağlar gözüm hemişe bu biçare millete...” “Medeniyet” gazetesi 2013-30 Kasım
2. Asker Kadimov Hüseyin “Nadim Naxçıvani seçme şiirler” “Azerbaycan Devlet Neşriyatı” Bakü-1993.
3. Hüseyin Nadim Nahçıvani. Divan. Bakü-2012 Tartip eden,ön söz, sözlük ve izahların müellifi Hacı Mustafa Mailoğlu
4. Nasreddin Karayev. Azerbaycanda edebi meclisler. Bakü-2010. Nurlan.
5. Hacı Mustafa Mailoğlu. Hüseyin Nadim Nahçıvani. “Hikmet” dergisi. №19
6. Azerbaycan edebiyatı tarihi. Altı cildde, IV cilt. Bakü-2011. “Elm”.

HACI BEKTAŞ VELİ’NİN HALİFELERİNDEN KOYUN BABA’NIN BALKANLAR’DAKİ İZLERİ

KOYUN BABA’S TRACES IN BALKANS, THE CALIPH OF HACI BEKTAŞ VELİ

НАСЛЕДИЕ ХАДЖИ БЕКТАША ВЕЛИ ХАЛИЛА «КОЮН БАБА» НА БАЛКАНАХ

Yrd. Doç. Dr. Zeki GÜREL*

Öz

Evliya Çelebi, **Seyahatname** isimli eserinde Koyun Baba’yı anlatırken şunları yazmaktadır:

Kudve-i erbab-ı tahkik, zübde-i Âli Âba

Mahzen-i sırr-ı velayet Hazret-i Koyun Baba

Dünyanın ışığı, evliyaların desteği, kalbi temizlerin zübdesi şeyh hazretleri Koyun Baba, bizzat Hacı Bektaş Velî’nin halifesidir.

Adı etrafında oluşan menkıbelerden öğrendiğimize göre; Koyun Baba, Horasan’da dünyaya gelmiştir. Asıl adı Seyyid Ali olup imam Rıza’nın 12 oğlu olarak kabul edilmektedir.

Koyun Baba, Osmancık’a Allah’ın emri peygamberin tavsiyeleri üzerine gelmiştir. O zamanın şartlarında stratejik bir özelliği olan bu yerleşim yerinde tekke açmıştır.

Koyun Baba, Horasan’dan çıkarak Kerbela’yı ziyaret ettikten sonra Hacca gitmiş, oradan Anadolu’ya gelerek Bursa’ya uğramıştır. Burada Abdullah isminde bir zenginin çobanı olmuş, ikiz kuzulayan koyunların bir kuzusu ona verilmek şartıyla anlaşma yapılmıştır. Kısa bir süre sonrada hissesine düşen kırk koyunu önüne katarak Osmancık’a gelmiştir.

Koyun Baba’nın otuz kadar kerameti, menakıpnamelerle günümüze kadar ulaşmıştır. Maneviyat önderlerinin büyüklerinden Otman Baba’nın ve Piri Baba’nın velâyetnamelerinde de Koyun Baba’dan bahis olunmaktadır.

* İştîp Gotse Delçev Üniversitesi Türkoloji Bölümü. MAKEDONYA
(zekigurel@yahoo.com)

Koyun Baba menakıpnamesi de nazım ve nesir olarak kaleme alınmış ve el-yazması eserler olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Türkiye’de pek çok yerde Koyun Baba Türbesi bulunmaktadır. Balkanlar’da ise 2 yerde Koyun Baba Türbesi bulunmaktadır. Romanya ve Makedonya’da Koyun Baba türbeleri bulunmaktadır.

Biz bu bildirimizde önce Koyun Baba’nın hayatını, öğretilerini ve hakkında yapılan çalışmaları anlattıktan sonra Çorum Osmancık’ta mezarı bulunan Koyun Baba’nın evladı Erişti Ali’yi Balkanlara Tuna kıyılarına irşat için göndermesini, Balkanlar’daki etkisini anlatacağız. Romanya’daki Koyun Baba türbesinden bahsedecek ondan sonra da Makedonya’da Kalkandelen yakınlarındaki Koyun Baba Türbesi etrafında anlatılanlardan bahsedeceğiz. Bunları yaparken de Türkiye’deki anlatılarla karşılaştıracğız.

Anahtar Kelimeler: Hacı Bektaş Veli, Koyun Baba, Balkanlar

Abstract

Evliya Çelebi, writes the following when he describes Koyun Baba in his *Se-yahatname (Book of Travel)*:

Kudve-i erbab-ı tahkik, zübde-i Âli Âba

Mahzen-i sırr-ı velayet Hazret-i Koyun Baba

The light of the world, the support of the souls, the hearts of the cleansers, the sheikh of the sheikh Koyun Baba is the caliph of Hacı Bektaş Veli.

According to the stories about him; Koyun Baba was born in Horasan. His real name is Sayyid Ali and he is considered to be 12 sons of Imam Riza.

Koyun Baba came to Osmancık on Allah’s command and the prophet’s advice. In this settlement, which was a strategic feature of the time, it opened a dervish.

Koyun Baba, after going out of Horasan and visiting Kerbela, pilgrimaged, then came to Anatolia and went to Bursa. Here he became a shepherd of a rich man named Abdullah, an agreement has been made, provided that a lamb of twin-sodding sheep will be given to him. After a short while he took his 40 sheep and went to Osmancık.

Nearly thirty miracles of Koyun Baba have reached today with the manakıpname. Among the elder spiritual leaders, Otman Baba and Piri Baba, also mentioned in the statements about Koyun Baba.

Koyun Baba’s manakıpname also was taken as a verse and prose and have reached today as a manuscript.

There are many tombs of Koyun Baba in many places in Turkey. In the Balkans, there are two places of tombs of Koyun Baba. In Romania and Macedonia there are tombs of Koyun Baba as well.

In this declaration we are told about the life of the Koyun Baba, the teachings and the works done about him. After that there is a part about Erişti Ali, the son of Koyun Baba, who was a tomb in Çorum Osmancık. We will mention the effects after he sent his son to Danube borders for guidance. We will talk about the Koyun Baba tomb in Romania, and then we will talk about what is described around the Koyun Baba tomb in Macedonia near the Kalkandelen. While doing these things we will meet with the statements in Turkey.

Keywords: Hacı Bektaş Veli, Koyun Baba, Balkans.

Giriş

Ol deyince olduranın

Yeri göğü kaldıranın

Donatarak dolduranın

Doksan dokuz adı ile...

Sözlerime başlamazsam, her bir sahifesi şan ve şerefle dolu Türk-İslâm tarihi benden razı olmaz, bu tarihin manevî mimarları kolonizatör Türk Dervişlerinin ruhları benden razı olmaz, “Besmele Tefsiri” yapan Hünkâr Hacı Bektaş ve onun halifelerinden Koyun Baba benden razı olmaz... Evet, sözlerime “Besmele” ile başlamazsam, Evlâd-ı Fâtihan diyarının aziz evlatları ve dahi sizler benden razı olmazsınız...

Anadolu’nun ve Balkanların Türkleşmesinde ve İslâmlaşmasında önemli rol oynayan “Kolonizatör Türk Dervişleri”nden biri de Hacı Bektaş Veli’nin halifelelerinden Koyun Baba’dır.

Koyun Baba Kimdir?

Evliya Çelebi, *Seyahatname* isimli eserinde Koyun Baba’yı anlatırken şunları yazmaktadır:

Kudve-i erbab-ı tahkik, zübde-i Âli Âba

Mahzen-i sırr-ı velayet Hazret-i Koyun Baba

Dünyanın ışığı, evliyaların desteği, kalbi temizlerin zübdesi şeyh hazretleri Koyun Baba, bizzat Hacı Bektaş Veli’nin halifesidir.

Adı etrafında oluşan menkıbelerden öğrendiğimize göre; Koyun Baba, Horasan’da dünyaya gelmiştir. Asıl adı Seyyid Ali olup imam Rıza’nın 12 oğlu olarak kabul edilmektedir.

Koyun Baba, Osmancık’a Allah’ın emri peygamberin tavsiyeleri üzerine gelmiştir. O zamanın şartlarında stratejik bir özelliği olan bu yerleşim yerinde tekke açmıştır. (Evliya Çelebi, 1999:481)

Koyun Baba, Horasan’dan çıkarak Kerbela’yı ziyaret ettikten sonra Hacca gitmiş, oradan Anadolu’ya gelerek Bursa’ya uğramıştır. Burada Abdullah isminde

bir zenginin çobanı olmuş, ikiz kuzulayan koyunların bir kuzusu ona verilmek şartıyla anlaşma yapılmıştır. Kısa bir süre sonrada hissesine düşen kırk koyunu önüne katarak Osmancık'a gelmiştir.

Koyun Baba'nın otuz kadar kerameti, menakıpnamelerle günümüze kadar ulaşmıştır. Maneviyat önderlerinin büyüklerinden Otman Baba'nın ve Piri Baba'nın velâyetnamelerinde de Koyun Baba'dan bahis olunmaktadır.

Koyun Baba menakıpnamesi de nazım ve nesir olarak kaleme alınmış ve el-yazması eserler olarak günümüze kadar ulaşmıştır. "Koyun Baba" adıyla yayımlanan kitabımızda bu menakıpnamelerden beş tanesinin tanıtımını yapmış, hatta bazılarının elyazmalarının fotokopilerini de araştırmacıların dikkatine sunmuştuk.

Koyun Baba Hazretleri, batın yurdunda İmam Ali (K.V.) hazretleriyle buluşup arz-ı hâl ve hasb-i hâl etikten sonra, İmam Hazretleri O'na:

"Var şimdi oğlum, Hakk yolunda birlik için çalış. Sana muttali olduğu gibi kara kayalı, keklik öter, kekik biter, garip-fakir eğlenecek yer olmayan mekânı bulasın. Oraya varıp sofraya yayıp misafiri hoş tutasın fisebilillah yedirip içiresin." Buyurunca o da kalkıp diyar diyar dolaşmış ve işaret edilen kara kayalı yeri yani bugünkü Osmancık'ı bulmuştur.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre "Şeyh Hazretleri Koyun Baba bizzat Hacı Bektaş Veli'nin halifesidir. Vefatında burada (Osmancık'ta) toprağa verilmiştir. Sonra Hazreti Sultan Bayezid Veli, mübareği Kadir Gecesi rüyasında görüp vasiyeti üzerine mezarının üstüne yüksek bir kubbe, bir cami, dervişleri için bir meydan, bir yemek ve ziyafet evi, misafirleri için bir kervan saray, sayısız odalarla, mutfak ve kiler yaptırmış, bu hayır hasenatı baştan başa kurşun ile örttürmüştür. Çok mamur bir bina olup, bir fersahlık yerden kurşunları gömgök deniz gibi dalgalanır. Nurlu kubbesinin âleminin parıltısından insanın gözleri kamaşır, gece ve gündün mutfağından nimet eksik değildir."

Koyun Baba Külliyesine 12 kapıdan girilirmiş. Türbesi ise, her iki kenarı iki metre uzunluğunda sekizgen bir gövde üzeri piramidal bir kubbe ile örtülü bir yapıdır.

12 giriş kapısı ve Ehl-i Bey'ten 12 imama, türbenin sekizgen oluşu da Koyun Baba'nın 8. imam Ali'yyül Rıza çocuklarından olduğuna işarettir diye düşünüyoruz.

Koyun Baba ve dervişleri, sadece Anadolu'nun değil Balkanların da Türk İslam beldesi olarak vatanlaştırılmasında etkili olmuşlardır. Coğrafyanın vatanlaştırılışında imanlı insanın işin içinde ve başında olduğunu unutmamak lazım geldiğini biz söylemesek de tarihi susturmak mümkün değildir.

Biz tebliğimizin buraya kadar olan kısmında Çorum'un Osmancık ilçesinde türbesi bulunan Koyun Baba'yı tanıtmaya çalıştık.

Koyun Baba, bugüne kadar pek çok ninniye, şiire, heykele, besteye ve tiyatroya eserine konu olmuştur:

Koyun Baba ile ilgili olarak bugüne kadar pek çok şiir yazılmış, onun adı pek çok şiirde zikredilmiş, türkülerde, ninnilerde ondan bahsedilmiştir. Hikâye ve romanlarda da Koyun Baba'dan bahis olunmaktadır. Koyun Baba için pastoral bir resital bile bestelenmiştir.

Pir Sultan Abdal'ın kaçak olduğu zamanlarda Koyun Baba'yı ziyaretinde yazdığı şiiri bir örnek olarak buraya alalım:

*“Kardaşlarım bile yola gidelim
Matem aylarına yüzler sürelim
Çıkıp yükseklerle seyrân edelim
Alçakları şazdır Koyun Baba'nın*

*Gece gündüz yanar kandiller, mumlar
Pîrim Hasan'ın aşk câmin sunarlar
Mest olan âşıklar gülbenk çekerler
Çekiliyor gülbengi Koyun Baba'nın*

*Gayette yüksektir anın yapısı
On iki yerden açılır kapısı
Allah Allah çağırır anlar hepisi
Üstü de vakıftır Koyun Baba'nın*

*Türbenin örtüsü yeşil dolama
Üçler de yediler bilebilir anda*

.....
Fukara yoldaşı Koyun Baba'nın

*Pir Sultanım Haydar yola bakana
Uyalım Hakk'ın çırağın yakana
Hızır derler gülbengini çekene
Çekilir gülbengi Koyun Baba'nın”*

Koyun Baba ile ilgili günümüzde de şiirler yazılmaktadır. Osmancık Belediyesi'nin Koyun Baba Vakfı ile birlikte düzenlediği **3. Koyun Baba Kültür ve Sanat Günleri** (6–8 Eylül 2006) kapsamında Koyun Baba konulu bir şiir yarışmasının yapılmış olması güncelliğin devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

1995’de Osmancık’ta Koyun Baba adına bir vakıf kurulduğunu, bizim Koyun Baba isimli eserimizden Osmancık Belediyesi Tiyatrosunun usta sanatçısı Feridun Akın’ın uyarlayarak sahneye koyduğu Koyun Baba piyesinin defalarca dikkat ve beğeni ile seyredildiğine şahit olduğumuzu da burada belirtmeliyiz. Osmancık Belediyesi Koyun Baba’nın bir heykelini yaptırarak Kızılırmak üzerindeki Koyun Baba Köprüsünün yanına koymuştur.

Koyun Baba Vakfı ve Koyun Baba için yazılan şiirlerle ilgili bir çalışmamız Koyun Baba Vakfı tarafından kitap olarak yayımlanmıştır. Meraklıları bundan istifade edebilirler.

Özetle söylemek gerekirse Koyun Baba hâlâ yaşıyor ve yaşatılıyor.

Koyun Baba Diyor Ki:

“Benim kazanıma vakıf ekmeği koymayın, dibini deler. Hak teâlâ dergâhında bulgur bulamacı elverir.

Kimsenin ağacına tamah etmeyin, dirlik odunu yakın.

Yoldan geçeni hoş tutun. Misafiri ağırlamakta cimri davranmayın. Elinizde olanı kaçırıp, aç kalmaktan korkmayın. Misafire harcanan gerisin geri yerine gelir.

Şeriat emrini muhkem tutun. Zira şeriat emrinden dışarı çıkan, dört kapıdan da dışarı çıkmış olur. Eliniz Allah için duaya, kul için atâya daima açık tutun. Alnınızın teri kurumasin. Fisebilillâh alın teri dökmenin hayrından mahrum bırakmayın kendinizi.

Dost kalbin ferah tutun, düşmanlarınızın da kalbini kazanın.

Devletlü olmak dilerseniz, dilsiz, kulaksız olun.

Birbirinize yâr olun. Birbirinize yâr oldukça bana da yâr olursunuz. Bana yâr olanların Hakk’a yâr olmaları için dua ederim.

Hakkı her yerde koruyun...

Eğer bu nasihatlerimi dinlemezseniz ansızın aranızdan kaybolup giderim. Dinlerseniz dünyada ve ahrette berhudar olun.” (Gürel, 1999:176–177)

Koyun Baba Hazretleri’nin dervişlerine ve çevresine telkinlerini ve içinde yaşadığı cemiyete vermek istediği mesajları onun menâkıbından öğreniyoruz. Biz, Koyun Baba ile ilgili olarak altı değişik menakıpname tespit ettiğimizi ve bir başka menakıpnamenin daha olması gerektiğini Koyun Baba isimli kitabımızda daha önce belirtmiş idik. (Gürel, 2000:32-43) Hattâ bu menakıpnamelerden birini Lâtin harfli metin olarak, iki tanesini de Arap harfli el yazması tıpkı basım olarak kitabımızda verdik. Çorum’da İlâhiyat Fakültesi’nde Doç.Dr. Osman Eğri ve Amasya Müzesi’nde araştırmacı Muzaffer Doğanbaş ile yaptığımız görüşmelerde bunların da şahsî kütüphanelerinde birer Koyun Baba menakıpnamesi olduğunu öğrendik.

Yapılması gereken bilinen bu Koyun Baba menakıpnameleri üzerinde tenkitli bir çalışma yaparak ortaya Koyun Baba Menakıpnamesi adlı bir eser çıkartmaktır.

Böyle bir çalışmaya Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezinin Otman Baba ile ilgili olarak yaptığı çalışmayı örnek alabiliriz.

Bugüne kadar üzerinde çalışma yapılan Osmancıklı Âşık Abdulkadir Uslu'nun nazma çektiği **“Enva-i Menâkıb-ı Koyun Baba Küddüs Sırrat'ül-Âlâ Nesl-i Murtaza”** isimli menâkıbnamedir. Ki bu menâkıpname Çorum İl Halk Kütüphanesi'nde yazmalar bölümünde 1217 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır.

Biz Koyun Baba ile ilgili ilk çalışmamız sırasında Türkiye'de **beş** yerde Koyun Baba Türbesi tespit etmiştik (Çorum-Osmancık, Muğla-Bodrum, Ankara-Çubuk, Denizli, İstanbul). Yine bu çalışmamız esnasında Koyun Baba'nın Horasan, Mekke, Bursa, Konya, Amasya ve Kıbrıs bağlantılarına da temas etmiştik. Konu ile ilgili çalışmalarımızı devam ettirirken gördük ki, Türkiye'de on **altı** yerde daha Koyun Baba türbeleri mevcuttur: Kayseri merkezde Yılanlı Dağın eteğinde, Kayseri-Bünyan-Koyun Abdal Köyü, Kütahya –Domaniç, Sinop-Boyabat-Dallı Köyü, Giresun-Aluçra, Afyonkarahisar-Sandıklı, Sivas-Şarkışla-Gülova Köyü, Edirne, Erzincan- Reşadiye, Erzurum-Hınıs, Çanakkale-Lapseki-Gölköy, Edirne-Havsa, Kırklareli, Malkara-Tekke Köyü, Domaniç-Karaköy.

Yine çalışmalarımız esnasında gördük ki Balkanlarda da iki yerde (Romanya-Babadağ, Makedonya-Kalkandelen-Şipkoviça köyü) Koyun Baba türbeleri bulunmaktadır.

Bu tespitlerden hareketle konuya yaklaştığımızda artık şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Bir Koyun Baba yok, Koyun Babalılar zümresi var ve bunlar Anadolu'dan Balkanlara coğrafyanın Türkleşmesinde-İslâmlaşmasında rol oynamışlar önemli vazifeler üstlenmişlerdir.

Allah nasip ederse Koyun Baba Vakfı olarak; Çorum-Osmancık Belediyesi ve Çorum Hitit Üniversitesi ile birlikte 13-14 Mayıs 2016 tarihlerinde Çorum'da “Uluslar arası Koyun Baba Sempozyumu” yapacağız. Bu bilgi şöleninde Koyun Baba ve onun etrafında oluşan bilgi ve belgeleri tartışacak yeni yorumların yapılmasına vesile olacağız. Şimdi burada bu vesile ile sizleri de bu bilgi şölenine şimdiden daha davet ediyorum.

Koyun Baba ve Balkanlar:

Türk kültür coğrafyasında Türkiye ve Balkanlarda pek çok yerde Koyun Baba'nın izine rastlamak mümkündür. Biz, Koyun Baba ile ilgili araştırmamıza başladığımızda Çorum ili Osmancık ilçesindeki Koyun Baba'yı biliyorduk. Çalışmamız sırasında gördük ki; Türkiye'deki Koyun Babalar; sadece Osmancık'ta değil Edirne'de, Denizli'de, Ankara Çubuk'ta, Bodrum'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da da mevcuttur. Hatta Kıbrıs'ta, insanımızın ninnilerinde adı geçen bir Koyun Baba da var. Çalışmamızı kitap olarak yayımladıktan sonra devam eden araştırmalarımız sırasında Erzincan'da, Kayseri'de, Harput'ta, Şarkışla'da ve Koyun Baba türbelerinin varlığını öğrendik.

Koyun Baba Anadolu'nun ve Balkanlar'ın Türk-İslâm yurdu olarak vatanlaşmasında etkin olmuş bir kolonizatör Türk dervişidir. Koyun Baba Osmancık'a geldikten sonra İslâmî irşâd noktasında pasif kalan Mantık Dede ve dervişlerine:

“Hüma idik dest-i yakından uçtuk, bu diyâr-ı fenâyâ misafir düştük, mevlü-düm Horasan’dan aslım İmâm-ı Heştüm’dan, mezhebim Muhammed(a.s)’ dan ve nasibim Canib-i Hak’dan sunuldu. Buranın himâyesi de bize verildi. Siz artık başka yere gidin.”deyince Mantık Dede haricinde 39 derviş Osmancık’tan ayrılarak Türk kültür coğrafyasına irşâd için dağılmışlardır.

Mantık Dede, Osmancık’ta kalmıştır. Öldüğünde de Koyun Baba Türbesi’nin yanında Arefet Tepeye defnedilmiştir. Mezarı hâlâ ziyaret edilen bir mekândır.

Koyun Baba’nın kendi yetiştirdiği dervişlerini de aynı vazifelerle uzaklara gönderdiğini hem Koyun Baba menkabesinden hem de Ömer Lutfi Barkan’dan öğreniyoruz. Tuna Nehri kıyılarına gönderdiği evlatlığı Erişti Derviş Koca Ali bunlardan sadece menakıbı bilinen biridir. (Gürel, 1999:22–23)

İlk çalışmalarımız sırasında daha Koyun Baba’nın Balkanların Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında hatırı sayılır bir rol oynadığını tespit etmiştik. Ama Romanya’daki ve Makedonya’daki Koyun Baba varlığına daha sonra ulaştık. Koyun Baba Anadolu’nun ve Balkanlar’ın Türk-İslâm yurdu olarak vatanlaşmasında etkin olmuş bir kolonizatör Türk dervişidir.

Balkanlarda bugün için Bulgaristan’da önemli bir ziyaret merkezi olan Otman Baba’nın, Koyun Baba’nın sırtında Terkos’u geçtiğini “Otman Baba Velayetnâmesi”nden öğreniyoruz. Koyun Baba’nın bir kerâmeti, Küçük Abdal’ın yazdığı Otman Baba Velâyetnâmesi’nde şöyle anlatılmaktadır:

“Pes ol kân-ı velâyet ol aradan tek ve tenhâ, oradan denizi beri yakaya geçer ve ol geçtiği yere Terkoz derlerdi. Meğer ol diyârda birkaç yiğit atların çayıra salıp gece ve gündüz anda yaturlardı. Dahi ol kân-ı velâyet ol arada zâhir olup doğru ol kişilere vardı. Çün ol kişiler ol serveri gördüler, birbirine aytdılar kim: ‘Şu gelen kişi kaçgın mıdır ki gelür?!’ dediler. Meğer kim içlerinde bir gönlü gözü açık kişi vardı. Aytdı kim: ‘Yok, hey zâlimler! Bu gelen erdir, heybetin salâbetin görmez misiniz?’ deyüb karşı vardı. Ol kân-ı velâyeti ağırladı ve konukladı. Ve aytdı: ‘Kandan gelürsin ey iki cihân güneşi?’ dedi. Ol kân-ı velâyet aytdı ki: Arık Çoban’ın arkasına bindim ve bu denizi berü yakaya geçdim! Dedi. Pes ol yiğit aytdı kim: ‘Gemisüz bu denüzü adam mı geçer?’ dedi. Ol kân-ı velâyet aytdı kim: ‘Bu ördüğün deniz Arık Çoban’ın topuğuna çıkmadı.’ Dedi. Pes öyle olsa bu velâyete hicâb yoktur. Ve âlem evliyânın barmağında bir yüzük gibidir. Ve ol kân-ı velâyet Arık Çoban dediği Otmancık’ta Koyun Baba’dır ki mazhâr-ı velâyet idi. Pes ol kân-ı velâyet bir nice gün anlarınla oldu. Dahi bir sabah yetürken ol kân-ı velâyet ol yiğide aytdı kim: ‘Dur yukarı kardaş kim atımı kurd yemek ister.’ dedi. Dahi filhâl ol yiğit kalkdı atlar arasında atını göremedi. Ve bir depe üzerine çıkdı. Gördüğüm bir olay kurdlar atı ortaya almışlar. Derhal siğirdüb atını kurtlardan alıkoyub secde-yi şükrlar idüb ol kân-ı velâyete naz ve niyâzlar eyler. Ve bildiğim ol kân-ı velâyet iki cihânın sırrıdır.”

Balkanlarda, Romanya’nın Dobruca bölgesindeki Babadağı’nda ve Makedonya’nın Kalkandelen şehri yakınlarında Şipkoviça köyü yakınlarında da birer

Koyun Baba Türbesi bulunmaktadır. Bu da bize göstermektedir ki, Balkanlar'da Koyun Baba'nın etki alanı içerisinde.

Romanya'daki Koyun Baba ile ilgili olarak bilgiye Dr. Camelia Calin Bodea'nın doktora tezinde rastlıyoruz. Romanya folklorunda Osmanlı imajını konu alan bu tez daha sonra Romen folklorunda Romenler ve Osmanlılar adıyla kitap olarak yayımlanmıştır.

Kitabın Türkçe özetinde Koyun Baba ile ilgili olarak şunlar yazmaktadır:

“Sözlü hikâyeve geleneği, ahlâk örneği kaynağı olarak kabul ettik. Böylece Tuna Nehri bölgesindeki Romen ve Türk olan hikâyeve kahramanın vasıflarını âdet kahraman ve uygarlaştırıcı kahraman bakımından anlayıp sunduk.

Koyun Baba adlı efsâneve kahramanın mevcudiyeti de Dobruca'daki Romen folklorunda yaygın bir unsurdur. Koyun Baba'nın şahsiyeti, Babadağı Kasabasını tesis eden ve gerçek bir tarih şahsiyeti olan Sarı Saltuk isimli kişiye bağlı idi. Ama Koyun Baba'nın husûsî sıfatları vardır. Doğa üstü ve basiretli bir insandır. O, Sarı Saltuk'un mezarını keşfetmektedir. Bundan dolayı, Koyun Baba aziz oldu. Romen halk geleneğinde bir tarih şahsiyetinin defnedildiği yer kutsal değildir. Fakat o yeri keşfeden insan kutsaldır. Çünkü bu insan, yerel ahali tarafından verilen doğaüstü sıfatlar ve de kutsallık ile temasa girmesi vasıtasıyla özel (kutsallık) sıfatlar elde etti. Koyun Baba aziz oldu. Mezarı ise kutsal bir yer oldu” (Camelia Calin Bodea, Romanı Şı Otomanı İn Folklorul Romanesc, s.243)

G. Ü. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi'nin Balkanlarda gerçekleştirdiği saha araştırmaları sırasında Romanya'da Koyun Baba türbesine de uğradığını H. Yılmaz'ın yazısından öğreniyoruz. Bu yazıda söz konusu türbenin bir de resmi yer almaktadır. (Yılmaz, 1999:21–24)

Makedonya'daki Koyun Baba ile ilgili ilk bilgiye Kıbrıslı, Âşık Kenzî'nin (1210–1255) divanında “Dâsitân-ı Nazm-ı Evsaf-ı Baltepe ve Sitâyış-i Râsim Paşa” şiirinde rastlıyoruz.

Kıbrıs'ta doğup Edirne'de ölen Kenzî, Balkanları'da bir baştan bir başa gezip dolaşmıştır. 1245 kışını Kalkandelen'de geçirmiştir. Koyun Baba'nın da bahsinin geçtiği bu şiir o zaman yazılmış olmalıdır.

Şiirin 5. ve 9. dörtlüklerinde Koyun Baba adı geçmektedir.

5. Bir taraftan Yarân Baba Yâr-ı Gâr

Sersem Ali Baba karşıdan bakar

Çevre yanın bekler evliyâlar var

Biri Koyun Baba sultan efendim

9. Bir köşk gördüm Yarân Baba'dan yana

Koyun Baba semti köşkün ra'nâ

Her ihvana bir köşk eyledin binâ

Kim bulunmaz kusur, noksan efendim

Şiirde ismi geçen Sersem Ali Baba Kalkandelen’de hâlen faal olan Harabatî Baba Tekkesi’nde de bir mezarı ve türbesi mevcuttur. Hacı Bektaş Velî Tekkesi’nde Hacı Bektaş Velî Türbesi’ne girişte de ilk soldaki kabirlerden birisi de Sersem Ali Baba’ya aittir. Sersem Ali Baba meselesi Bektaşilik ile ilgili çalışmalarda üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir husustur. Bu konudaki çalışmalarımız devam etmektedir. Şimdilik burada sadece bu hususa dikkati çekmekle yetineceğiz.

Makedonya’da bulunduğumuz süre içerisinde (2002–2004) yaptığımız gezi, inceleme ve araştırmalarımız sırasında Harabatî Baba (Sersem Ali Baba Tekkesi diye de zikredildiği oluyor) Tekkesi başta olmak üzere pek çok ziyaret yerini araştırma imkânı bulduk. Bunlardan biri de Koyun Baba Tekkesi’dir.

Araştırmacılarımızdan Yaşar Kalafat, Sersem Ali Baba’nın ve Koyun Baba’nın Makedonya’daki varlığı ile ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir: “Şah Ali Sersem Ali Baba aslında Necef’te medfundur. Müridi ve kullarından olan Harabatî Baba, Koyun Baba, Kızıl Baba, Yaşar Baba ve Ballı Baba adındaki arkadaşlarıyla Kalkandelen’e gelir. Harabatî Baba burada kalır, ve bir yerde kandilin yandığını fark eder ve bunun kendini belli eden Sersem Ali Baba’nın ruhu olduğunu farz ederek onun adına bir mezar ve üzerine bir türbe yaptırır. Bu türbenin olduğu yere Harabatî Tekkesi inşa edilir (Kalafat, 1998:86).

Kıbrıslı Kenzi’nin ve Yaşar Kalafat’ın bahsettiği Koyun Baba Kalkandelen’dedir.

Kalkandelen’in batısında Şar Dağı yolu üzerindeki Şipkoviça Köyü yakınındaki tekkenin Koyun Baba Tekkesi olması gerektir. Tekke, Kalkandelen’den Banyolar tarafından tarafından gidildiğinde 4 km. uzaklıkta, köyden ise 2 km. önce yolun üzerinde yer almaktadır. Bir evliyâ mezarı olarak ziyaretçisi eksik olmamaktadır. Uzunluğu 4 m’yi bulan mezarın üzerine burayı sahiplenmiş olan aile tarafından bir türbe yaptırılmıştır. Bu ziyaretgâhla ilgili inanmalar mevcuttur. Biz bu mekânı ziyarete gitmek istediğimizde Makedonya’da iç savaş devam ediyordu. Bir akşamüstü hava kararırken bir askerî araçla Koyun Baba türbesine ulaşmayı başardım. Burayı sahiplenmiş olan İbrahimî ailesinden fertlerle kısa bir görüşmemiz oldu. Savaş hali ve havanın kararmış olması çevreyi iyice inceleme fırsatımı elimden almıştı.

Prof. Dr. Yaşar Aydemir’in bir yazısını okurken aynı Koyun Baba ile ilgili bir şiire daha rastladım. “Makedonyalı Said ve Şiirleri” başlıklı yazısında Hoca, Saîd’in Kalkandelen, Gostivar, Palçiste, Serakin gibi yerlerde 18. Yüzyılın ikinci yarısı ile 19. Yüzyılın ilk yarısında yaşadığı anlattıktan sonra şairin şiirlerinden örnek verirken “Kalkan Delen Medhiyesi” başlıklı şiirini de yazısına almış. Bu şiir 16 bentten oluşuyor. Başlangıçta şehri tabii görüntüsü, arkasından da tarihî ve kültürel hayatı yansıtan; daha çok tasavvufî kimlikleriyle öne çıkmış isimlerin mezarları ve kendince şehre katkılarını gösteren bir manzumedir. Şirin 5. bendinde Koyun Baba’dan da bahsedilmektedir (Aydemir, 2013:216–217)

Bir yanadan hâfizudur Şah Sersem Ali Baba
Sûy-ı bâlâda nıgehânun durur Koyun Baba
Bir yanadan âsımun hâcet reva Yaşar Baba
Himmet-i merdan bilüpdür dilberâ Kalkandelen

Kalkandelen'deki Koyun Baba İle İlgili anlatılar

Şipkoviça veya Koyun Baba Tekkesi'ni ikinci ziyaretim 2016 yılı Eylül ayının son günlerinde oldu. Bu ziyaretim esnasında gördüm ki, türbeyi sahiplenmiş olan İbrahimî ailesi İtalya'ya göç etmiş, türbe sahipsiz kalmış. İlk ziyaretimde Makedonya'daki iç savaş dolayısıyla yeterince inceleme yapamamıştım. Bu ziyaretimde türbeyi ve etrafındaki yapıları daha harap buldum. Beyaz taştan yığma duvar şeklinde dik dörtken plan üzerine yaklaşık 2,5 m. Yüksekliğinde yapılmış olan bu türbenin çatısı iyice göçmüş, sağ duvarda türbenin içine doğru yıkılmış vaziyettedir. Türbede bir kitabe bulunmamaktadır. Türbenin genişliği 3 metre çivarındadır. İçinde 4 metre uzunluğunda bir tek mezar bulunmaktadır. Mezarda dikkati çeken önemli bir husus da mezarın Müslümanların mezarlarında olduğu gibi Kibleye doğru dönük olmadığıdır. Bu da mezarın Müslüman olmayanlar tarafından mı yapıldığı sorusunu akla getirmektedir. Mezarın ne zaman ve kimler tarafından yapıldığına dair Türbedar İbrahimi ailesin bir bilgisi bulunmamaktadır. Türbenin içi yaklaşık 20 metre kare çivarındadır. Mensur Nureddini, Türbeyi ziyaret ettiğinde çatısının mezarın tam üstüne gelen kısmının yanık olduğunu ve bu nedenle de açık olduğunu bunun sebebini sorduğunda da Türbedar ailenin “çatıyı defalarca tamir etmemize rağmen çatının bu kısmı bir şekilde yanıyor ve mezarın üstü açıkta kalıyor. Bunun da evliyanın nurundan kaynaklanıyor olduğunu inanıyoruz” dediklerini kaydediyor” (Nureddini, 2003:125).

Türbenin giriş kapısına göre sağ yanındaki mezarlıkta Türbedar İbrahimi ailesinin kabirleri bulunuyor. Türbenin sol tarafında ise eski mezar taşları bulunuyor. Bu mezarlık tamamen harap olmuş vaziyettedir. Taşların çoğu kırılmış ve devrilmiş vaziyettedirler. Fotoğraflarını çektiğimiz taşlarla ilgili okuma işlemimiz henüz bitmemiştir, en kısa zamanda bu bilgileri meraklıları ile paylaşacağız.

Makedonya'nın Gostivar şehrinden Mensur Nureddini, “Belli Başlı Ziyaret Yerleri” adıyla İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Makedonya'daki Fakültesinde bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Bu tez çalışmasında Şipkoviça köyündeki Koyun Baba Türbesinden ve onun etrafında anlatılanlardan da bahsetmektedir (Nureddini, 2003:124–131)

Türbedar İbrahimi ailesi fertlerinden birisi bir gece rüyasında, Koyun Baba'nın suya ihtiyacı olduğunu görmüş. O zamanlar çeşmeler bulunmadığı için su ihtiyacı kaynaklardan sağlanıyormuş. Bu rüyadan sonra Koyun Baba için gece bir yıbrık su, leğen ve havlu türbeye bırakılmış. Ertesi gün suyun Koyun Baba tarafından kullanıldığı ve havlunun da ıslak olduğu görülmüş. Bu olaydan sonra her gün türbeye su konmaya başlanmış. Daha sonra bu su ihtiyacını karşılamak üzere Türbenin yanına bir çeşme yapılmasına karar verilir. Yapılan bu çeşme evlerdeki çeşmelerle aynı kaynaktan su almasına rağmen, evlerin suyu zaman zaman kesilse

bile Türbenin yanındaki çeşmenin suyunun hiçbir vakit kesilmediği ve hep gürül gürül aktığı görülmüştür.

Koyun Baba atı üzerinde savaşıırken; bugün türbesinin bulunduğu yerde başı kesilir ve yere düşer. Fakat o, kesik başına yağmen atının üzerinde düşmanı Kalkandelen'in Poroy köyüne kadar kovalar. Koyun Baba'nın başının olduğu yere bugünkü türbe yapılır. Gövdesinin olduğu yer ve onun defnedildiği yer bilinmemektedir. Poroy köyü çivarında olması gerekmektedir.

Koyun Baba Türbesinin olduğu yerde türbeden başka türbedar aileye ait dört ev bulunmaktadır. Bu evlerden bir tanesi yapısı itibariyle çok eskidir. Ailenin belirttiğine göre en az 500 yıllık bir yapıdır. Muhtemelen bu yapı şimdi ev olarak kullanılsa da o zaman için tekkenin ana yapısıdır diye düşünüyoruz. Yapının dış görünüşü Kalkandelen merkezdeki Harabati Baba Tekkesini andırmaktadır. Türbe etrafında samanlık ve ahır olarak kullanılmış eski yapılar da mevcuttur.

Anlatılanlara göre; Kalkandelen'den Şar dağı üzerinden Kosova Pirizren'e giden yol Koyun Baba Türbesi yakınından geçmekteydi. Bu yoldan giden yolcular Tekkeye uğrar, ziyaretlerini yapar ihtiyaçlarını giderirler ve Tekkenin ihtiyaçlarında kullanılmak üzere de Tekke duvarındaki münasip yerlere/pencerelere para bırakırlarmış. Bu yolun adı o gün olduğu gibi bugün de "Peçenek Yolu" olarak bilinmektedir. Bu adlandırma oldukça önemlidir. Osmanlı öncesi Balkanlardaki Türk varlığı açısından ve bu yol üzerinde Pirizren'e doğru yerleşik olan ve bugün kendilerine "Goralılar" denilen ahalinin kültürel kimliği açısından bu bilginin doğru değerlendirilerek araştırmaların bu yönde derinleştirilmesi gerekir diye düşünüyoruz. Goralılar, Müslümandırlar, dileri Türkçe veya Arnavutça değildir. Sılav dillerini andıran kendilerine özgü bir dil kullanmaktadırlar.

Şipkoviça Koyun Baba Tekkesi'nin Makedonya'nın her yerinden ziyaretçileri vardır. Özellikle Kalkandelen ve Gostivar'dan pek çok ziyaretçisi gelmektedir. Ziyaretçilerin arasında zaman zaman Hristiyanlar da bulunmaktadır. Ziyaretler hem ferdi hem de grup halinde yapılmaktadır. Türbedar aileden elde edilen bilgilere göre, Tekke, ihtiyacı olanlar tarafından her zaman ziyaret edilebileceği gibi, halk arasındaki inanca göre ayların son günlerinde yapılan ziyaretlerin daha makbul olduğu ve bugünlerde dileklerin daha çok kabul olduğuna inanılmaktadır. Böyle bir inançtan dolayı da ayların son günlerinde ziyaretçi sayısı daha da artmaktadır. Tekke her gün ziyaret edilmese bile ayda yaklaşık 20-30 kişi tarafından çeşitli rahatsızlıkları nedeniyle ziyaret edilmektedir. Her yaştan ziyaretçilerin geldiği ama gelenlerin daha çok köylerden olduğu bilgisi de önemli. Çevredeki eski din adamlarının bazılarının Tekkeyi ziyaret için halkı yönlendirdikleri ama tahsilli kişilerin bu ziyaretlerin ve orada yapılan ritüellerin, inanmaların yanlış olduğuna dair kanaat sahibi oldukları da söylenmektedir.

Ziyaretler sırasındaki ritüeller ise Türbedar İbrahimi ailesi tarafından gerçekleştirilmektedir.

Bu tekkeye genellikle çişini/küçük tuvaletini tutamayanlar, çocuğu olmayanlar, doğumdan sonra çocukları yaşamayanlar, psikolojik rahatsızlıkları bulunan-

lar/akıl hastaları ve tıbben çaresi bulunamayan hastalıklara duçar olanlar gelmekte veya getirilmektedir.

Ziyaretçilere İbrahimi ailesinden yaşlı bir kadın yardımdı olmakta iken onun ölümünden sonra bu teyzenin gelini Habibe Hanım yardımcı olmakta ve ritüelleri yönetmektedir. Ritüeller, Koyun Baba'ya ait olduğuna inanılan mezar üzerine kendiliğinden gelen/nasıl geldiği bilinmeyen bakır bir tas ve bir sopa ile gerçekleştirilmektedir.

Ritüellerde kullanılan tas, bakırdan olup 1,5-2 kğ. Ağırlığındadır. Tasın üzerinde üç İhlâs, Ayetü'l-Kürsi ve okunamayacak kadar silinmiş bazı dualar yazılıdır. Sopa ise, yaklaşık 1 m. Uzunluğunda, meşe ağacından yapılmıştır. Senelerce ritüeller esnasında ıslatıla ıslatıla farklı bir görünüp almış ama çürümemiştir. Bu tasın ve sopanın da en az mezar kadar eski olduğuna inanılmaktadır.

Şifa aramak amacıyla gelenler ritüeller başlamadan önce mutlaka abdest almaları gerekmektedir, aksi halde velî olduğuna inanılan Koyun Baba'ya saygısızlık olduğuna ve dileklerinin kabul olmayacağına inanılır.

Çişini tutamayanlar geldiğinde, Koyun Baba'ya ait olduğuna inanılan sopa su ile yıkandıktan sonra, bu yıkama suyu tasta biriktirilerek iki tas arasında üç defa tasta tasta döküldükten sonra şifa arayana verilir. Şifa arayan tarafından üç defa içildikten sonra aynı suyla ellerini ve yüzünü yıkaması istenir. Bundan sonra ritüelleri yöneten türbedar bayan velinin mezarının yanına gelerek ellerini semaya açıp şifa arayan için dua eder. Bundan sonra da ritüelleri yöneten şifa arayanla birlikte mezarın etrafında dönerek arkalarını mezara dönmek şartıyla türbe kapısından çıkarlar. Böylece ritüel tamamlanmış olur. Koyun Baba'ya ait olduğuna inanılan sopa sadece çişini tutamayan çocuklarla ilgili ritüellerde kullanılır.

Tekkeye gelen ziyaretçilerden abdesti olmayanlar abdest aldıktan sonra onlar için Türbenin yanındaki çeşmeden su alınır bu su Koyun Baba'ya ait olduğuna inanılan tasla bir başka tas arasında üç defa dökülüp/aktarıldıktan sonra ziyaretçilere üç defa içilmek ve yine üç defa ellerin ve yüzün yıkanması için verilir. Ziyaretçilerden bilenler mezar başında Fatiha, İhlâs ve Ayetü'l-Kürsi, bilmeyenler ise bildikleri süreleri okuyarak dilekte bulunurlar. Üç defa mezarın etrafında döndükten sonra da mezara arkalarını dönmeksizin geri geri Türbeden çıkarlar.

Tekkeye gelen ziyaretçilere tastaki su ile ritüeller gerçekleştirildikten sonra, bu uygulamalara evlerinde de devam etmeleri için, aynı tasta yanlarına su verilir. Bu suyun kesinlikle kanalizasyona dökülebilecek yerlerde kullanılmaması gerekir, çünkü hasta hiçbir zaman şifa bulamayacağı, hasta olmayanın da hastalanabileceğine inanılır. Bu suyun sadece bahçelerde, akıntı olmayan yerlerde kullanılabilceği kabul edilir.

Koyun Baba'ya çeşitli nedenler için yapılan ilk ziyaretten fayda görülürse, ritüelleri yürüten türbedar hanım tarafından iki defa daha ritüeller için Türbeye gelmeleri öneriliyor. Eğer ki ilk ziyaretin kendilerine bir faydası dokunmamışsa bir daha oraya gelip zahmet etmelerine gerek olmadığı söylenir. Yani, Şipkoviça

Tekkesi/Koyun Baba Türbesi'ne yapılan ilk ziyarette ritüelleri gerçekleştirdikten sonra, hasta tarafından çere bulunup bulunamayacağı hissedilir.

Çocuğu olmayan veya olup da yaşamayan kadınların, yukarda belirtilen ritüellerin dışında, mezar başında kendi eşyalarından bir işaret olarak; ya giymiş olduğu eşyasını ya da üzerindeki eşyalardan bir tüy veya iplik parçası bıraktıkları görülmüştür. Bu amaçla gelen kadınların, çocuğu oluncaya kadar –geri çevirme sözüyle- mezar üzerinden bir taş parçası alıp üzerlerinde taşıdıkları, dilekleri kabul olunca da daha önceden almış oldukları bu taş parçasını geri aldıkları yere getirdikleri/getirmeleri gerektiği anlatılanlar arasındadır. Dilekleri kabul olsa da olmasa da ziyaretçilerin buradan aldıkları taş parçasını mutlaka iade etmesi gerekir, aksi halde kendilerine bir kötülük geleceği kabul edilir. Dilekleri kabul edilenler/gerçekleşenler ikinci defa gelişlerinde adak kurbanlarını da keserler.

Koyun Baba'yı ziyarete gelenler dualarının kabulüne katkısı olsun diye mum, eşyalarından bir işaret olarak tişört, gömlek, çorap getirip bırakmaktalar. Bazı ziyaretçiler de eşyalarından bir ip parçası bırakırlar. Dilekleri kabul edilenler ve şifa bulanlar, bir müddet sonra ziyaretlerini yenilemektedirler. Bu tür ziyaretlerde koç veya koyun getirilerek Tekkede kesilir ve eti de fakirlere dağıtılır. Bazen adak kurbanı yerine Tekkenin bakımı için paralar bırakıldığı ifade edilmektedir.

Koyun Baba Türbesi etrafında üç tane şifalı su kaynağı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Tekkeye giden yol üzerinde Kalkandelen yakınında bir termaldir. Burada şifa arayanlar için tesisler bulunmaktadır. İkincisi ise Türbeye giden toprak yol kenarında dağın eteğindeki çeşmedir. Bu çeşmenin suyunun göz hastalıklarına iyi geldiğini öğrendik. Koyun Baba Türbesinin doğusunda 300–400 m. Uzaklıkta “Korku Suları” denilen ve tabii bir su kaynağının bulunduğunu Mensur Nureddini kaydediyor (Nureddini, 2003:132). Biz ziyaretimiz sırasında bu suyu bulamadık. Nureddini'nin belirttiğine göre bu suyun akıntısı yoktur, kaynadığı yerde kaybolmaktadır. Bu sudan, geceleri korkan çocuklara içirilerek korkularının giderileceğine inanılır. Sadece korkan çocuklar için şifa amacıyla kullanıldığı için “Korku suları” adını almıştır.

SONUÇ

Yahya Kemal Beyatlı'nın, Edebiyat tarihçisi Fuat Köprülü'ye söyledikleri şu cümleleri hiçbir Türk unutmamalıdır:

“Ahmet Yesevî kimdir? Araştırınız, göreceksiniz bizim milliyetimizi asıl orada bulacaksınız.” İşte bunun için biz diyoruz ki Koyun Baba gibilerini araştırırken onlarla ilgili yorum ve yayınlar yaparken Ahmet Yesevî silsilesinin ve öğretisinin dışına çıkmak gafletini göstermeyelim, buna müsaade etmeyelim.

“Orta Asya'dan Balkanlara Türklüğümüzü, Müslümanlığımızı borçlu olduğumuz büyük velî Hoca Ahmed Yesevî (Pir-i Türkistan); dilimizin gelişmesini,

zenginleşmesini, dinimizin sapık görüşlerden arındırılmış, doğru yorumunu, millî kültürümüzün inançlarımıza sınıksız bağlı oluşunu borçlu olduğumuz bir ulu şahsiyettir. Bugün Orta Asya'dan Avrupa içlerine kadar uzanan Türk-İslâm kültür coğrafyası üzerinde Ahmed Yesevî kadar yaygın şöhreti olan bir başka kişi daha bulmak zordur. Zira ilk Buharalı dervişten Türk İstiklâl Harbi'nin manevî mimarlarına kadar bütün gönül adamları onun evladı ve varisleridir

Anadolu'yu ve Balkanlar'ı aydınlatan Hacı Bektaş-ı Veli, Mevlana Celaled-din-i Rumî, Somuncu Baba, Hacı Bayram-ı Veli, Yunus Emre, Sarı Saltuk, Mehmet Dede, Hasan Dede, Gül Baba, Otman Baba,... Ve dahi Koyun Babalar hep Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevî ocağının sönmeyen birer çırağıdır... Onlar ki sevgi medeniyetinin kurucuları ve yaşatıcılarıydılar.

“Sevelim sevillelim bu dünya kimseye kalmaz” diyen ozanlarımız var oldukça, “Cennete giremezsiniz iman etmedikçe; iman etmiş sayılmazsınız birbirinizi sevmedikçe.” ikazının gereğini yapma yürekliliğini gösterdiğimiz sürece **bir olacağız, iri olacağız, diri olacağız**... Bizim işimiz kimseden sorulmamıştır. Gelin canlar, kucaklaşalım. Biz sevgi medeniyetinin çocuklarıyız. Bizden kim usanası?

KAYNAKLAR

Aydemir, Yaşar “Makedonyalı Saîd ve Şiirleri”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, İstanbul 2013, Sayı: 10, s. 205–228.

Barkan, Ömer Lütfi “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Teknikleri İstîlâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, **Vakıflar Dergisi**, Ankara, 1942, Sayı:2, s. 279–353

Bayraktar, Harun **Menakıb-ı Koyun Baba**, Çorum, 1999, Çorum İlahiyat Fakültesi Yayınlanmamış Lisans Tezi.

Bilecik, Yrd. Doç. Dr. Gülberk “Balkanlar’da Bir Osmanlı Eseri: Otman Baba Türbesi”, **Mûsikî ve Edebiyat Dergisi Kadem**, Yaz 2011, Sayı: 4, s. 39–43.

Çıplak, M. Şakir; **Osmancık’ta Erenler Durağı Koyun Baba**, İstanbul 2001, 165 s., Horasan Yayınları.

Doğantaş, Muzaffer “Piri Baba Velâyetnamesi” **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî**, 2007, s.41, s.178–179.

Engin, Refik; **Balkanlardaki Yatır, Türbe ve Zaviyelerimiz**, İstanbul 2010, s. 581–582.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Sadeleştirenler: Tevfik Temel Kıran- Necati Aktaş, Mümin Çevik, İstanbul 1999, C.11, s.481 vd.

Fedai, Harid; **Kıbrıslı Âşık Kenzi Divanı’nı** iki cilt hâlinde yayımlamıştır. I. kitap Kasideler, Tarihleri, (1989); II. Kitap Gazelleri, Lefkoşe-KIBRIS 1993. içermektedir. Koyun Baba’dan bahseden şiir ise

Fedai, Harid; **Kıbrıs Türk kültürü- I Bildiriler**, Ankara 2002, s. 376-380’dedir.

Gürel, Zeki; **Koyun Baba**, Ankara 1999, 280 s. (Yörtürk Yörük Türkmen Vakfı Yayınları Yayın Nu:1) Yörtürk Yörük Türkmen Vakfı bu çalışmamızı Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yılına armağan olarak bastırmıştır.

Gürel, Zeki "Dünyanın Işığı Evliya'nın Desteği Kalbi Temizlerin Zübdesi Koyun Baba", **Çorum II. Hitit Festivali Türk Kültür Tarihi İçinde Çorum Sempozyumu (1991) Tebliğler**, Ankara, y.t.y. , s.166–212

Gürel, Zeki; **Osmancık'ta Koyun Baba Vakfı**, Ankara 2006, 154 s. , Koyun Baba Vakıf Yayını, Nu:1

Gürel, Dr. Nazlı Rânâ "Alevi-Bektaşî Klâsikleri" , **Önce Vatan Gazetesi**, 19.08.2007

Gürel, Zeki-Nazlı Rânâ Gürel, "Osmancıklı Âşık Abdulkadir Uslu/Kadriya (1896–1948)" , **Folkloristik Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı**, Hazırlayanlar: Metin Özarslan- Özkul Çobanoğlu, Ankara 1998, s.228–240.

Gürsel, Mahmut Selim; **Menâkıb-ı Koyun Baba** ,2. baskı, Çorum 2004, 159 s., Gürsel Yayınevi Kaynak Eserler Dizisi:4

İslâmoğlu, Mahmut, **Kıbrıs Türk Folkloru**, Lefkoşa-KIBRIS 1969; Kıbrıs Türk Edebiyatı Başlangıçtan Bugüne, K.K.T.C. Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayını, 1989, s.28–29.

Kalafat, Yaşar "Bedri Noyan Dede Baba ve Balkanlarda Bektaşilik", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, 1998, s.81–98.

Kılıç, Dr. Filiz- Dr. Mustafa Arslan-Tuncay Bülbül, **Otman Baba Velâyetnamesi** (Tenkitli Metin), Ankara 2007, G. Ü. Yayını.

Mert, Hamdi, **Bilimi Öne Alan Din Anlayışının Temsilcisi Hoca Ahmet Yesevi Hayatı Fikirleri Hizmeti**, ' . Baskı, Ankara y.t.y., Biliğ Yayınları.

Nureddini, Mensur; **Makedonya'daki Belli Başlı Ziyaret Yerleri**, Gostivar-Makedonya, 2003, s.124–131.

Otman Baba Velâyetnâmesi, Ankara Maarif Kütüphanesi, 1173'te istinsah edilmiş nüsha.

Plana, Prof. Dr. Şevket, *Kosova ve Makedonya Türbeleriyle İlgili Önemli Efsaneler*, **Çevren-Toplum, Bilim, Yazın ve Sanat Dergisi**, Priştine-KOSOVA, 1987, Sayı 59.

Yılmaz, H. "Bilinmeyen Bir Koyunbaba Menâkıbnâmesi Üzerine", **Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, Güz–1999, S. 11, s.21–52

**NESİMÎ'NİN ŞİİRLERİNDE EBU TALİB'İN OĞLU
ALİ'NİN KİŞİLİĞİ**

**NƏSİMİ YARADICILIĞINDA
ƏLİ İBN ƏBU TALİB (Ə) ŞƏXSİYYƏTİ**

**PERSONALITY OF ALI IBN ABU TALIB IN THE CREATIVE
ACTIVITY OF İMADEDDİN NASİMİ**

**ЛИЧНОСТЬ АЛИ ИБН АБУ ТАЛИБА В ТВОРЧЕСТВЕ
ИМАДЕДДИНА НАСИМИ**

Şəhla MƏCİDOVA*

Öz

İmadeddin Nesimî'nin ürünleri ve ortaya koydukları ,Azerbaycan edebiyatında yeni sayfalar açtı. Eserlerinin esas fikri ve anlatmak istediği ihsan ve insanın kâmilliği oldu. o insanın şiirdeki terennümüne sembol ve işaretlerle erişti. Nesimî, eserlerinde İslam şahsiyetlerini, özellikle Ebu Talib'in oğlu Hz. Ali'yi terennüm etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam, bilik, peygamber, Ebu Taliboğlu Ali, Nesimî.

Xülasə

İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında yeni səhifə açdı. Yaradıcılığının əsas ideyası insan, insan kamilliyi oldu və o, insanın tərənnümünə poeziyada rəmz və işarələrlə nail oldu. O, əsərlərində islam şəxsiyyətlərini, o cümlədən Əli ibn Əbu Talibi (ə) də tərənnüm etmişdir.

Açar Sözlər: islam, bilik, peyğəmbər, Əli ibn Əbu Talib, şəmsi-dövrən.

Abstract

The poetry of Imadeddin Nasimi opened a new page in the Azerbaijan literary. The main idea of his activity is a human, a human's perfection and he

* Şirvan şəhər 16 sayılı orta məktəb fil.ü.f.d. Şirvan/AZERBAYCAN
(shahla.majidova@mail.ru)

achieved the praise of the human perfection in the poetry with symbols and signs. He also praised in his poetry the Islamic persons, Ali ibn Abu Talib.

Keywords: islam, knowledge, prophet, Ali, the Sun of his time

Резюме

Поэзия Имадеддина Насими, великого поэта-философа открыла новую страницу в Азербайджанской литературе. Главной идеей его творчества является человек, человеческое совершенство и он достиг воспевания человека в поэзии символами и знаками. Он воспевал в своих стихах и личностей ислама, в том числе Али ибн Абу Талиба.

Ключевые слова: ислам, знание, пророк, Али, солнце своего времени.

Giriş

VII əsrdə meydana gələn islam dini təkcə ərəb ədəbiyyatına deyil, həmçinin ərəblərin fəth etdikləri ölkələrin də ədəbiyyatına dəyişiklik gətirdi. “Ərəb şeirinin formaları, poetik xüsusiyyətləri də bütün islam ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda yayılmağa başladı” (1, 43). Artıq X əsrdə klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərində dini mövzular və dinin görkəmli şəxsiyyətlərinin tərənnümü başlıca yer tuturdu. “Ənənəvi üslubda (əsərlərini ənənəvi girişlə (tovhid, minacat, nət, peyğəmbərin meracı) başlayan ədiblər islam dininin hökmlərini əks etdirərkən bu yolda dəyanət və əzm nümayiş etdirmiş şəxslərin də adlarını çəkmiş və onlardan nümunə də gətirmişlər” (2, 7). Öz yaradıcılığında islam şəxsiyyətlərini tərənnüm edən şairlərdən i də İmadəddin Nəsimidir.

Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında yeni səhifə açdı. Düzdür, Nəsimiyə qədər Xaqaninin də, Nizaminin də əsərlərində insan və cəmiyyət, insan və kamillik, insan və mənəviyyət məsələləri öz əksini tapmışdı. Lakin Nəsimi poeziyada kamil insanın tərənnümünə rəmlər və işarələrlə nail oldu. Əlbəttə ki, onun əsərlərinin belə uğurlu alınmasında mükəmməl təhsil alması və dövrünün fəlsəfi cərəyanlarına dərindən yiyələnməsi olmuşdur.

Məlumdur ki, sovet dövründə Nəsimi ateist şair kimi təbliğ edilir və onun yaradıcılığında daha çox insan kamilliyi tərənnüm edilən nümunələr önə çəkilir, islam dini ilə bağlı əsərlər haqda isə ya danışılmaz, ya da, təbii ki, müsbət fikir söylənilmirdi. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra isə onun yaradıcılığı yenidən tədqiq edilməyə, dini mövzularda olan əsərlərinə diqqət yetirilməyə başlanmışdır. Əslində bu mövzuların Nəsimi əsərlərində inikası özü də böyük maraq kəsb edir, çünki Nəsiminin poetikası və fəlsəfəsi o qədər güclü və dərinidir ki, əsərlərində islam əhkamlarının bədii sözlə bərabər fəlsəfi fikirlərlə verilməsi özü “gizli xəzinə”yə (“kuntu kənz”) çevrilir və bu mənaların açılması insandan hərtərəfli bilik və məlumat tələb edir. Maraqlı cəhətlərdən i də Nəsimi yaradıcılığı barədə deyilən fikirlərin nə dərəcədə özünü doğrultmasıdır, yəni Nəsimi,

doğrudanmı, dini inkar edib? Lakin Nəsimi yaradıcılığı, xüsusən də onun dini mövzularla bağlı əsərləri ilə tanış olan oxucunun gözü önündə tamamilə başqa mənzərə yaranır, islam dinini ən gözəl şəkildə öz oxucusuna təqdim edən şair canlanır. “Arif biləndir rəbbini, Gəl rəbbini gör, arif ol, Həqdən bu gün məhcub olan şeytan kimi biganədir” (3, 156), “Ey Kərimi-ləmyəzəl, ey xaliqu-pərvərdigar, Həm sən qatındadır sirri-nihanim aşikar” (3, 170), “Cəhlini rəf eylə, ey zahid, Allahı tanı kim, Cəhl imiş, cəhl ol mərz kim, qabili-dərman deyil” (3, 198) “Uyma qəflət uyğusunda, qıl namaz ilə niyaz, Əlini qaldır, yüzün dut rəhməti-rəhmanə sən” (4, 151) söyləyən şairin kəlamları onun yalnız islama bağlılığından xəbər verir.

Nəsiminin əsərlərində islam şəxsiyyətlərinə müraciət etməsi əgər tərəfdən o dövrün poeziyasının mühüm xüsusiyyətlərindən idisə, digər tərəfdən onun bu nəslə mənsub olması ilə əlaqədardır. Əsl adı Əli olan bu şairin Peyğəmbər (s) soyundan gəldiyi söylənilir və Seyyid Əli, Seyyid adı ilə də yazıb-yaratmışdır. Onun Məhəmməd peyğəmbərə (s), Hz. Əliyə (ə), on iki imama həsr etdiyi əsərləri də özünün orijinallığı ilə seçilir.

Nəsimi Əli ibn Əbu Talibə (ə) həsr etdiyi şeirlərində onun şəxsiyyətini, elmini, yüksək mənəvi keyfiyyətlərini poetik dillə tərənnüm etmişdir və onun yaradıcılığında Hz. Əli (ə) şəxsiyyəti yüksək dəyərləndirilir. Ondən bəhs edərkən, ilk növbədə, elmini qeyd edir. Hz. Əlinin (ə) elmi haqqında məlumatların çox olması, onun hərtərəfli biliyə malik olması mənbələrdə vurğulanır. Lakin o dövrün mənbələri içərisində məşhur sufi Cüneyd Bağdadinin (?-910) fikri daha çox diqqəti cəlb edir. Əbu Nəsr Sərrac ət-Tusi “Kitabul-lumə fit-tasaffuv” əsərində yazır ki, Cüneyd Bağdadidən Hz. Əlinin (ə) biliyi haqda soruşulanda o deyir: “Əgər Hz. Əli vaxtını döyüşlərdə az keçirsə idi, bizim batini biliklərimizə daha çox verdiyi ola bilərdi, çünki o, elm ləduenni (İlahidən gələn irfani bilik, gizli elm) bağışlanmış i idi” (5,129). Nəsimi də Hz. Əlini (ə) “elm ləduenni” verilmiş şəxs qəbul edərək onun söz Sahibinə sığındığını deyir:

Dedi, ya kafuha, əuzu bikə,

Çün Əli bildi, müstəandır söz (3, 9).

O, Hz. Əli (ə) sözünün onunçun böyük əhəmiyyət kəsb etməsini və bunun əksini qəbul etmədiyini isə qəzəlinə belə səciyyələndirir:

Hər kimsə ki, nəfsini tanıdı, rəbbini tanıdı,

İnkarnı bel bağlama kim, qövli-Əlidir (6, 15).

Yenə başqa şeirində Əli ibn Əbu Talibin (ə) sözünə istinad edib, özünü dərk edən Allahını da tanıyacağını bildirir:

Gər nəfsini bildin, həqi bişübhə tanırsan,

Kim kəndözünü tanıdı ol sahibi-Düldül (3, 100).

Nəsiminin Hz. Əliyə (ə) həsr etdiyi qəzəli xüsusilə diqqəti cəlb edir. Qəzəldə Əli ibn Əbu Talibin (ə) “şəmsi-dövrən”, “şiri-Yezdan”, “əmirul-möminin”,

“imami-cüzvi-küllü” kimi nisbələrini verir, onu bütün möminlərin əmiri sayır, həqiqət əhlinin başçısı qəbul edir:

Pərdə altından kim, oldu şəmsi dövrən aşkar,
Şiri-Yezdandır, könül, ahusunu qıldı şikar.
Ol Əliyyi-Murtəza kim, könlümün məqsududur,
Sırrın izhar etmək üçün uş ədəndən oldu var.
Ol əmirul-möminin bişək imami-cüzvi-küllü,
Əhli təhqiqə iki aləmdə oldur ixtiyar (6, 57).

O, heç çətinlik qarşısında əyilməyən Əlini (ə) hər zaman nikbin, bütün məşəqqətlərə əzm nümayiş etdirən şəxs görür:

Əvvəlü axır Əlidir, zahiri batin Əli,
günəşdir kim, yüzünə qonmadı gəmədən qubar (6, 57).

Nəsimi öz şeirlərində Peyğəmbərin (s) Əli ibn Əbu Talib (ə) haqqında dediyi sözləri də iqtibas verərək fikrinin daha da gözəl alınmasını gücləndirir. Xeybər döyüşünün qələbəsi zamanı söylədiyi “Lə fəta illə Ali, lə seyfə illə Zulfəqar” (“Əli kimi igid, Zülfəqar kimi qılınc yoxdur”) kəlamını Nəsimi şeirində belə ifadə edir

Uş hədisi Mustafadır, la fəta illə Əli,
Həm nəbinin sözüdür, lə seyfə illə Zülfəqar (6, 57).

Peyğəmbərin (s) digər hədisini – “Ənə mədinətul-ilmi və Ali bəbuhə” (“Mən elmin şəhəriyəm, Əli onun qapısıdır”) – şeirdə istifadə edərək Hz. Əlinin (ə) elmini o qədər yüksək hesab edir ki, onun ayağında torpaq olmağı belə özü üçün xoşbəxtlik sayır və onu mədh etməkdən qürur hissi keçirir:

Şəhr elminə Əlivü babiha dedi rəsul,
Bəs Əli payində xak olmaq gərəkdir, xaksar.
Canü dildən mədh oxur Seyyid Nəsimi şah üçün,
Həm bu on iki imama sidq ilə məddahvar (6, 57).

Nəsimi şeirində yenə də Xeybər döyüşünə toxunur. Xeybər qalalarının fəth zamanı Peyğəmbər (s) bayrağı Hz. Əliyə verərkən ona tapşırır ki, müşrikləri əvvəl sülh yolu ilə islama dəvət etsin, əgər razı olmasalar, o zaman döyüşə başlaya bilərlər. Hz. Əli (ə) ona verilən bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün səhər qalaya yollanır və o möhkəm, qüdrətli qalanı böyük şücaətlə fəth edir. Nəsimi Əli ibn Əbu Talibin (ə) Xeybərdəki bu qəhrəmanlığını müsahibi üçün əlçatmaz hesab edir:

Heydər kimi gər Xeybəri-şirki yıxamazsan,
Bu ərsədə bil, sən Şahi-Mərdan olamazsan (6, 200).

Nəsiminin Hz. Əliyə (ə) həsr etdiyi şeirlərinin əksəriyyəti 1987-ci ildə prof. Q.Paşayevin tərtib etdiyi “İraq divanı”nda verilmişdir. Bu kitabda Nəsimi

qəzəllərinin qisminin yalnız mətlə və məqtə beytləri verilmişdir ki, (6, 256-279) bunlardan dördü Hz.Əliyə (ə) həsr edilmişdir. Bu əsərlərinə də o, Hz. Əlini özü üçün ustad elan edir:

Gəl, ey mömin, mənim canım Əlidir,
Nə can, kim bil ki, cananım Əlidir,
Nəsimiyəm, Əli mədhin oxuram,
Ki, bülbuli-gülüstanım Əlidir (6, 257).

Digər qəzəldə Əli ibn Əbu Talibin (ə) yenə də elmini böyük məhəbbətlə qeyd edir. Peyğəmbəri (s) elmin xəzinəsi, Hz. Əlini (ə) bu xəzinənin ən qiymətli gövhəri adlandırır. Şeyrlərinin mənbəyini Hz Əli (ə) işığından aldığı söyləyir:

Gözün aç, gör, ey talib, Əlidir dükkana sərvər,
Məhəmməd mədəni-kandır, Əlidir qiyməti-gövhər.
Nəsiminin dilü canı Əli nurindən od alır,
Əli vali, Əli vəla, Əli sərvər, Əli səfər (6, 262).

Peyğəmbər (s) evinin sirrini bilən, bütün möminlərin əmiri saydığı Hz. Əliyə (ə) hamının üz tutmasını tövsiyə edir. O, Əli (ə) kimi din vasitəsilə Allaha yaxın olmasını istəyir:

Kimdir ol kim, pak olmuşdur yolunda rahi-din,
Razi-dari-Mustafa, həm şahı cümlə möminin.
Ey Nəsimi, sən təvəlla qıl şahın övladına,
Kim, Əlidir məzhəri taifi-rəbbül-aləmin (6, 273).

Təəssüflər olsun ki, “İraq divanı”nda bu qəzəllər tam verilməmişdir. Bu işə araşdırmamızı Nəsimi şeiriyyatında Hz. Əlinin (ə) tərənnümü baxımından xeyli zənginləşdirə bilərdi.

Hz. Əlinin (ə) xilafət tarixindəki xidmətləri, onun hər üç Rəşidi xəlifəsinə verdiyi məsləhətlər və bu məsləhətlərin həmişə uğurla nəticələnməsi haqda məlumatlar onun şəxsiyyət kimi daha da ucalmasına səbəb olmuşdur. Nəsimi məhz Hz. Əlinin (ə) bu keyfiyyətini vurğulayaraq onun kəlamlarının da hamıya faydası, xeyrini belə ifadə edir:

Kərrəmullahi-vəchəhu ki, Əli
Nə ki, dedi, cahanda xidmətdir (3, 29).

Nəsiminin Hz. Əli (ə) şəxsiyyətinə heyranlığı o dərəcədədir ki, özünü ona qul etməkdən belə məmnun olduğunu bildirir:

Özümü Əsədullaha kəmtər qul etdim,
Həm möcüzü mən şahı-Xorasana yetirdim (3, 120).

Hər zaman Hz. Əlini (ə) ümidgahı sayaraq vahid Allaha onun kimi sığındığına işarə edir:

Gər Nəsiminin pənahı Şahi-Mərdandır Əli,

On səkkiz min aləmə hökm eyləyən sərdar (3, 130).

İslam dini qələbə çalana qədər Peyğəmbər (s) və onun silahdaşlarının mübarizə və mücadilə etmələri tarixdən məlumdur. Onların bu yoldakı səbri, dözümlü, dəyanəti poeziyada gözəl keyfiyyət kimi həmişə tərənnüm edilmiş, həyat yolları örnək olmuşdur. Nəsimi bu mövzudan da yan keçməmiş, onların keçməkeşli, lakin əqidəsi yolunda apardıqları mübarizədə bu mühüm cəhəti on iki imama həsr etdiyi qəzəlində öz dövrünün cahillərini nəzərdə tutub sələ onlara dözməsini qeyd edir:

Cövrünə səbrü təhəmmül eyləgil müşriklərin,

Necə kim, gördü Rəsul ilə Əliyyul-Murtəza (3, 175).

Nəsimi Hz. Əli (ə) mövzusunda yazdığı əsərlərində onun qılıncından da söz açmış, fikirlərinin ifadəsində ondan da istifadə etmişdir. Maraqlıdır ki, o, Hz. Əli (ə) qılıncını döyüş meydanına yox, söz meydanına tətbiq edir. Zəmanəsinin cahillərinə ünvanladığı sözlərinin kəsərini Zülfüqarın kəsəri ilə eyniləşdirir. Burada Hz. Əli hünərinin hər b sənətində mahir olduğunu və həmişə düz hədəfi nişan alaraq rəqibini məğlub etməsini düşməni “yaralaması” ilə müqayisə etmişdir:

Heydərin tiyqi qədər sözlərimin var kəsəri,

Düşmənin bağına xəncər kimidir yarə vuran (4, 338).

Başqa beytdə də eyni fikri söyləyərək kəlamının kəskinliyini Zülfüqarın zərbəsinə bənzədir:

Doğru söz doğrar həsudun başını şol mənədən,

Munkirə oldu Nəsiminin kəlamı Zülfüqar (6, 56).

Məlum olduğu kimi, Hz. Əlinin (ə) dövrümüzə qədər iki min beyti ehtiva edən “Divan”ı gəlib çatmışdır və bu “Divan”da olan hikmətli sözlər bu gün də dillər əzbəri olub zərb-məsəllərə çevrilmişdir. İnsanı ali varlıq kimi tərənnüm edən Nəsimi öz yaradıcılığının mənbəyini sanki Əli ibn Əbu Talibin (ə) şeirindən almışdır, çünki oradakı hikməti, demək olar ki, Nəsiminin bütün şeirlərinin məzmun xətti hesab etmək olar:

دوآنك فيك و ما تشعر و دآنك منك و ما تنتظر

و تحسب انك جرم صغير و فيك انطوى العالم الاكبر

و انت الكتاب لمبين الذى با حرقه يظهر المضمّر

“Sənin dərmanın özündədir, lakin sən bunu hiss etmirsən. Ağrın da özündədir, bunu görmürsən. Elə hesab edirsən ki, zəif məxluqsan, halbuki ən böyük dünya səndə sığmışdır. Sən elə aydın kitabsan ki, onun hərfləri ilə gizli şey aşkar olur” (7, 138b).

Göründüyü kimi, Nəsimi Hz. Əli (ə) şəxsiyyətini şeirlərində mütərəqqi fikirli, yüksək insani keyfiyyətlərə malik islam mücahidi kimi qələmə almışdır. Onun

insanpərvərliyi, qəhrəmanlığı, islama sevgisi, əzmkarlığı, xüsusən elmi Nəsimi qələmində öz bədii ifadəsini tapmışdır.

Nəsimi bəşər şairidir, Nəsimi bəşəriyyət şairidir. Ancaq, hər şeydən əvvəl, Nəsimi islam şairi, islam mütəfəkkiridir. Orta əsrlər Şərq mütəfəkkir-şairi kimi onun şeirləri, fəlsəfi görüşlərinə islam ehkamlarının çox böyük təsiri olmuşdur. Bu sənət nümunələri islam şəxsiyyətlərinin poeziyada inikası baxımından da çox böyük əhəmiyyətə malikdir və bu mövzuda tədqiqatların aparılması üçün ən yaxşı mənbələrdən i sayıla bilər.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (üç cildə), I cild, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960, 584 səh.
2. Məcidova Ş. Əli ibn Əbu Talibin “Divan”ında əxlaqi-didaktik motivlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 216 səh.
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri (iki cildə), II cild, “Lider” nəşriyyatı, 2004, 376 səh.
4. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri (məktəb kitabxanası), Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1985, 440 səh.
5. Nicolson R.A. The kitab al-Luma fil-tasavvuf of Abu Nasr Abdallah b. Ali al-Sarraj al-Tusi, Leyden-London, E.J.Brill, 1914. 367 p.
6. İmadəddin Nəsimi. İraq divanı. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1987, 336 səh.
7. B-376 AMEA Əİ, vərəq 114b-191a. علی بن ابی طالب. دیوان.

VİRANÎ AŞKI

VİRANÎ EŞQİ

ESHG (LOVE) OF VIRANI

ЛЮБОВЬ ВИРАНИ

Təhminə BƏDƏLOVA*

Öz

Makalede, Osmanlı kültüründe çok büyük ve derin iz bırakmış, Bektaşîliğin klasik temsilcilerinden, Türk bedii ve felsefî fikir ve tarihinde önemli yer alan Viranî'nin farklı özellikte ortaya konan güzel eserleri tahlil edilmektedir. Mükemmel öğrenim görmüş; Türk, Arap ve Fars dillerine hakim olan; dünya görüşü, felsefî düşüncesi ; dünyaya, maddi ve manevi değerlere bakış açısı, Hak'ta tam tasavvur yaratan şiirlerinde gizlenmiş anlam derinliği; onun çok yönlü geniş ilmi bilgilere vakıflığından haberdar etmektedir. Bu şiirsel örnekler Viranî'nin söz sanatının inceliklerini, doğu klasik şiirinin anlam ve içeriğinin güzelliklerini ne kadar mükemmel bildiğini açıkça göstermektedir.

Viranî'nin şiirlerinden ilk önce onun ozanlığı ortaya çıkar. O, Türk söz ve sanat tarihine adını koymuş Yedi Ulu Ozandan birisidir.

Viranî'nin estetik yaratıcılığının araştırılması bize gösteriyor ki; bütün tasavvuf şairleri gibi onun da edebi dünyasını felsefî görüşlerinden ayırmak olmaz.

Makalede şairin coşkusundaki aşk ve aşık, sır ve ateş, hal ve hayret gibi anlayışlar Hurufiliği derinden bildiğinden bu eğitimin etkisi ile tefekkür ve bilimsel düşüncesine nüfuz etmiş harf, rakam, noktalara bağlı makamlar açıklanabilir. Şairin ariflik, velilik mertebelerine can atması incelenir. Viranî'nin Bektaşî olarak Hz. Ali'ye bağlılığı, ona hasrettiği medhiyeler araştırılır.

Şunu da söylemek gerekir ki bu makale Azerbaycan'da Viranî hakkında ilk araştırma olarak kabul edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Bektaşîlik, Hurufilik, aşk, sır, harf, hal ehli, hayret, övme.

Xülasə

* AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, fil.ü.f.d. Bakü/AZERBAIJAN
(tehmine_b@mail.ru)

Məqalədə Osmanlı mədəniyyətində çox böyük və dərin iz qoymuş, bəktəşiliyin klassik nümayəndələrindən i, türk bədii və fəlsəfi fikir tarixində önəmli yer alan Viraninin bədii yaradıcılığı təhlilə cəlb edilir. Mükəmməl təhsil görmüş, türk, ərəb və fars dillərinə dərinlən yiyələnmiş ozanın dünyagörüşü, fəlsəfi düşüncəsi, dünyaya, maddi və mənəvi dəyərlərə baxış bucağı haqda tam təsəvvür yaradan şeirlərində gizlənmiş mənə dərinliyi onun hərtərəfli, geniş elmi biliklərə vəqifliyindən xəbər verir. Bu poetik nümunələr Viraninin söz sənətinin incəliklərini, şərq klassik poetikasının məni və ləfzi gözəlliklərini nə qədər mükəmməl bildiyini açıq-aşkar göstərir.

Viraninin şeirlərindən ilk öncə Ozan boylanır. Ulu Ozan – türk söz və sənət tarixinə adını həkk etmiş Yeddi Ulu Ozandan birisidir.

Viraninin bədii yaradıcılığının araşdırılması daha sübut edir ki, bütün təsəvvüf şairləri kimi onun da ədəbi dünyasını fəlsəfi görüşlərindən ayırmaq olmaz. Çünki hər iki istiqamət i-ini tamamlayır. Məqalədə şairin lirikasındakı eşq və aşiq, sirr və atəş, hal və heyrat və s. kimi anlayışlar, hürufiliyi dərinlən bildiyindən bu təlimin təsiri ilə obrazlı təfəkkür və elmi düşüncəsinə nüfuz etmiş hərf, rəqəm, nöqtələrlə bağlı məqamlar izah edilir, şairin ariflik, vəlilik mərtəbələrinə can atması incələnilir. Viraninin bəktəşi kimi Həzrət Əliyə bağlılığı, ona həsr etdiyi mədhiyyələr araşdırılır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu məqalə Azərbaycanda Virani haqqında ilk araşdırma hesab oluna bilər.

Açar Sözlər: bəktəşilik, hürufilik, eşq, sirr, hərf, “hal əhli”, heyrat, mədh.

Abstract

This article deals with the analysis of artistic creation of Virani, one of the classical representatives of Bektashism, which has put its great and important footprints in the Ottoman culture. It is known that Virani has an outstanding place in the history of Turkic artistic and philosophical thought. The depth of meaning expressed in the poems creating whole idea about the world-view, philosophical thought and the own opinion as regards material and spiritual values of this Ozan (Ashyg or man of wisdom), who was educated comprehensively thanks to the fact that he has mastered many languages, such as Turkish, Arabic and the Persian proves that he was well-informed about his epoch's scientific knowledge. These poetic samples demonstrate clearly the knowledge of Virani which was comprehensive as per the classical oriental poetics.

The poems of Virani are first of all characterized by a poetic image of Ozan (ashyg or man of wisdom), one of the seven great Ozans, creating the Turkic art history.

As the research of Virani's artistic works proves, as in all poets of Tassawuf, his literary world cannot be separated from his philosophical views, because, the both directions are supplement of one another. The article elucidates the mo-

ments met in lyrics of the poet, such as, love and lover, mystery and passion, moment and astonishment, including letter, figure and a dot, the definitions of hurufism. The article investigates a matter in what extend Virani was related to Imam Ali and his panegyric poems in this connection.

It is to be noted that this article may be considered the first research about Virani in Azerbaijan.

Keywords: bektashilik, hurufism, eshg (love), mystery, letter, “hal ehli” (clever), astonishment, eulogy

Резюме

В статье анализируется художественное творчество Вирани - одного из выдающихся представителей тюркской художественно-философской мысли, классика учения бекташи, оставившего своим творчеством глубокий след в Османской культуре. Глубокий смысл стихов дают полное представление о всеобъемлющем знании поэта турецкого, арабского и персидского языков, о его высоком образовании, мировоззрении, философском мышлении, о взглядах озана на материальные и моральные ценности и показывают его познания во всех отраслях науки.

Поэтические образцы являются ярким свидетельством того, что Вирани прекрасно знал классическую восточную поэзию, тонкости искусства слова и все красоты смысла слова.

Стихи Вирани, в первую очередь, представляют его как Озана. Старец Озан – один из Семи Старцев Озанов, внесших свои имена в историю искусства тюркского слова.

Исследование художественного наследия Вирани ещё раз доказывает, что как и у всех поэтов-мистиков, поэтическое творчество Вирани нельзя отделить от философских мировоззрений, так как оба направления дополняют друг друга. В статье анализируются такие понятия, как возвышенная любовь и возлюбленный, тайна и пламя любви, духовное состояние и восхищение, объясняются моменты, связанные с цифрами, буквами, точками, которые образно проникли в мировоззрение поэта, глубоко осведомленного в учении хуруфизма, рассматривается жажда поэта по достижению высокого уровня мистицизма.

В статье также исследуются произведения Вирани, посвященные Иمامу Али, как представителя течения бекташи.

Надо отметить, что эта статья может считаться первым исследованием в изучении творчества Вирани в Азербайджане.

Ключевые слова: учение бекташи, хуруфизм, возвышенная любовь, тайна, буква, восхищение, сведущий, посвящение

Giriş

Yeddi Ulu ozandan i kimi türk bədii və fəlsəfi fikir tarixində layiqli yer alan Virani hürufiliyi dərindən mənimsəmiş bəktəşi aşığıdır. Mükəmməl təhsil görmüş, türk, ərəb və fars dillərinə dərindən yiyələnmiş Virani bəktəşiliyin ikinci piri – Piri-sani Bəlim Sultanın diqqət və ehtiramını qazanmışdır.

Viraninin divanı günümüzədək gəlib çatmışdır. Ozanın əldə olan şeirləri onun dünyagörüşü, təfəkkürü, fəlsəfi düşüncəsi, dünyaya, maddi və mənəvi dəyərlərə baxış bucağı haqda tam təsəvvür yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu poetik nümunələrdə müəllifin mənə dərinliyi ilə yanaşı, söz sənətinin də incəliklərinə mükəmməl şəkildə vafiq olması özünü göstərir.

Bütün təsəvvüf şairləri kimi Viraninin də fəlsəfi görüşləri bədii yaradıcılığına güclü təsir göstərmiş, hətta onun istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, Virani Osmanlı mədəniyyətində mühüm rol oynamış bəktəşiliyin nümayəndəsi idi. Məlumdur ki, XV-XVI əsrlərdə böyük nüfuz və təsir dairəsinə malik olan və əsasən Kiçik Asiya ərazisində yayılan bəktəşilik özü də hürufiliyin çox güclü təsirinə məruz qalmışdır. “Anadoluda təqib olunan hürufilər buradakı qələndəri (qələndəriyyə - hinduist və buddist ənənələrindən təsirlənən təriqət idi) təkyələrinə üz tuturdular. Nəticədə onlarla qaynayıb-qarışdılar, bəktəşilikdən dəstək aldılar, onun içində söz sahibi oldular” (1). Bu dövrdə hürufiliyin təsiri ilə hərlərdən ibarət şəkillərin çəkilməsi də geniş yayılmışdı. Şübhəsiz ki, bu təsir tərəfli ola bilməzdi. Və bunun da ən gözəl nümunələrindən i Virani yaradıcılığıdır. Şair Kainatın sirlərini hərlərlə açmağa çalışır. Ümumiyyətlə, onun yaradıcılığında hərf, rəqəm və nöqtələrin (məlum olduğu kimi, ərəb qrafikasında nöqtələrin yeri (hərfin altı və ya üstü) və sayından asılı olaraq hərfin adı və müvafiq olaraq ifadə etdiyi səs də dəyişir) yaratdığı bədii düşüncə mənzərəsi və eyni zamanda, poetik fiqurlar diqqəti xüsusi ilə çəkir.

Elif i Mimden aldık Sırrı Kur-an'ı

Mim'i sır eyledik sırdan içeri.

İki nokta üç huruf geldi Be ile

Be'yi sır eyledik sırdan içeri. (3)

Məlumdur ki, “Qurani-Kərimin” ən böyük surəsi olan “Əl-Bəqərə” də daxil olmaqla bəzi surələr (Ali-İmran, Rum, Loğman, Ənkəbut, Səcdə) “Əlif, lam, mim”lə (ا, ل, م) başlayır. “Surələrin əvvəlində olan bu hərlərə müqəttəə hərləri deyilir. Bu hərlərin daşdığı mənə dəqiq məlum deyildir. Lakin bu barədə çoxlu iddialar irəli sürülmüşdür” (2). Qeyd edək ki, ümumiyyətlə, “Qurani-Kərim”in ayrı-ayrı surələrində ərəb əlifbasının hərlərinin işlədilməsi təfsirçilər tərəfindən ən müxtəlif yozum və şərhələrə məruz qalmışdır. Belə fikir də vardır ki, əlif (ا) Allaha, mim (م) isə Məhəmməd peyğəmbərə işarədir, lam-ı (ل) isə ən müxtəlif variantlarda izah edirlər. Maraqlıdır ki, Virani yalnız əlif və mimdən (ا, م) bəhs edir və Quranın sirrini də məhz bunun vasitəsilə öyrənməyin mümkün olduğunu bildirir.

Bəndin ikinci beytində ərəb əlifbasındakı nöqtə ilə yazılan Bə (ب) hərfi və onunla eyni qrafik təsvirdə olan, -indən yalnız nöqtələrinin sayına görə fərqlənən daha üç hərf - ث (sə), پ (pə), ت (tə) nəzərdə tutulur: Bə-nin öz qrafik işarəsi və nöqtəsinə iki nöqtə əlavə etməklə daha üç hərf almaq olur.

Virani haqqında dolaşan rəvayətlərdən ində belə nəql edilir: Ozan soy zənciri peyğəmbərə gedib çıxan Dəmir Baba təkkəsini ziyarət edərkən Dəmir Babaya xəbər verirlər ki, ərəb və əcəm dillərini bilən Virani adlı şəxs varid olub. Ancaq bu deyilənlərə qonağın “qəflət içində olduğu və “Kutupluk” iddiasında olduğu da əlavə edilir. Deyirlər ki, o vaxt Dəmir Babanın yüz iyirmi yaşı olardı. Rəvayətin sonunda göstərilir ki, Dəmir Baba özünün mənəvi yüksəkliyi qarşısında məğlub olan, onun “batın qılıncıyla” yenilən Viraniyə belə buyurur: “Kişi böylə sevdalarda olmasa gərək. Kur'an'a uy Sure-i Fatiha'da ne kadar harf olduğunu bilir misin? Onlardan keçməyən vəli olmaz. Bu kadar suhufə (harfle) dörd kitabı yutsa bile” (3). Buradan da göründüyü kimi, “Allahın gəlinləri” (Bəyazid həzrətləri) adlandırılan vəli mərtəbəsinə ucalmaq üçün də hərflərin özündə gizlətdiyi sirdən agah olmaq şərt idi.

Virani sirdən bəhs edir

Əslində, onun şeirlərində “sirli məqamlar” istənilən qədərdir və bu, ayrıca, hərtərəfli araşdırma tələb edir. Bu “sirr” daha çox rəqəmlərlə bağlıdır. Məsələn, Viraninin şeirlərindən ində oxuyuruq:

Otuzüç huruftur hatmin tamamı,

Elif Mim ile buldu bu aynı.

Yetmiş üç den aldık Saki ile Canı

Cana aşiq olduk candan içeri. (3)

“Sır, şuurda gizli olan mənâyə denir” (4).

Mürşidi kamilden dinledim, kandım,

Men arif sırrına erdim uyandım,

Bu fani dünyayı kapı sandım... (3)

Bəli, “bu fani dünyanı” vəhdəti-vücut yoluna açılan qapı bilən Virani hər şeydən öncə “hal əhli olub”. Məlumdur ki, təsəvvüfdə Allaha qovuşmağın – vəhdəti-vücutun mərtəbələrindən i də hal, məqamdır. Hal – dedikdə eşq yoluna, yəni qəlbən, ruhən Allaha doğru yola çıxan aşiqin daxili, mənəvi dəyişikliyi, həm də keyfiyyət baxımından zənginləşməyə, kamilləşməyə meyilli dəyişikliyi nəzərdə tutulur. İnsanın qəlbin, ruhun üfüqlərində cərəyan edən işığa, nura doğru yüksəlişi anlaşılr. Təbii ki, bu mərtəbəyə hər kəs ucala bilməz. Bu inayət yalnız Tanrının seçilmiş bəndələrinə aiddir. “Hâl, Allah'ın kendi inayətindən kuluna bağışlayacağı ihsanıdır. Kesb'le (çalışmayla) elde edilemez” (4). İnsanın xislətində olan sevinc, kədər, zövq, sevgi, nəşə və s. hamısı gəlib keçicidir. “Oysa ki, Allah'ın bahşetmiş olduğu hâl davamlıdır və o hâl, o kimseyə mekan olur” (4).

Maraqlıdır ki, söz-sənət əhli olan qələm sahibləri çox vaxt “hal bilməz yar” sevməyin müşkül iş olmasından şikayətlidirlər. XVII-XVIII əsrlərin qovuşuğunda yazıb-yaradan Azərbaycan şairi, Şirvan ədəbi mühitinin yetirməsi Molla Məhcur Mürsəli Şirvani də “Cahanda hal bilməz yar sevmək, ey könül, müşkül”, - deyə fəryad edirdi. Bu motivlər Viranidə də özünü göstərir.

Nədir, ey qazilər, benim yandığım,

Haldan bilmez yar elinden dertliyim. (3)

Hal – insanın daxili aləmində, mənəvi dünyasında, qəlbində oyanan, hər şeyin zahiri deyil, batini keyfiyyətlərini, gerçək qaynağını pərdəsiz görməyə və duymağa imkan verən şüurdur, başqa sözlə, hər şeyin mahiyyətinin dərk edilməsidir. “Allahın mövcud olduğu hər şeyin mahiyyətinin dərk edilməsi ilk növbədə Allaha eşq, məhəbbət bəsləməklə mümkündür – bu prinsip sufilik fəlsəfəsinin əsas, mühüm müddəasıdır” (5). Bu mənada Virani ən məhrəm və etibarlı sırdaş olan qazilərə müraciət edərək bu haldan bixəbər, hər şeyin yalnız cism və surətini görən yar sevməyin çətin iş olduğunu söyləyir.

Virani atəş içindədir

Bu, “yaradılışın sirrinin, səbəbinin, Yaradanın yaradılmışı münasibətinin, yalnız ali varlıq insanın deyil, bütün yaradılmışların Yaradana, öz əslinə doğru qayıdış istəyini”n (6) səbəbi olan eşq atəşidir. Şair özünü vüsalı atəşdə yanmaqda hasilə gələn pərvanəyə bənzədir.

Bu aşkın atəşi yakdı sinemi

Pervaneyim nar elinden dertliyim. (3)

İrfan alimləri buyururlar ki, Tanrı eşqinə susamış olan kəs onun hər təəllisində, yəni onun nurlu simasını hər dəfə “görəndə” özünü itirər (bu məqamda heyratə varar) və sərxoş olar. “Aşğın ataşı, məşukunun tecellisine olup, bu tecellinin və aşk hararetinin tesiriyle beşəriyyətdən sıyrılması və safi hale gelmesidir” (4).

Gafletten uyandım, gözümü açtım,

Aşkın küresinde kaynadım, piştim... (3)

Təsəvvüf yolunun ilk mərtəbəsi məhz yakaza – oyaq olma halıdır. Allah-Təala müqəddəs hədisində Davud peyğəmbərə müraciətlə buyurur: “Ey Davud! Oyaq ol...” İsmail Ankaravi Dede yazır: “Buradaki yakazadan (uyanıklıktan) murad, gaflet uykusundan kurtulmaktır. Ve cehaletten berî olmaktır” (4). Məsələ də var ki, bəşər xisləti ümumən qəflət yuxusuna və bunun nəticəsi olaraq cəhalətə meyillidir, lakin bu boşluqdan insanı çıxaracaq yeganə və böyük qüvvə eşqdır. Çünki insanı daxili təkamülə, Tanrıya doğru aparan yeganə yol məhəbbətdir, eşqdır. Kamil aşiq eşqinin atəşindən məhv olur və sevgilisində bəqaya qovuşur.

Virani şeirində eşqinə heyran olmaq da var. Virani deyir:

Gönül didarına karşı ol səbəbdən

Ayrılmaz, vallah heyran olubdur. (3)

Könül – şairin sirr yoldaşı sevdiyindən ayrılı bilmir. Səbəb – ona duyduğu heyranlıqdır. Eşqin hüsnü qarşısında lal olan Füzuli qəhrəmanının da divanəliyinin sirri məhz heyranlıqdan doğan dəhşətdir. Daha doğrusu, elə məcnunluq özü də heyrətin ən yüksək pilləsidir. Heyranlıq insanın yaratmış olduğu şeylərin nizam və intizamındakı qənirsizliyin qarşısında duyduğu coşqunluqdur.

Virani ariflik sevdasındadır

O, ilk öncə özünü dərk etməyə can atır, öz daxili aləmini zənginləşdirmək yolundadır və bu yolun intəhasızlığından zövq duyur:

Virani, sözünü arifə söyle,

Yüksegi neylersin engini boyla.

Arif ol da dost bağını seyir eyle,

Güle aşık olduq gülden içeri. (3)

Virani elmi olmayan cahilləri “gözü kor, qulağı sağır, bibeserlər” adlandırır. Haqqa yaxın olmağın yollarından i də nəfsini əqlinə ram etmək, şəhvətə uymamaqdır. Viraniyə görə, bu məqam ariflik elminə yiyələnməklə əldə edilə bilər:

Ben arif ilmine eren, aşık-ı suzan olur,

Hevt nefsinı katleyleyen, meydanda merdan olur,

Hırs ile şehvete uyan, nefsinə kurban olur,

Yedi tamu şiddetidir, kemrah olan anlamaz. (3)

Cənabi-Haqq müqəddəs hədisində buyurmuşdur: “İnsan mənim sirlərimdən sirdir”. Virani də Tanrının yaratdıqlarının ən kamili olan İnsana böyük dəyər verir, hətta onu səcdə yeri biləcək qədər yüksək qiymətləndirir.

Dilində canan olubdur,

Süçudum sacidim insan olubdur... (3)

Virani şeirində də böyük Əli eşqi var

Tanrı qulu Əliyə olan bu şövq onun İslama və dinin əsas sütunlarına bağlılığını göstərir. Məlumdur ki, müxtəlif “inancılardan ayrı-ayrı detalları hər zaman öz təlimlərinə qəbul edərək inanclar xəlitəsinə çevrilmiş” (1) bəktəşilikdə Həzrət Əli yüksək tutulur, şiə bayram və ayınları icra edilirdi. Hətta bəktəşiliyin əsas dayacağı olan yeniçərilər bayraqlarında şiə nişanı – Həzrət Əlinin zülfüqarı və əl təsvir olunmuş nişan gəzdirdirdilər. Bəktəşi rəssamlar tərəfindən Həzrət Əlinin, Əhli-beytin, Hacı Vəli Bəktəşin təsvirləri yaradılmışdı. Bütün bunlar, heç şübhəsiz ki, bəktəşi ozanı kimi Viraninin də bədii yaradıcılığında dərin izlər buraxmışdır. Viraninin Həzrət Əliyə həsr etdiyi şeirlər, demək olar ki, silsilə təşkil edir. Mədhyyə janrında yazılmış bu şeirlərdə şair-ozan Həzrəti-Əlinin ən məşhur titullarını, ona verilən ən mötəbər ləqəbləri işlədərək zərif cizgilərlə işlənmiş portret yaratmağa nail olmuşdur.

Gel, dilber, ağlatma beni Şahi-Merdan aşkına!
Dü cihanın rahiması Şiri-Yezdan aşkına!
Şahım Hasan, Pir Hüseyin, Kərbala meydan için
Lütf edip bağışla cürmüm Ali Süphan aşkına! (3)

Göründüyü kimi, Virani ən böyük and yeri bildiyi Şahi-Mərdanı (Həzrəti-Əlinin titullarından i) qədim zərdüştilərin etiqadınca xeyir tanrısı sayılan Yezdanın aslanı, iki dünyanın – həm bu, həm də axirə dünyasının yol göstərəni, bələdçisi adlandırır, günah və qəbahətlərinin əvf edilməsi üçün müsahibini onun eşqinə, sevgisinə and verir. Poetik dilin rəngarəng təsvir və ifadə vasitələrindən bəhrələnən Virani məmduhunu dünyanın hər cür nemətindən uca tutur, onun bütün sirlərə vəqif olduğunu söyləyir.

Muhammed Mehdi`dir sahibüz-zaman,
Oniki İmam`a kul oldum heman,
Ma`sum-ı pakandır envar-ı cihan
Esrar-ı Huda`ya alemdir Ali! (3)

Virani özünü bəzircanı Əli olan karvanda görməyi arzulayır, bu qatara qoşulmaq Tanrının hər quluna nəsib olmayan şərəf yoludur:

Virani`m dahildir ol bezirgana,
Canım kurban içindeki canlara.
Hakkın inayeti katara uyana
O da her kuluna nasip olmuyor. (3)

Virani yaradıcılığının sirli-sehrli aləminə baş vurmaq, bu sirlərdən məna çıxarmaq, onu anlamaq üçün şairin vəqif olduğu elm və irfana bələd olmaq, ilk öncə bu fəlsəfənin dərinliklərinə baş vurmaq lazımdır. Əlbəttə, Virani eşqi, bu eşqin mübhəmləri kiçik məqalə çərçivələri daxilində öyrənilməsi mümkün olan iş deyil. Bunun üçün daha dərin və geniş araşdırmalara ehtiyac var.

Nəticə

Virani XVI əsr türk şeiri tarixində özünəməxsus yeri və rolu olan sənətkardır. Şairin əsərlərində həm klassik poeziyanın, həm də aşiq-ozan şeirinin ruhu duyulur. Onun poeziyasında Tanrı nurunu özündə daşıyan, ariflik mərtəbəsinə, kamillik pilləsinə çatmağa can atan insana böyük məhəbbət və sevgi hiss olunur. Virani filosofdur, şairdir, ozandır, aşiqdir, hal əhlidir, arifdir, vəlidir. Onun fəlsəfi və bədii sözün vəhdətindən yaranan poeziyasının araşdırılması XVI əsrdə poetik fikrin inkişaf istiqamətləri haqqında məlumat verməklə yanaşı, şairin dünyagörüşü, həyata, sözə münasibəti haqqında da aydın təsəvvür yaradır.

QAYNAQLAR

1. Sadıqlı Vasif (2011). Bəktəşilik. <http://www.reldem.net/bekaz.html> Din və demokratiya mərkəzi.
2. Bünyadov Ziya (2012). “Qurani-Kərim”. Şərhlər. Bakı, “Şərq-Qərb”.
3. <http://www.turkuler.com/ozan/virani.asp>
4. Ankaravî İsmail Dede, Merâtibi-i sülûk (Sülûkun mertebeleri) ve Yüz Mertebe. <http://umutrehberi.tassavvufi.com/yazmalar/yuzmertebe.pdf>
5. Dadaşzadə, Araz (1980), XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
6. Kərimli Teymur, Şıxıyeva Səadət. (2009), İmadəddin Nəsimi // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, “Elm”.

OSMAN CEMAL KAYGILI’NIN (1890-1945) “ÇİNGENELER” ROMANINDA TÜRKÜ-ŞARKI-KANTO-NİNNİ VE MANİLER

**FOLK SONG -SONG-KANTO- LULLABY AND MANİ’S ON THE
"GIPSIES"(ÇİNGENELER) NOVEL OF OSMAN CEMAL KAY-
GILI (1890-1945)**

**ТУРЕЦКИЕ ПЕСНИ, ВЕСЕЛЫЕ ПЕСНИ, КОЛЫБЕЛЬНЫЕ И
ЧАСТУШКИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ЦЫГАНЕ» ОСМАНА
ДЖЕМАЛЯ КАЙГЫЛЫ (1890-1945)**

Hayrettin İVGİN*

Öz

Osman Cemal Kaygılı (1890-1945); hikâye, roman, oyun ve inceleme yazarıdır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında bazı mizah dergileri ile o yılların büyük gazetelerinde mizahi şiirler, hikâyeler, fıkralar, makaleler yazmış ve roman tefrikaları yayımlamıştır.

Onun en bilinen romanı “Çingeneler” adını taşımaktadır. Bu roman, 1909 ve 1914 yılları arasında yaşanmış gerçek bir olayların anlatıldığı ve Çingenelerin aşklarını konu edinen bir macera romanıdır.

Romanın kahramanı İrfan’ın bir Çingene kadınına tutulması çerçevesinde gelişen olaylar; İstanbul’da, Topçular, Sulukule, Ayvansaray Çingeneleri arasında geçmektedir. Romanda geçen türkü, şarkı, kanto, ninni, mani ve dualar bu yazıda incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osman Cemal Kaygılı, Çingeneler, roman, türkü-şarkı-kanto-ninni ve mani.

Abstract

Osman Cemal Kaygılı (1890-1945) is a story, novel, game and review writer. During the First World War he wrote humorous poems, stories, jokes, articles in some humor magazines and major newspapers of those years had published novels.

* Halk Bilimi Araştırmacısı-Yazar. Ankara/TÜRKİYE
(hayrettinivgin@gmail.com)

His most famous novel is "Gypsies" (Çingeneler). This novel is an adventure novel about the true affairs of 1909 and 1914 and the love of the Gypsies.

The events that occurred in the framework of the love of the protagonist İrfan to a Gypsy woman and pass between İstanbul, Topçular, Sulukule and Ayvansaray Gypsies. Türkü (folk songs, songs, kanto /kanto?, lullabies, mani and prayers that take part in the novel are examined in the text.

Keywords: Osman Cemal Kaygılı, Gypsies, novel, türkü (folk song)-kanto-lullaby and mani.

Osman Cemal Kaygılı'nın Kısa Hayatı:

İstanbul'da doğdu (1890). Bir mahalle bakkalının oğludur. Eğrikapı Merkez Rüşdiyesi'nde ve Menşe-i Küttâb-ı Askeriyye'de (askerî kâtip yetiştirme okulunda) okudu, askerî kâtip oldu (1906). Mahmut Şevket Paşaya yapılan suikast dolayısıyla düzenlenen listeye adı katılarak Sinop'a sürüldü (1913). Birinci Dünya Savaşı sırasında askerî birliklerde kâtiplikte çalıştı, hastalanınca emekliye ayrıldı (1918). Sur dışındaki bir mahalleye yerleşti. Hayatı boyunca oradan ayrılmadı. Bir aralık inek besleyip sütçülük, Haliç vapurlarında biletçilik, pazarlarda manifaturacılık yaptı. Bir yandan da Mütareke devrinin *Alay, Ayine, Aydede, Güler yüz, Akbaba* vb. gibi mizah dergileriyle *Sabah, İkdâm, Alemdar, Payitaht* vb. gazeteslerinde mizahî şiirler, hikâyeler, fıkralar, ayrıca makaleler yazdı. Cumhuriyet devrinde İstanbul İmam Hatip Okulunda, Çemberlitaş Ortaokulunda, Fener Rum Kız Lisesinde Türkçe öğretmenliği yaptı (1925-1945). *Cumhuriyet, Son Saat, Vakit, Haber, Son Posta, Son Telgraf* vb. gazeteleriyle bazı dergilerde fıkralar, makaleler, hikâyeler, romanlar yayımladı. İstanbul'da 09 Ocak 1945 tarihinde öldü. (Kudret 1967, s. 227)

Osman Cemal Kaygılı'nın Eserleri:

Hikâye: *Bir Kış Gecesi* (1923, Anber takma adıyla), *Çuvalcı Şeyhinin Halefi* (1923), *Altın Babası* (1923), *Çingene Kavgası* (Anber takma adıyla, 1925), *Goncanın İntiharı* (1925), *Eşkiya Güzeli* (1925), *Sandalım Geliyor Varda* (uzun öykü, 1938), *Tekin Olmayan Kedi, Perili Bostan*.

Roman: *Çingeneler* (1939 yenibaskı, 1972), *Bekri Mustafa* (1944), *Ayır Fatma* (1944), *Kovuk Palas* (önce *Son Telgraf*'ta tefrika edildi. *Kovuk Palas*'ın *Esrarı* adıyla 2003), *Akşamcılar-Eski Bir Akşamcının Defterinden* (2003, 1937'de *Son Telgraf*'ta tefrika).

Oyun: *İstanbul Revüsü* (oyun. Ferah Tiyatrosu, 1925), *Mezarlık Kızı* (oyun. 1926), *Üfürükçü* (bas. 1935, Kaygısız soyadıyla; oyun. 1949)

İnceleme: *İstanbul'da Semaî Kahveleri ve Meydan Şairleri* (1937). (Işık 2006; s. 2110).

Çingene Romanı:

Osman Cemal Kaygılı bir kenar mahalle de yetişmiştir. Ama 55 yıllık hayatında yetiştiği bu çevreden kopmamıştır. Gençliğinde ve ilk çocukluk dönemlerinde meddah, ortaoyunu, türkü vb. gibi halk sanatlarına ilgi duymuştur. Eserlerinde bu folklorik unsurları yansıtmıştır. Bu nedenle, çağdaşlarından farklı bir zevk ve sanat anlayışı yolunu seçmiştir. O, diyebiliriz ki halkın yazarı olmuştur. Onun bu sanat anlayışını, Ahmet Mithat, Hüseyin Rahmi ve Ahmet Rasim’le aynı sıraya koyabiliriz.

Eserlerinin hemen hemen hepsinde; İstanbul’un Kağıthâne ve Haliç çevresi, Fatih, Aksaray, Bayrampaşa, Topçular gibi yetiştiği dönemlerin kenar semtleri ile Sur dışı mahallelerinin insanlarının hayatı yer alır. Bu insanların acınası hayatları ve gülünç yanları konu edinilir.

Romanların işlenişinde Ahmet Mithat Efendi’nin (1844-1912) etkileri görülmektedir.

Eserlerinin hemen hemen hepsinde kendi kişiliğini romanda ortaya koyar. O kadar ki sanki romanın ikinci kahramanıdır. Romanda anlattığı olay ve durumlarla ilgili düşüncelerini yazar olarak açıklar, hatta okuyucuya seslenir, okuyucunun görüşlerini sorar. Sanki okuyucuyla konuşuyormuş gibi eserini yazar.

Çingeneler romanında sanki bir belgesel kaleme alıyormuş gibi okuyucuya, yazar olarak bilgiler verir. Ne yapar? Çingene dili, Çingene müziği konularında ayrıntılı açıklamalar yapar. Çingenelerden yetişen ünlü musiki sanatçıları üzerinde bilgiler verir. Bu sebeble Çingeneler romanını bir “anı-roman” olarak nitelersek yanlış olmaz.

Çingeneler romanı gerçeğe uymayan çok tesadüflerle örülüdür. Bu durum çok açık görünmekle birlikte gerçek hayat sahneleri de az değildir. Kağıthâne âlemleri, çalgılı eğlentiler, Şehzadebaşı yaşantısı, Çingene kavgaları vb. sahneler hayatın kendisidir. Buna rağmen Çingeneler romanı bu gerçek hayat sahneleri, tipler ve günlük konuşma durumları tamamen inandırıcı ve ikna edici görünmemektedir. Diyebiliriz ki romanın üslubunda bir dağınıklık ve rastgelelik vardır. Bilerek veya bilmeyerek yazdığı uzun cümlelerde özne-yüklem uygunluğu bulunmamakta, cümle kuruluşlarında bozukluk göze çarpmaktadır.

Romanda kişileri konuştururken Çingene şivelerini taklit yoluyla vermekte ustalık göstermektedir. Ancak bunlarda bir nezahat ve incelik zayıflığı göze çarpmaktadır. Tasvirler ve benzetmeler çok başarılı değildir.

Yazar, Çingeneler arasında yetişmiş, onları çok yakından tanımış olduğu için onların halk yaşantılarını ele almıştır. Şurası çok önemlidir ki Çingeneler romanı; özellikle Çingene halkının ninnileri, türküleri, kantoları, manileri, şarkıları ve musikileri konusunda bir derlemeci kadar malzeme zenginliğine sahiptir. Çingenelerin folkloru, hattâ inanışları, yaşam tarzlarının inanışlarına nasıl etki ettiği dualarının, beddualarının nasıl olduğu halk bilimcileri ilgilendirmektedir.

Osman Cemal Kaygılı iyi bir romancı olmamıştır. Ancak onun bu eksikliği hep hoşgörülle karşılanmıştır. Edebiyat ders kitaplarında, romanlarıyla ilgili okuma parçaları yer almamıştır. Ama Cumhuriyet Dönemi romancıları arasında daima zikredilmiştir.

Çingeneler romanı 1942 yılında “Cumhuriyet Halk Partisi Roman Yarışması”nda derece almıştır. Çingeneler romanın ünlü olmasının sebebi herhâlde bu olsa gerektir. Eserin konusu, İstanbul çevresindeki Çingenelerin yaşayışlarıdır. Gerçi bu romanın yazılış yıllarına kadar Çingenelerle ilgili üç eser (hikâye) yazılmıştır. Refik Halit’in 1910 yılında yayımlanan “Yılda Bir,” Salâhattin Enis’in 1918 yılında yayımlanan “Çingeneler”, Sabahattin Ali’nin 1929 yılında yayımlanan “Değirmen” adlı hikâyeleridir. Bu konuda Osman Cemal Kaygılı’nın eseri neden ünlenmiştir?

Çünkü, Çingeneleri konu edinen roman ve hikâye yok denecek kadar az olduğundandır.

Çingeneler romanının konuları gerçek yaşanmış olaylar olup 1909-1914 yıllarını yansıtmaktadır. Osman Cemal Kaygılı, kitabın yayımlandığı 1939 yılında, kitaba eklediği notta bu tarihleri kendisi vermektedir.

Eserin ilk bölümü yazarın kendi ağzından kaleme alınmıştır. Diğer bölümler “mektepe ve ilk gençlik arkadaşım” dediği roman kahramanı “İrfan”ın anı defteri olarak tanıtılmıştır. Sanki bu roman İrfan’ın anı defteridir.

Çingeneler Romanın Kısaca Konusu:

“Musiki meraklısı İrfan bir Temmuz gecesi Topçular semtinde, harmançı Çingenelerin çadırları yanında dolaşırken, Nazlı adında bir Çingene kadının söylediği ninniye duyar, kadına âşık olur. Her gün oraya gitmeye başlar. Bir ara Nazlı’yı evine getirirse de, kırları ve başıboş hayatı seven kadın, kısa bir süre sonra yine kendi çevresine döner. İrfan bir süre de Sulukule ve Ayvansaray’daki çalgıcı, şarkıcı, oyuncu Çingeneler arasında vakit geçirir. Sulukuleli Çakır Emine, İrfan’a tutulur. İrfan bu sefer de onu evine getirir. Fakat Emine’nin başka bir aşığı ile ettiği kavgada adamı öldürünce, on iki buçuk yıl hapis yatar. Bu arada annesi ölür, evi barkı satılır. Yeryüzünde hiçbir dayanağı kalmaz. Hapisten çıkınca Sulukule arkasındaki kale kovuklarında oturmaya başlar. Arasıra Çingenelerle birlikte ufak-tefek eğlencilere gidip keman çalar, beş on para alır.” (Kaygılı 1972, s. 233)

Romandaki Ninniler:

Zaten romandaki olaylar İrfan’ın bir temmuz gecesi Topçular semtinde harmançı Çingenelerin çadırlarının yanında dolaşırken Nazlı adlı Çingene kadının söylediği ninni ile başlar.

“Rağnuk kela, beşe kana

Avrupa dana dana dana!

Rağnuk dana, tospaa dana dana,

Kele dana, beşe kana!

*Rağnuk dana dana,
Dana din nan...Dan din nan ...
Dini dini dini...din nani dini.
Dina dina dina Dinana dina!”** (Kaygılı 1972, s. 11)
Başka bir ninni ise Çingene diliyle romanda şöyle verilmiştir.
“*Nenni meçyaski ta purol
romestelal keste Horol
Paşlo miçay nenni
Habe miçay nenni
Pami miçay neni
Dol romanda miçay nenni
Borya telav miçay nenni*” (Kaygılı 1972, s. 102)

Romandaki Çingene Türküleri:

Romanda hayli türkü sözleri bulunuyor. Bunların çoğu Türkçe olarak romanda yer alıyor. Bir kaynana türküsü şöyledir.

“*Kaynana kaydana
Kalk gelin oynana
Oynaması senden
Çalması benden
Hülürük yavrum hülürük
Avşama kalmaz gelürük!*” (Kaygılı 1972, s. 15)

Bir mani dörtlüğü, romanda türkü olarak verilmiştir.

“*Oğlan kolunu sallama
Nafile benim için ağlama
Annem beni sana vermiyor
Ağlayıp da siyahlar bağlama*” (Kaygılı 1972, s. 37)

Çümbüşle çalındığı ve söylendiği romanda ifade edilen bir türkünün sözleri şöyledir: bu bir oyun türküsüdür.

“*Ablanı alacağım
Enişten olacağım
Sana para vereceğim ben...*

* Git yavrum, oynat, sıçra, hopla yol al! Yorulursan otur, dinlen...Uyu! Mışıl mışıl uyu!

x

Ördek mancasına

Tarhana çorbasına

Misafir geleceğim ben... (Kaygılı 1972, s. 92)

Klarnetle çalındığı ve söylendiği romanda belirtilen Çingene diliyle verilen türkü bir dörtlüktür.

“Nega kesko Anadolu neklas

Uşti şil te gumira ya vinera

Kaven tuki bahtali dünira

Leki te Bakira Capa miski...”* (Kaygılı 1972, s. 93)

Romandaki Kontolar:

Kontonun doğuşu 19. yüzyıl olarak kabul edilir. Başlangıcı için 1870 tarihi verilir. Kanto adı İtalyanca “*şarkı söylemek*” anlamına gelen Cantare’den alınma bir kelimedir.

Ansiklopedilerde; “Sahnede hareket ederek şarkı söylemeye ve bu yolda yazılmış özel şarkılara kanto denir” biçiminde tanımlanır. Yine kaynaklar bu şarkıların ilk örneğinin Güllü Agop Tiyatrosu’nda uygulandığını söylemektedir. Kantoları, bir çeşitleme ve programların bir tamamlayıcı unsuru olarak uygulamaya koydukları ifade edilir. Kantolar Çingenelerin karakterlerine, yapılarına ve seslerine uygun düşmektedir. (Hiçyılmaz 1999, s.7 -8)

Bir alafranga Çingene Todi kontosunun sözleri şöyledir:

“Todilerde çengi çıkar

Nazik dilber hem şivekâr

Nerede duysa düğün dernek

Koşar gider, göbek atar, oynar

Kızlar sarılar giyince

Zurna davul çalınca

Gönüllerde cümbüş oynar

Nakarat

Haydın kızlar bahar geldi

Giyinelim hep beyazlar!” (Kaygılı 1972, s. 26)

* Amcamın öküzleri, Anadolu yakasından Rumeli yakasına geçtiler. Onlarla birlikte seni alacak dünürler de (görücüler de) geldiler. Uğurlu kalemler olsun kız! Durma kalk artık ortalığı süpür. Her şeyi derle topla...Ve yeni kalaylı bakırları al pınara koş, dünürlere (görücülere)pınar suyu getir.

Romanda başka bir kantonun sözleri tam bir Çingene sözleridir. Çingenelerin bir bölümü maşa, kürek üreten, kalaycılık yapanlardır.

“Maşacıyım maşacı!

Ah kokuzluk pek acı!

Kocam değirmen yapar

Kaynatam da sıpacı!

Maşa yapar, satarım

Çayırlarda yatarım

Öğür alan olursa

Bir de göbek atarım!

Nakarat

Haydi haydi keriz edelim

Ebegömece ile perhiz edelim!” (Kaygılı 1972, s. 27)

Tulumla çalınan, oynanan ve söylenen kantonun sözlerinin baş sözleri şöyledir:

“Todillerde Çingene çıkar

Nazih dilber hem şivekâr” (Kaygılı 1972, s. 77)

Bir Konya türküsü, Çingeneler arasında kanto haline gelmiştir. Romanda bu türkünün sözleri kanto sözleri olarak verilmiştir.

“Hani benim elli dirhem konyağım

İçer içer artar benim merağım

Konyalım yürü

Yürü yavrum yürü

Dümenini sürü.! (Kaygılı 1972, s. 1976)

Romandaki Şarkılar:

Romanda iki şarkı sözü bulunuyor. Birisi Çingene diliyle veriliyor, diğeri Türkçe.

“Elenin da avela

Palenin da ravela

Ojamutru namola

Bori hube kerala

Dale Kolonçi yala

*Dade Kolondi kela!”** (Kaygılı 1972, s. 107)

* Derelerden gidiyor, tepelerden geliyor, damat yıkıyor, gelin yemek yiyor, ana çorbaya tuz atıyor, baba mancanın tadına bakıyor.

Romanda tulumla çalınan ve söylenen dili Türkçe olan kantonun sözleri şöyle:

*“Felek bana neler etti
Bu gençliğim elden gitti
Bu iftirak cana yetti
Bende takat makat bitti.”* (Kaygılı 1972, s. 28)

Romandaki Maniler:

Romanda iki adet mani yer alıyor. Bu manilerin sözleri Türkçedir.

*“Bu gece çon çıktı mı
Yârim benden bıktı mı
Benim gibi senin de
Yüreğini yıktı mı?”* (Kaygılı 1972, s. 99)

*“Etem baba, Etem baba
Sakalcığı keten baba
Eğer ki işim olursa
Sana göbek atam baba!”* (Kaygılı 1972, s. 211)

Romandaki Çingene Duaları:

Romanda olayların akışı içinde Çingene dualarına da rastlıyoruz. Bu dualara dikkat edilirse ki –üç adet dua var- bunlar mani tarzındadır.

*“Yalvarırım Mevlâya
Düşmeyesin belâya!
Düşesin genç yaşında,
Bir gözleri elâya!”* (Kaygılı 1972, s. 38)
*“Şoparlar (Çocuklar) oynar hampor (hoplar)
Dalenin (Babanın) sırtı kambur
Ha versin Odel (Allah) sana
Çil çil altın bir kalbur.”* (Kaygılı 1972, s. 38)
*“Pınar başı senindir
Çinçukuru derindir
Bu çukurdan korkarsan
Şoparları sevindir.”* (Kaygılı 1972, s. 39)

Romanda Çingene'nin namazı nasıl kıldığı ve hangi duayı nasıl okuduğu anlatılıyor. Namaz duası şöyledir.

“Kamata mançes

Bilekten palançes

Akine nanay

Dikine nanay

Lop aşağı mançes

Lop yukarı mançes

Diklâm toparles

Kuklam taparles

Peş kana tahtaya yat

Sağına selâm

Soluna selâm

Paca devlasa

Ve alikümselâm!” (Kaygılı 1972, s. 218)

Romanda başka bir dua var ki Çingenelerin Allah'a karşı ne kadar samimi olduklarının sanki bir örneğidir.

“Neüzü şeytan...besmele rahman

Abe Allahım...duyarsın ahım! Çoktur günahım!

Ayakta papuç...başta külahım!...

Açtım elimi kırdım belimi...!. Tuttum dilimi!

Zeytin tanesi...ekmek dilimi!...

Yüreğim sızlar, kulağım vızlar...okur hafızlar...

Bayılır buna, çadırdaki kızlar!...

Kusurum çoktur...mangizim yoktur!

Halim bombomktur!

Ben aç gezerim: İrfan Bey toktur!...

Çektim çok acı, sen bana acı!

Etem duacı...olmuştur şinci: Mübarek hacı!

Amin, amin, amin Veledi Ali amin!” (Kaygılı 1972, s. 251)

SONUÇ

Osman Cemal Kaygılı romanı; 1909-1914 yıllarında “yaşanmış olan gerçek ve gayet derin Çingene aşklarını gösteren bir macera” olarak tanımlamaktadır. Eserin birinci bölümü yazarın ağzından kaleme alınmıştır. Diğer bölümler; Os-

man Cemal Kaygılı'nın "mekteп ve gençlik arkadaşım" diye tanıttığı roman kahramanı "İrfan'ın anı defteri" biçiminde yazılmıştır. (Kaygılı 1972, s. 7)

Bir Çingene kadınına tutulması yüzünden Çingeneler arasında iki buçuk yıl yaşayan İrfan'ın aşk macerası çevresinde, Topçular'daki harmanıcı Çingenelerle Sulukule ve Ayvansaray'daki çalgıcı ve oyuncu Çingenelerin hayatı, bütün girdisi çıktısıyla-fal bakmaları, dilenmeleri, kavgaları, düğünleri, evlerde ve gezme yerlerindeki eğlencileri, çalgıları, şarkıları vb.- anlatılmıştır. Şu var ki çoğu zaman ana vakanın gelişmesinde etkisi bulunmayan bu gözlemler ve olaylar dizisi ile tıklım tıklım doldurulmuş olan eser, yer yer roman bütünlüğünden çıkmakta, bir röportaj derlemesi gibi görülmektedir. (Kudret 1967, s. 233)

KAYNAKLAR

1. KUDRET, Cevdet (1967); *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman 2 Cilt*, İnceleme ve Örnekler, Meşrutiyetten Cumhuriyete 1910-1923, Varlık Yayınları: 1258 Faydalı Kitaplar: 67, İstanbul, 227-2475.
2. IŞIK, İhsan (2006); *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Cilt: 5, I-K, Elvan Yayınları: 5, Ankara 2108-2110 S.
3. KAYGILI, Osman Cemal (1972); *Çingeneler (Roman)*, 3. Bsm, Bilgi Yayınevi: 171 Roman Dizisi: 52 Bütün Eserleri:1, Ankara, 328 S.
4. HİÇYILMAZ, Ergun (1999); *İstanbul Geceleri ve Kantolar*, Sabah Kitapları 102 Türkiyeden Dizisi: 13, İstanbul, 178 S.

**DİNİ EDEBİYATIMIZIN GELİŞMESİNDE
ŞAH İSMAYİL'İN ROLÜ**

**DİNİ ƏDƏBİYYATIMIZIN İNKİŞAFINDA
ŞAH İSMAYİLİN ROLÜ**

**A ROLE OF SHAH ISMAIL IN DEVELOPMENT OF OUR
RELIGIOUS LITERATURE**

**РОЛЬ ШАХ ИСМАИЛА В РАЗВИТИИ НАШЕЙ
РЕЛИГИОЗНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

Zivar HUSEİNLİ*

Öz

Zengin sözlü ürünlere sahip Azərbaycan edebiyatı 13. yüzyıldan itibaren yazılı edebiyatı ortaya çıkınca gelişme sürecine başlamıştır. Safevîler döneminde kendi parlak devrini yaşamıştır.

Azərbaycan edebiyatının biçimlenmesinde halkımızın millî duyguları, tefekkür tarzı, inanç ve itikadı edebiyatımızın gelişme sürecine zemin hazırlamıştır. Özellikle VII. Yüzyılda İslâmın Azərbaycan'a gelişi ile halkın yeni inancı, kültürünü etkilemiş ve edebiyatında kendini göstermeye başlamıştır.

Edebiyatımızın gelişiminde Zerir, Hamidî, Beşirî, Kişverî, Nesimî; XVII. yüzyılda ise Sururî, Şahî, Matemî, Tüfeylî, Qasimî gibi şairler ve nihayet Şah İsmayil ve ondan sonra Fuzulî gibi kalem sahiplerinin büyük rolleri olmuştur. Adları anılan bu şairlerin birbirinin şiirlerinde İslâmi örnekler ve dinî bilgiler vardır. Özellikle XVII. yüzyıl şairlerinin divanlarında bu konulara daha çok rastlanarak mümkündür.

Hatayî mahlesiyle şiir yazan Şah İsmayil'in miras bıraktığı değerli eserleri edebiyatımız için çok kıymetli mirastır. Onun kendi ana dili olan Azərbaycan Türkçesi ve Farsça yazdığı eserleri manevi örneklerle zengindir. Din ve mezhebi öne koyan, devleti idare eden Şah İsmayil'in şiirlerinde dini örneklere çok rastlamak mümkündür. Özellikle onun divanında Hz. Muhammed, Hz. Ali ve onun neslinin devamı olan 12 imam hakkında çok beyitler bulunmaktadır.

* Xəzər Universiteti, fil.ü.f.d. Bakü/AZERBAIJAN
(zevarus@gmail.com)

Şah İsmayıl'ın 12 imam, Şii mezhebini devletin resmi mezhebi ilan etmekle o dönem kalem ehlinin kendi eserlerinde dini, özellikle de Şialık konularının geniş aydınlatıcı olmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle bu dönemlerden itibaren edebiyatımız zenginleşmiş, öyle sınıra varmış ki Azərbaycan edebiyatında mersiye türünde Azərbaycan Türkçesiyle şiirler yazılmıştır.

Böylelikle Şah İsmayıl hem şair, hem de devlet başkanı olarak dini edebiyatımızın gelişimi için yeni ve önemli çevre ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şah İsmayıl Hatayî, Azərbaycan edebiyatı, dini edebiyat, Şialık, sufilik.

Xülasə

Zəngin şifahi nümunələrə sahib Azərbaycan ədəbiyyatı 13-cü əsrdən yazılı ədəbiyyatı ortaya çıxmaqla inkişaf prosesinə başlamış, Səfəvilər dönməndə öz parlaq dövrünü yaşamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşmasında xalqımızın milli mentaliteti, təfəkkür təzi, inanc və etiqadı ədəbiyyatımızın inkişaf prosesinə zəmin yaratmışdır. Xüsusən VII əsrdə İslamın Azərbaycana gəlişi ilə xalqın yeni inancı mədəniyyətinə təsir etmiş və ədəbiyyatda özünü göstərməyə başlamışdır.

Ədəbiyyatımızın inkişafında Zərir, Hamidi, Bəsiri, Kişvəri Nəsimi, XVI əsrdə isə Süruri, Şahi, Matəmi, Tüfeyli, Qasimi kimi şairlər və nəhayət şair Şah İsmayıl və ondan sonra Füzuli kimi qələm sahiblərinin böyük rolları olmuşdur. Adları sadalanan bu şairlərin hər inin şeirlərində islami nümunələr və dini çalarlar vardır. Özellikle XVI əsr şairlərin divanlarında bu mövzulara daha çox rast gəlmək mümkündür.

Xətai təxəllüsü ilə şeir yazan Şah İsmayılın miras qoyduğu dəyərli əsərləri ədəbiyyatımız üçün əvəzolunmaz irsdir. Onun öz ana dili olan Azərbaycan türkcəsi və farsca yazdığı əsərləri mənəvi nümunələrlə zəngindir. Din və məzhəbə söykənən dövləti idarə edən Şah İsmayılın şeirlərində çox dini nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Özellikle onun divanında Həzrəti Məhəmməd (s), Həzrət-i Əli və onun nəslinin davamı olan 12 imam haqqında çox beytlər mövcuddur.

Şah İsmayıl 12 imam şiə məzhəbini dövlətin rəsmi məzhəbi elan etməklə o dönmə qələm əhlinin öz əsərlərində dini, xüsusilə də şiəlik mövzularının geniş işıqlandırılmasına zəmin yaratmışdır. Özellikle həmin dönmədən etibarən dini ədəbiyyatımız zənginləşmiş, elə həddə çatmışdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında mersiye janrlı azərbaycanca şeirlər yazılmışdır.

Bələliklə, Şah İsmayıl həm şair, həm də dövlət hakimi olaraq dini ədəbiyyatımızın inkişafı üçün yeni və önəmli mühit yaratmışdır.

Açar Sözlər: Şah İsmayıl Xətai, Azərbaycan ədəbiyyatı, dini ədəbiyyat, şiəlik, sufilik.

Abstract

Azerbaijan literature which is rich with specimens the verbal literature began to arise from the development process through the period of during the Safavids when the written literature was emerged in 13 century.

The formation of the Azerbaijani literature creates basis for the development process our national mentality, a way of thinking, faith and belief in literature. In particular, with the arrival of Islam in the seventh century had an impact on the culture and began to show itself literature of the new faith.

There has been a great role in the development of literature writers ; as Zarir, Hamidi, Bashir, Kishvari Nasimi, Sururi in the sixteenth century, Shahi, mourning, parasitic, like Qasimi poets and poet Shah Ismail, and finally Fizuli. There are examples of Islamic and religious shades of each one these poets' and poems that the names listed. There are more of these issues Divan of sixteenth-century poets.

Shah Ismail is an invaluable possession for the valuable work of the legacy of our literature under the pseudonym of Khatai. His Azerbaijani and Persian works which written in their mother tongue is rich with spiritual examples. Shah Ismayil who ruled a state based on religion and sect you can come across many religious examples of his poems. In particular, of his Divan has many couplets about Prophet Muhammad (s), Hazrat-i-Ali and his family on a continuation of the 12th Imam.

In particular Shah Ismail had created basis for wide coverage of topics 12th imam of Shiite religious sect declared the official state religion of his works to the people of the pen that period. In particular, our religious literature enriched from the same era ,and poems were written in the genre of elegy in Azerbaijani language in Azerbaijani literature.

So Shah Ismail as a poet, and also as a judge of a state of religious created for the development of the religious literature a new and important environment

Keywords: Shah Ismail Khatai, literature, religious literature, Shiism, Sufism.

Резюме

Начиная с 13 века с появлением письменной литературы , богатая устным колоритом Азербайджанская литература начала процесс развития, и в период Сефевитов переживала полный расцвет.

На процесс развития и формирования Азербайджанской литературы оказали влияние национальный менталитет, уровень мышления , религиозное мировоззрение . Приход в Азербайджан Исламской религии в XVI веке наложило свой отпечаток на культуру и литературу этой страны.

В развитие литературы можно отметить таких поэтов как Заррир , Хамиди, Басири ,Кишвери Насими и в XVI вв Сурури ,Матеми, Туфейли,

Гасими а так же большую роль сыграли Шах Исмаил Хатаи а затем и Физули. У всех этих поэтов в произведениях прослеживаются исламская и религиозная тематика. Особенно у поэтов XVI вв эта особенно выражено..

Шах Исмаил который писал стихи под псевдонимом Хатаи оставил наследию не имеющие аналогов ценнейшие произведения. Стихи написанные им на родном Азербайджанском и на персидских языках полны моральных ценностей. Правивший Государством по религиозным правилам Шах Исмаил в своих произведениях большое место отводил религии. Особое место в его стихах отводилось Пророку Мухаммеду (с), его светлости Иمامу Али (а) а также 12 непорочным имамам.

Объявив официально Шиизм как религиозный курс государства Шах Исмаил тем самым создал почву для отражения именно этого течения в произведениях поэтов. Именно в этот период достигшая своего апогея в развитии литература приобрела жанр Мерсия, для которой специально писались стихи.

Таким образом, Руководитель государства, а так же поэт Шах Исмаил создал новые и важные предпосылки для развития литературы.

Ключевые слова: Шах Исмаил Хатаи, литература, религиозная литература, шиизм, суфизм.

Giriş

Hər xalqın ədəbiyyatı və mədəniyyəti öz ideologiyası və təfəkkürünün məhsuludur. Çoxşəxəli, zəngin Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşması və inkişaf prosesində xalqımızın milli mentaliteti, təfəkkür tərz, inanc və etiqadının mühüm rolu olmuşdur. Azərbaycanın şamil olduğu coğrafiya və həmin coğrafiyada yaşayan xalqlar, xüsusilə saylarının çoxluğu və mədəniyyətinin zənginliyinə görə üstünlük təşkil edən azərbaycanlılar (türklər) müxtəlif dövrlərdə böyük ideologiyalardan doğan mədəniyyətə sahib olmuşdurlar.

Əsasən Zərdüştlük dininin yaygın olduğu bu bölgəyə VII əsrdə İslam dinin gəlişi və xalqın bu dini qəbul etməsi ilə mədəniyyət tariximizdə yeni səhifə açıldı. İslam dinində olan pak idealar və insana xas bütün müsbət xarakterlər türk insanında olduğu üçün bu din xalq tərəfindən müsbət qarşılandı, hətta zamanla bu xalq İslam dininə xidmət edən əsas xalqlardaninə çevrildi. Beləliklə sürətlə yayılan İslam dini yerli xalqın ideologiyası ilə asanlıqla qaynayıb-qarışdı, xalqın mədəniyyətinə hopdu və mədəniyyətin bütün sahələri, o cümlədən ədəbiyyatda özünü göstərdi.

Ədəbiyyat tariximizdə Azərbaycan ədəbiyyatının təməli ilkin mərhələdə şifahi xalq ədəbiyyatı sayılır. Tarixi daha əvvəlki əsrlərə qayıdan şifahi xalq ədəbiyyatını araşdırdıqda bu ədəbiyyatda çox dini nümunələrə rast gəlmək mümkündür. XIII əsrdən yazılı nümunəsi ortaya çıxan ədəbiyyatımız məhz həmin təməl üzərində qurulduğu üçün eyni xüsusiyyətə malikdir. Zəngin dini

nümunələrə sahib olan ədəbiyyatımızda dini nümunələr zamanla daha çox dərinləşmiş və ədəbiyyatda özünəməxsus yer tutmuşdur. Qeyd etməliyəm ki, bu fenomen sadəcə Azərbaycan ədəbiyyatı deyil, İslamı qəbul etmiş bütün türk və digər müsəlman xalqların ədəbiyyatında gözə çarpır.

Azərbaycan ədəbiyyatında dini çalarlar

Ərəbistan yarımadasından zühur edən İslam dininin ilkin dili ərəbcə və bu dini bölgədə gücləndirən, habelə ədəbiyyat dili olan farsca olduğu üçün ilk mərhələdə bu iki dil əsas rol oynayırdı. Hətta İslam dinini yeni qəbul etmiş Azərbaycan ərazisində elm və ədəbiyyat sahəsində məhz bu iki dildən istifadə edilirdi. Xətib Təbrizi, Məsud ibn Namdar kimi ərəbcə, **XI əsrdə** Qətran Təbrizi, XII əsrdə Azərbaycan dövlətlərindən Şirvanşahlar və Atabəylərin hakimiyyəti dövründə Əbül-ülə Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, İzzəddin Şirvani, **Nizami Gəncəvi öz ölməz əsərlərini həmin dillərdə yazmışdılar.**

Müsəlman türklərin ədəbiyyat tarixinə nəzər saldıqda digər türk xalqlarının XI, Azərbaycan türklərinin isə XIII əsrdən etibarən yazılı ədəbiyyatının ana dilində olduğunu görürük. Əlimizdə Azərbaycan türkcəsində ilk yazılı nümunə İzzəddin Həsənoğlunun üç türkcə qəzəli və Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin **kiçik divanı vardır və hər iki nümunə Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının təməli kimi qiymətləndirilir. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şairlərin əsrlərində Allaha münacat, Allahın qüdrətinə dair, Peyğəmbərin məhdhi kimi çox dini çalarlara rast gəlmək mümkündür.**

XIV əsrdən etibarən İslamdan doğan təriqətlər, o cümlədən sufizim və sufizmdən doğan (peyğəmbərlik və imamlıq mövzusunun islama bağlı olan hissəsini nəzər alarsaq) hürufilik, digər təriqətlərdən Qadirilik, Sührəvərdilik, Səfəvilik və Xəlvətilik təriqətləri yarandı. Bu təriqətlərin qurucuları və əsas liderləri mənşəcə Azərbaycan türkləri, yaranma və formalaşma arealı Azərbaycan olmuşdur. Bölgə insanları həmin təriqətləri mənimsədikləri üçün bundan doğan inanclar zamanla ədəbiyyatı öz təsirinə almışdır. Beləliklə XIV əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında ilkin olaraq sufizim ideaları ilə yaranan ədəbiyyat meydana gəlmiş və öz axarında davam etmişdir. XVI əsrə qədər və Baba Kuli Bakuvi, Nizami Gəncəvi, Mahmud Şəbüstəri, **Ələlxüsus** İmadəddin Nəsimi, Fəzlullah Nəimi kimi sufi şairlər təsəvvüf ədəbiyyatı sahəsində ölməz əsərlər yaratmışdılar. **Bütün bunları ədəbiyyatımızda ilkin dini örnəklərdən sayı bilərik.**

Şah İsmayılın dini inancı

Yuxarıda qeyd olunan sufi təriqətləri arasından Səfəvilik və ya Səfəviyyə XIV əsrdə Güney Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində sufi Şeyx Səfiəddin tərəfindən əsası qoyulmuş İslami təriqətdir. Bu təriqət zamanla Güney Qafqaz, Güney Azərbaycan və Doğu Anadolu ərazilərində böyük siyasi təsirə malik olmaqla XVI əsrin əvvəlində on iki imam şiiyi- Cəfərilik məzhəbini rəsmi din kimi qəbul etmiş Səfəvilər dövlətinin əsasını formalaşdırdı.

Həmin ideologiya təməli üzərində qurulan Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə sadəcə Azərbaycan deyil ətraf bölgələrin mədəniyyət tarixini dəyişən sıra fenomenlər baş verdi.

XVI əsrdə şiəlik firqələri arasında Cəfəri məzhəbi imperiyanın rəsmi məzhəbi olaraq siyasi arenaya çıxdı. Bu məzhəbin tərəfdarı olan Şah İsmayıl əslində şiə məzhəbi üçün yeni tarixin başlanmasına zəmin yaratdı və taxta çıxdıqdan sonra bütün bölgələrdə xütbənin on iki imam adına oxunması əmrini verdi (**Səfa Z., 1383:4.,60, Musali N., 2011:138**)

Sovet dönəmi tədqiqatçıların çoxu müxtəlif səbəblərə görə Şah İsmayılı əsasən hürufi, panteist kimi tanıdıb, onun müsəlmanlıq və şiəlik inancını ört-basdır etməyə çalışsalar da şairin yazdığı şeirlər və yürütdüyü siyasət hər şeyi şəffaflıqla ortaya qoyur.

Belə ki, o, hakimiyyətdə olduğu müddət ərzində iki yolla dini kimliyini ortaya qoymuşdur:

1. Siyasi fəaliyyəti ilə
2. Mədəni fəaliyyəti ilə

1- Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Şah İsmayıl islam-şiəliklə bağlı fikirlərini məzhəbi dövlət qurmaq və şiə məzhəbini rəsmi məzhəb elan etməklə bəyan etdi. Onun dini dövlət qurması haqqında çox tarixi mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Bu haqda Səfəvişünas alim N.Musalı Aləmarayi- Səfəvi əsəri əsasında yazır: “Dövlət idarəçiliyində şiəliyə əsaslanan Şah İsmayıl dini ideologiyadan heç də yalnız sadəcə siyasi alət olaraq istifadə etməyi düşünmür, sidq ürəklə tapındığı həmin məfkurədən irəli gələn prinsiplərin həyata keçirilməsini özü üçün müqəddəs borc hesab edirdi. O, sadəcə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmağı məqbul hesab etmir və özünün haqq bildiyi məzhəbə rəvac vermək yolunda cərpışdığını bildirirdi.” (**Musali N., 2011:280-282**)

Bundan başqa Xülasətüt-təvarix kitabının müəllifi yazmışdır: “O, qısa zamanda haqq məzhəbini icra etdi ... dünyanın dördüdə ini tutub pak imamların məzhəbini yaymaq fikrində idi... .” (**Qumi Qazi, 1383,1:154**). Şah İsmayılın on iki imam şiəliyinə olan sevgisini onun Bağdadın fəthindən sonra Nəcəf, Kərbəla və Kazimeyn şəhərlərinə imamların ziyarətinə getməsi, Nəcəf Əşrəfdə Həzrəti-Əlinin qəbrini düzəltməsi, Nəcəf, Kərbəla və Kazimeyndəki müqəddəs məkanları döşətdirməsi və Ətəbatı-aliyəni qızıl və gümüş çıraqlarla bəzətdirməsilə göstərə bilərik. (**Mostufi M.,1375:55**) Yuxarıda qeyd olunan faktlardan başqa onlarla tədqiqatçı və tarixçi Şah İsmayılın dini fəaliyyəti haqqında çox dəyərli məlumatlar vermişdirlər.

Şah İsmayılın mədəni fəaliyyəti özünün ana dilində yazdığı şeirləri, tərtib etdiyi divanı, ana dilinə verdiyi yüksək dəyər və sarayında şair, sənətkar və alimləri himayə edib Azərbaycan mədəniyyəti, elmi və ədəbiyyatını inkişaf etdirməkdən ibarət idi. (**Hüseynli Z., 2013**)

O, həmçinin dini-məzhəbi mühit yaratmaqla Azərbaycan ədəbiyyatında yeni ideologiyaları ortaya çıxaran xadim kimi qiymətləndirilir. tərəfdən dədə-babadan qalma sufilik irsi, digər tərəfdən bağlı olduğu şüəlik əqidəsini öz mədəni fəaliyyətində açıq-aydın nümayiş etdirirdi.

Hökümdar şairin şəxsi inancı, dədə-babadan gəlmə sufi xisləti onu hərtərəfli təsiri altına almışdı. Dayandığı sufi və şüəlik ideologiyasını öz şeirlərində yansıtmaları ilə ədəbiyyat tariximizdə ilk olmuşdur. Xətəinin öz əsərlərində Allah, peyğəmbər və imamları mədh edən çox şeirləri vardır. **(Gənceyi, T. s. 10-38)**

Mərhum alim C. Heyət yazır: “Şah İsmayıl Azərbaycan ədəbiyyatında şüə lirinimin qurucusudur. Bu lirinimin təməlini Həzrəti-Əli və onun xanədanına eşq və bağlılıq təşkil edir. (Heyət, C., 1980:32)

Xətəinin şeirlərində dini nümunələr

Əsasən Ə. Səfərli və X.Yusiflinin tərtib etdikləri “Xətəi əsərləri”, H. Araslının “Şah İsmayıl Xətəi-Dəhnamə” əsəri və Ə. Məmmədovun “Şah İsmayıl Xətəi əsərləri” kitablarındakı şeirlərdən nümunələr gətirməklə Xətəinin şeirlərində dini çaraları göstərməyə çalışacağıq.

“Xətəi əsərləri” adlı kitabın qəsidələr bölməsində ilk qəsidəsində dünyanı yoxdan var edən Allahın qüdrətini vəsf edir.

Ey ki, yoxdan bu cəhanı var edən pərvərdigar,

Yeri qaim, gögləri dəvvar edən pərvərdigar (Səfərli Ə., Yusifli X., s.211-212) beyti ilə başlayan bu qəsidədə şair Allahın sonsuz qüdrəti və əzəməti haqqında yazmışdır. Bunun davamında peyğəmbəri nət edən aşağıdakı beytlə başlayan qəsidəsi yer alır.

Şol mübarək zatına işim sənadır, ya nəbi.

Asiliğ bimarınə adın şəfadır, ya nəbi (Səfərli Ə., Yusifli X., s.211-212)

Şah İsmayıl öz şeirləri və çox beytlərində Həzrəti- Əli haqqında daha çox yazmış, onun qəhrəmanlığı, islam dini yolunda olan xidmətlərini ortaya qoymuşdur. Divanında yer alan tuyuqları məhz Həzrəti-Əli və onun övladları haqqındadır.

Ya Əli, canım sana olsun fəda,

Qulkəfadır şəninə həqdən nida.

Bu Xətəi könlünə qıldın nüzul,

Mərhəba, ey şahi-ələm, mərhəba.

Türkiyəli tədqiqatçı Saffet Sarıkaya “Şah İsmail’in Şiirlerinde Hz. Ali” adlı məqaləsində Xətəinin Həzrəti- Əli haqqında yazdığı şeirləri mövzusunda geniş təhlillər aparıb, dəyərli məlumatlar vermişdir. S. Sarıkaya habelə Xətəinin şeirlərində Allah-Məhəmməd-Əli üçləməsi mövzusunda toxunmuş və bu barədə geniş bilgi vermişdir.

Məhəbbətdir Lailahə illəllah

Məhəbbətdir Məhəmməd Rəsulullah

Məhəbbətdir Əli Şah vəliyyullah

Üç isim, manada dir məhəbbət (Sarıkaya S.,)

Yuxarıda Şah şairin əqidə və inancı haqqında verdiyimiz faktlardan başqa onun şeirləri arasında özünü və əqidəsini açıq-aydın tanıdan beytləri vardır.

Adım İsmayıl ibni Heydəriyəm,

Əlinin çəkərinin çəkəriyəm.

Hüseyni məzhəbəm mən din içində,

Məvali olanın mən rəhbəriyəm. (Səfərli Ə., Yusifli X., 2005:139)

Xətəinin Əli sevgisi sadəcə onu sevməklə deyil, Əhli- beyti və onun nəslindən davam edən on iki imama da sonsuz sevgisi olmuşdur. Aşağıdakı beytlə başlayan şeirində o, şiə məzhəbinin davamçısı olduğunu sübut edir və şeirin sonuna qədər on iki imamın adını sanayaraq özünün onlardan olduğunu bəyan edir.

Yəqin bil ki, xudayidir Xətai,

Məhəmməd Müstafayidir Xətai. (Səfərli Ə., Yusifli X., 2005:204)

və ya

Din Məhəmməd dinidir səllə əla sahib vüqar.

Kövsərin suyin verən şahım Əlidir şəhsüvar.

Həm səxidir, həm səxadır, kainatın eynidir,

Kimsə nə bilür, anın sirrin bilür Pərvərdigar.

Didilər kim, bu cahanın nur-i kimdür, kim ola?

Mir Həsəndur, şah Hüseynin ali oldı yadigar.

Daş yarıldı, çıxdı Döldül yəhəri yügən ilə,

Ey münafiq, yola gəlgil eylemə şahdan kənar

Xanda varsan, ey Xətayi, sən bu ləfzi söyləgil;

“Lafəta illa Əli, la seyfə illa Zülfıqar” (Səfərli Ə., Yusifli X., 2005:63)

Biz əzəldən ta əbəd meydanə gəlmişlərdənüz,

Şahi-mərdan eşqinə, mərdanə gəlmişlərdənüz....

Məhəmməd Əlinin aldım əlini

Haq deyib tuttuğum əldən ayrılmam

On iki imamın tuttum yolunu

Haq deyip tuttuğum yoldan ayrılmam....

*Məhəmməd Əlini candan sevənlər
Yorulub yollarda qalmaz İnşallah
İmam Həsənin üzün görənlər
Hüseyndən məhrum olmaz İnşallah....
Və ya
Sərimə sevda gəldi
Məhəmməd Əlidən bəri
Yandı vücudum kül oldu
Ta qalubəlidən bəri.*

Nümunə göstədiyimiz beytlərlə başlayan şeirində on iki imamın adları zikr edilmişdir.

Xətainin şeirləri arasında Allaha minacatdan başqa, Allahdan kömək istəyəndə islamın müqəddəsləri, böyük şəxsiyyətləri, peyğəmbər və imamlara təvəssül etməsini göstərən beytləri vardır.

*Həq kəlamı sevmişəm, sureyi-Yasindən mədəd,
Kim, mana incili-furqanın duasından mədəd.*

Şah şair bu beytlə başlayan qəzəlinə Musanın əsası, Peyğəmbərin möcüzəsi, məzlumların ahından və Əliyül- Mürtəza hörmətinə Allahdan mədəd umur (Səfərli Ə., Yusifli X., 2005:44-45).

Bundan başqa “Ərzə yazdım mən sənə, ey şahi-xubanım, mədəd. Ərzi-halim sən bilürsən, din-ü imanım, mədəd.”¹ beyti ilə başlayan qəzəlinə Allahdan və “Hüsn ilə zibə imişsən, ya Əli, səndən mədəd, Görk içində bay imişsən, ya Əli, səndən mədəd.” beyti ilə başlayan şeirində Həzrəti- Əlidən mədəd ummuşdur (Səfərli Ə., Yusifli X., 2005:46-47).

Xətainin şeirləri arasında Allahın insanın mənəvi ruhunda yer aldığını, insan fitrətində ilahi eşqin olduğunu bəyan edən qəzəlləri vardır. Aşağıdakı beytlə başlayan həmin qəzəl Xətainin bu fikirlərinin göstəricisidir.

Ey həq əhli, sən sən cismində beytüllahı gör,

Xancaru əsz eyləsən, lövhində ərşüllahı gör (Səfərli Ə., Yusifli X., 2005:56-57).

Xətainin “gəldi” qafiyəsi ilə yazdığı digər qəzəlinə peyğəmbərlərdən Həzrəti-Məhəmməd (s), Həzrəti-Adəm, İsmayıl, Musa peyğəmbərlər və imamlardan Həzrəti-Mehdi, Cəfəri-Sadiq, Əli, Musa və Rzanın gəlişləri və gördükləri böyük işlərdən yazmışdır.

¹ Məmmədov, Ə. Şah İsmayıl Xətai əsərləri. S.71

Təalallah, gəl ey gör kim, yenə nur-i xuda gəldi,

Cəmi-i ənbiya xətmə Məhəmməd Mustafə gəldi. (Səfərli Ə., Yusifli X., 2005:203-204)

Şair ruhlu, sərkərdə Şah Xətəinin daxili aləminin təzahürü olan əxlaqi dəyərlər və öyüd-nəsihət dolu çox şeirləri vardır. Şeirlərindən başqa onun “Nəsihətnamə” adlı əsərində insani dəyərlər və insan haqqında ən qabaqcıl humanist düşüncələr əks etdirilir (Səfərli Ə., Yusifli X., 2005:21) və insanların ən doğru şəkildə yaşamaları üçün geniş nəsihətlər yer alır.

Nəsihətnamə hissəsində olan şeirlərdə insanları Haqqa sığınmağa, şükr etməyə, düzgün davranıb, yaxşılıq etməyə, Peyğəmbər və onun Əhli-beytini sevməyə, onların yolu ilə getməyə, kamal əhli ilə oturub-durmağa, insaflı olmaq və digər üstün insani davranışlara dəvət edir (Səfərli Ə., Yusifli X., 2005:225-234). sözlə “Nəsihətnamə” Xətəinin dini görüşlərini bəyan etdiyi öyüd-nəsihət dolu məsnəvidir. 184 beytdən ibarət bu məsnəvi onun divanının çox nüsxələrində mövcuddur. (Mühsin M., 2011:24)

Klassik və şifahi xalq yaradıcılığının zəngin xəzinəsi olan “Dəhnamə” əsəri Xətəinin ən mühüm sənətkarlıq əsəridir. Şairin bu əsəri təbiətin təsviri, aşiqin məşuquna yazdığı məktublar, məşuqun ona reaksiyası və s. kimi epizodlardan ibarət olsa da əsərin başlanğıcında dini çalarlara geniş yer verilmişdir. H. Araslı “Dəhnamə” kitabının girişində yazır: “ Şah İsmayıl Xətəinin divanında dini mahiyyətli şeirlər çox olsa da, əsas yeri məhəbbət mövzusunda yazılmış qəzəllər tutur”. (Araslı H., 1982:10).

“Dəhnamə”də “*Ba ismi- ilahü fərdi-yəzdan, Rəhmanü rəhimü heyyi-sübhan*” beyti ilə başlayan şeirində hər işə başlayarkən Allahı, peyğəmbəri və imamları zikr etməklə başlamağı tövsiyə edir. Bunun davamında 58 mısradan ibarət şeiri “*Tövhid-i həqq*” adı ilə başlayır və burada şair yenə Allahın qüdrəti, əzəməti və böyüklüyünü bəyan edir (Səfərli Ə., Yusifli X., 2005:235-237)

“Zikri-tələbi-rəhmət” (Bağışlanmağını istəmək haqqında) adlı şeirində “*Yarəb, bizə bağışla tofiq, nə rahi-məcəzi, bil ki, təhqi*q” beyti ilə minacət edib Allahdan əff diləyir. (Səfərli Ə., Yusifli X., 2005:237-238)

Dəhnamənin digər şeiri “*Dər nə'ti-rəsul*” adlanır və bu şeirdə İslam peyğəmbərini nəf edib (Səfərli Ə., Yusifli X., 2005:238-239).

Azərbaycan və Anadolu dini ədəbiyyatına Xətəinin təsiri

Şah İsmayılın həm Azərbaycanın klassik, şifahi və təsəvvüf ədəbiyyatı həm də Anadolu təsəvvüf ədəbiyyatının dini yöndən inkişafına böyük təsiri olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi onun yaratdığı siyasi və mədəni mühit dini ədəbiyyatın inkişafına zəmin yaratdı. Belə ki, dövrün siyasi və mədəni axarı ilə gedən qələm əhli öz əsərlərində islama, xüsusilə də şiəlik ideologiyasına yer verməyə üstünlük verirdilər.

Şah İsmayıldan başlayaraq digər Səfəvi şahları, şairlərə Kərbəla şəhidləri və Əhli-beyti mədh etmələrini təkid edirdilər. Həmin dönəmə qədər şairlər müxtəlif

janrlarda şeir yazmaqla bərabər, hansısa padşahı ya dövlət xadimini mədh etməklə məşqul idilərsə Səfəvilər dövründən etibarən daha çox dini şəxsiyyətləri mədh etməyə başladılar. Demək olar ki, həmin dönm İslam peyğəmbəri və şeə imamları haqqında qəsidə, tərəcibənd və tərkiqbənd yazmayan şair yox idi **(Tachəxş, Ə., 1353:622-624).**

Şah İsmayıl şeəliyi dəstəklədiyi və rəsmi elan etdiyi üçün Kərbəla hadisəsi və on iki imam mövzusu daha da aktuallaşdı, Hz.Hüseyn və onunla likdə Kərbəlada şəhid olan və ümumiyyətlə, o hadisəni əks etdirən nəzm və nəsr əsərlər sürətlə artmağa başladı. Şah İsmayılın Əhli-beytə olan sevgisi və bağlılığı, Kərbəla hadisələrinə göstərdiyi əlaqə həmin dönm türk və farsca yazan şairlər tərəfindən peyğəmbər və imamları mədh edən qəsidələrin yazılmasına səbəb oldu **(Səfa Z., 1382, 5:607).**

Qəsidədən başqa Azərbaycan ədəbiyyatındakı bayatı, oxşama, ağı və mərsiyə ədəbiyyatına yeni Kərbəla müsibəti mövzusu daxil oldu və Kərbəla məzmunlu mərsiyə janrlı şeirlər yazıldı. Belə ki, mərsiyə şeirləri əvvəlki əsərlərdə olsa da Kərbəla mövzusu sırf Səfəvilər dövrünün məhsuludur və bu fenomen hətta fars ədəbiyyatının mərsiyə şeirlərində belə böyük dəyişikliklərə yol açdı. Bu sahənin möhkəmlənməsində Şah İsmayıl və Məhəmməd Füzulinin böyük rolları olmuşdur. Şah İsmayılın şəxsən mərsiyə janrında yazdığı və ya Kərbəla müsibətini əks etdirən sira şeirləri vardır.

Bu gün matəm günü gəldi,

Ah Hüseynü və Hüseyn.

Sənin dərdin bağrım dəldi,

Ah Hüseyn və Hüseyn.

Kərbəlanın önü yazı,

Ürəyimdən çıxmaz sözü,

Yezidlərmi qırdı sizi,

Ah Hüseynü və Hüseyn.

Bizimlə gələnələr gəlsin,

Sirrini meydana qoysun,

Hüseyn ilə şəhid olsun,

Ah Hüseynü və Hüseyn.

Kərbəlanın yazıları,

Şəhid düşdü qazıları,

Fatma ana qızuları,

Ah Hüseynü və Hüseyn.

Bundan başqa türkiyəli tədqiqatçı D.Kayanın “Sivas Kayanklı Conklerde Şah Hatayi” adlı məqaləsində Xətai təxəllüsülü ilə yazılmış şeirlərin ilk beytlərini

göstərmiş və bu beytlər arasında İmam Hüseyn, Kərbəla, Həzrəti- Fatimə mövzuları vardır.

Verelim İmam Hüseyn aşkına 7/217-220 - Şah Hatayî: (1/127-128, 2/2-3)

Fatıma hayru'n-nisa bağışla beni (1/113)

Fatıma hayrününnisaya bağışla bizi (7/159-160, 20/28-29)

Ah Hüseyn Şâh Hüseyn (2/4-5-6-7-8)

Bizi kurtarmalı İmam Hüseyn (7/213-214)

Dilimde virdim İmam Hüseyn (7/214-215)

Kalk gönül gidelim Hüseyn'e doğru (7/217-218)

Susuzluktan şehid olan Hüseyn (4/52)

Onun için okurum la'net Yezid'e (8/66-67, 9/160-161, 10/61-62, 14/29-31, 20/173) (Kaya D. s. 2,3,4)

Şah şairin imam Hüseyn haqqında digər şeiri aşağıdakı beytlərlə başlayır:

Gündüz xəyalımda gecə düşümdə,

Ah senin dərdlərin İmam Hüseyn.

On iki ayların həm sabahında,

Dilimdə ivirdim İmam Hüseyn

Digər şeirində:

Türbəsinin üstün naqş eyləmişlər

Gəl dinim, imanım İmami Hüseyn

Səni dörd guşəyə baş eyləmişlər

Gəl dinim, imanım İmami Hüseyn

Füzuli də öz yaradıcılığında Kərbəla müsibətinə geniş yer vermiş, İmam Hüseynin şəhid olduğu yer haqqında “Hədiqətüs-süəda” adlı əsəri yazmışdır. Bu əsər Mir Saleh Hüseyninin səyi nəticəsində nəşr edilmişdir. Füzuli 16-cı əsrdə Azərbaycan dilində ilk mərsiyəni tərkibbənd formasında yazmışdır. (<http://az.arannews.com/?MID=21&Type=News&TypeID=17&id=4744#sthash.2zkYFXfM.dpuf>)

Mərsiyə şeir növü məhz bu dövrün ədəbiyyatımıza olan töhfəsidir ki, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında belə davam etməkdədir. **(Təcbəxş Ə., 1353:493).** Əslində Azərbaycan ədəbiyyatı sahib olduğu bu şeir növü ilə digər türkdilli xalqların ədəbiyyatından daha zəngin və daha üstündür. Mərsiyə ədəbiyyatı ən uca zirvəyə XVIII-XIX əsrlərdə çatmışdır. Bu dövrdə mərsiyə ədəbiyyatında özünə məxsus yer tutan şairlərdən Mirzə Muhəmməd Təqi Qumri, Molla Muhəmməd Hüseyn Mərağeyi Dəxil, Hacı Əbülhəsən Raci, Hacı Rza Sərraf Təbrizi bu ədəbiyyatın formalaşmasında böyük işlər görmüş və özünəməxsus məktəblər yaratmışlar ki, hələ də müasir şairlər həmin ədəbiyyatı davam etdirirlər.

XVI əsrdən etibarən Kərbəla hadisəsinin ildönümündə əza məclislərində oxunan rövzə, və həmin hadisələri canlandıran “şəbibazi-şəbih çıxartma” səhnələri geniş icra olunmağa başladı. Beləliklə rövzə və şəbih çıxarma ssenariləri və burda oxunan şeir növlərinin yazılması da həmin dönmənin məhsuludur. Həmçinin ən azı 500 illik tarixə malik olan “şəbih” səhnələri öz növbəsində Azərbaycan teatr sənətinin bünövrəsi sayılır. Görkəmli bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyov bu haqda yazmışdır: “Tarixçi və alimlərin fikrincə, bütün milli teatr sənətinin ibtidası dinə bağlı olmuşdur... Bizim “Şaxsey” misteriyası öz səhnə təcəssümünü şəbih tamaşalarından götürmüşdür”. Hətta dahi bəstəkarın M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması əsasında opera üçün tərtib etdiyi ədəbi mətn məhz “şaxsey” misteriyası “Şəbih tamaşaları” ənənəsi çərçivəsində hazırlanmışdır. (http://www.azerbaijans.com/content_202_az.html)

Şah İsmayılın on iki imam şiəlik məzhəbi tərəfdarlarından başqa, sufiyanə düşüncələri istər Azərbaycan, istərsə də Anadolu təsəvvüf ədəbiyyatına böyük təsir göstərirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında ortaya çıxan səfəvilik və qızılbaşlıq ideaları da daha çox Şah İsmayıl dövrünün məhsuludur. Bu haqda tədqiqatçı P. Kərimov yazır: “XVI əsrdən başlayaraq Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda səfəvilik, qızılbaşlıq idealarının təbliği poeziyada geniş vüsət almışdı. Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığında formalaşaraq özünün ardıcılarını tapan qızılbaş şeiri əqidəsi uğrunda döyüşə gedən qızılbaş əsgərlərini “igid yekəlar”, düşməni isə Yəzid, Şümrü-Mərvan adlandırır”. Bu növ şeirlər həmin dönmə və sonrakı dövrlərdə digər şairlər tərəfindən davam etdirildi. **(Kərimov P., 2011:9)** Bunun davamı olaraq Səfəvilər dövrü və sonrasında Şah Qasım Ənvar, Dədə Ömər Rövşəni, İbrahim Gülşəni, Məhəmməd Füzuli, Əbülqasim Nəbati, Mir Həməzə Nigari, Mirzə Şəfi Vəzəh kimi sufi şairlər yetişmiş, təsəvvüf ədəbiyyatı sahəsində ölməz əsərlər yaratmışlar.

Ələvi-Bektaşî inancında olan türklərin ədəbiyyatında da Şah İsmayıl sıra inkişafa səbəb olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ədəbiyyatını Anadoludakı Ələvi-Bektaşî ədəbiyyatı ilə ləşdirən Həzrəti- Əli mövzudur. Belə ki, cəfərilərin Həzrəti-Əli haqqında qəbul etdikləri bütün özəlliklər Ələvi-Bektaşî inanclarının təməl ünsürləri arasındadır **(Sarıkaya. S., 2003)**. Bu inanca sahib türklər Azərbaycan ədəbiyyatının incisi Şah İsmayıldan pay götürmüş və onun sayəsində ədəbiyyatları inkişaf etmişdir. S.Sarıkaya yazdığı “Şah İsmail’in Şiirlerinde Bazı İnanç Motifleri ve Şah İsmail’in Anadolu’daki Etkileri” **(Sarıkaya. S., 2003)** adlı məqaləsində Şah İsmayılın təsəvvüfi və dini xüsusilə də şiəlik inancını ortaya qoymuş, habelə onun Anadoludakı Ələvi-Bektaşilər inancında sahib olduğu məqam haqqında geniş məlumat vermişdir. Bundan başqa İlyas Üzüm adlı digər türkiyəli tədqiqatçı “Şah-i Merdan Mürteza Ali: Kültürel Alevi Kaynaklarına Göre Hz. Ali Tasavvuru” adlı məqaləsində dəyərli bilgiler vermişdir **(Üzüm İ., 2004)**.

Qaynaqlara əsasən Kiçik Asiyada türk əhalisinin beşdə dördü şiə olub və Səfəvilərə dərin rəğbət bəsləyirdilər (**Fərzəliyev Ş., 1983:254**) və bu rəğbətləri qələm əhlinin əsərlərində gözə çarpır.

S. Sarıkaya bu haqda yazır: “ çox Ələvi-Bektaşî şairinin mənzum olaraq dilə gətirdikləri və hafizələrə yazdıqları bu olguyu ilk dəfə dilə gətirənlərdən Şah İsmayıldır. Hətta təsəvvüf

ədəbiyyatındakı “*Meracname*” ənənəsinin Şah İsmayıl ilə başladığı söylenir. (**Sarıkaya. S., 2003**).

Şah İsmayılın sahib olduğu təsəvvüf ideologiyası Osmanlı daxilində Pir Sultan Abdal, Qayğusuz Abdal, Qul Hümət və digərlərinin yaradıcılığında özünü göstərir. Onlar Xətəini özlərinə piri- mürşid hesab edirdilər.

Nəticə

Şah İsmayıl Azərbaycan dini ədəbiyyatının inkişafında rolu olan dövlət xadimi, Şah, elm xadimi və şairdir. O, qurduğu dövlətdə sahib olduğu sufilik və şiə əqidəsi üçün geniş arena təşkil etmişdir. tərəfdən yaratdığı siyasi mühitdə şiəliyi ön plana çəkməklə bu ideologiyayı sahib olduğu imperiyanın ərazisində yaymağa müvəffəq oldu. Digər tərəfdən sahib olduğu ideologiyasını mədəni sahədə nümayiş etdirdi, islami-şiəlik mövzusunda şeirlər yazmaqla ədəbiyyatına böyük töhfələr verdi. Xüsusilə mərhum C. Heyətəin sözü ilə desək “Şiə lirazminin təməlini qoydu”.

Şah İsmayılın ədəbiyyatımıza verdiyi digər töhfə sufilik məzmununda yazdığı şeirləridir. Onun bu şeirləri istər Azərbaycan, istərsə də Anadoluda geniş miqyasda tanındı, onun bu səpkidə olan şeirləri hər tərəfdə yayıldı və özündən sonra da təqlid və təbliğ edildi. Anadoluda bu gün də Şah İsmayılın şeirləri böyük rəğbətlə oxunur.

Məqaləni Şah İsmayılın beyti ilə sona çatdırıram:

Çün senün ovsâına yetməz Xatayinin sözi

Üş bu ebyat üstə xətm oldı kəlamım vəssəlam (**Məmmədov Ə., 1975,1:354**)

QAYNAQLAR

1. Araslı, H. (1982). Dəhnamə. Bakı: Gənclik
2. Fərzəliyev Ş. (1983). Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsəbəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” əsəri üzrə. Bakı.
3. Gənceyi T. Şah İsmayıl Xətai divanının elmi-tənqidi mətni.
4. Heyət, C. (1980), Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə baxış c.1. Tehran: Kavian.
5. Hüseynli, Z. (5-6 aprel 2013) “Azərbaycan ədəbi dilinin və ədəbiyyatının inkişafında Şah İsmayılın rolu”. Bakı: Beynəlxalq Şah Xətai və Solatan Səlim simpoziumu.

6. Kaya D. Sivas Kayanlı Conklerde Şah Hatayı. s. 2,3,4. http://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/dogan_kaya_conklerde_sah_hatayi.pdf
7. Kərimov P. (2011). XVII əsr anadilli Azərbaycan poeziyası. Bakı : Nurlan,
8. Qumi Qazi Əhməd. (1383 ş.). Xülasətüt-təvarix, c.1.Tehran: Tehran Universiteti nəşriyyatı
9. Məmmədov, Ə. (1975). Şah İsmayıl Xətai əsərləri, iki cildə. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı
10. Mostufi M. (1375 ş.). Zöbdətü-təvarix. B. Qudərzinin redaktəsi ilə. Tehran: Mahmud Əfşar vəqfinin nəşriyyatı.
11. Musalı, N. (2011). I Şah İsmayılın hakimiyyəti (“Tarix-i Aləmaray-i Şah İsmayıl” əsəri əsasında). Bakı: Ələyazmalar İnstitutu və Elm və təhsil nəşriyyatı
12. Macit Mühsin. XVI yüzyl Türk Edebiyatı Anadolu Üniversitesi yayınları. Eskişehir.2011
13. Sarıkaya S. Şah İsmail’in Şiirlerinde Bazı İnanç Motifleri ve Şah İsmail’in Anadolu’daki Etkileri`, Yavuz Selim-Şah İsmail Sempozyumu, 5-6 Nisan 2013, ATEV Azerbeycen-Türk evi Derneği Bakü Azerbeycan.
14. Sarıkaya, S. Şah İsmail’in Şiirlerinde Hz. Ali“,Uluslar arası Şah İsmail Hatayî Sempozyumu, Hüseyin Gazi Vakfı, 9-11 Ekim 2003 Ankara
15. Səfa, Z. (1382 ş.) Tarixə ədəbiyyat dər İran, c.5.Tehran: Qaqrnuş nəşriyyatı,
16. Səfərli, Ə. Və Yusifli, X. (2005). Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı
17. Tacbəxş, Ə. (Xordad-tir, 1353 ş.). Bərrəsihayı tarixi jurnalı, 9-cu il, no.2. Tehran.
18. Üzüm , İ. “Şah-i Merdan Mürteza Ali:Kültürel Alevi Kaynaklarına Göre Hz. Ali Tasavvuru” (2004) İslam Araştırmaları Dergisi. Sayı 11. (75-104)
19. 127 – کلیات دیوان فضولی هفت جلدی/ کتابفروشی فردوسی/ تبریز/ بی تاریخ چاپ / ص Seemore
at:<http://az.arannews.com/?MID=21&Type=News&TypeID=17&id=4744#sthash.2zkYFXfM.dpuf>

GEREDELİ HALK ŞAİRLERİ HAKKINDA

ABOUT FOLK POETS OF GEREDE

ГЛУПОСТЬ В НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ

Dr.Abdullah DEMİRCİ*

Öz

Gerede; Bolu'ya bağlı, en çok nüfusa sahip bir ilçedir. Yüzyıllara uzanan tarihi boyunca ekonomik, sosyal ve kültürel yönden gelişmeye çalışmış bir ilçedir.

Kültürümüzün ve edebiyatımızın önemli kaynakları arasında şiir geleneğimiz gelmektedir. Tasavvuf ehli şairler ve halk şairleri bakımından Gerede oldukça şanslıdır. Çünkü başta Köroğlu olmak üzere , Aşık Dertli ve Aşık Figani gibi şairleri topraklarında yetiştirmiştir.

Bu bildiride, Aşık Figani ve sayılan bu şairler dışında kalan bazı halk şairlerinin hayatı ve şiirleri ele alınıp , işlenecektir. Bu şairler; Aşık Figani, Aşık Hakani, Ramazan Çelikbaş ve Muharrem Özdoğan'dır. Aşık Figani ve Aşık Hakani bugün Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Ramazan Çelikbaş ve Muharrem Özdoğan halen hayatta olan şairlerdir. Dileğimiz, ismi unutulmuş diğer şairlerimizin de tespit edilip, bulunması ve eserlerinin yayın hayatına kazandırılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Gerede, halk şairi, Figani, Hakani, Özdoğan, Çelikbaş.

Abstract

Gerede is a town of Bolu, has a lot of population. It is a town that tries to develop from economic, social and cultural. The traditional poem, is one of important foundations of our culture and literature . There are sufism poet's and folk poet's in Gerede. The poets; Aşık Dertli, Figani and especially Köroğlu, had brought up in this place.

In this paper, some folk poets except that it said and Figani and poems, life of them will be told. These poets are Aşık Figani, Aşık Hakani, Ramazan Çelikbaş

*Araştırmacı-Yazar-Eğitimci. Ankara/TÜRKİYE
(abdullahekrem@myynet.com)

and Muharrem Özdoğan. Aşık Figani and Aşık Hakani died. Ramazan Çelikbaş and Muharrem Özdoğan , are stil living.

I wish other poets that had been forgot their names has found out published works of them.

Keywords: Gerede, folk poet, Figanî, Hakani, Özdoğan, Çelikbaş.

Gerede eski bir tarihe sahip olmakla beraber Selçuklular döneminden beri Oğuz Türkleri'nin iskan olduğu bir bölgedir. Bunu ilçedeki köy adlarından da anlayabiliriz. İlçedeki medreselerin oldukça eski tarihlere dayanması ve yaygın olması da halkın kültürel bakımdan gelişmesini sağlamıştır.

Yörede Türk halk şiirinin zengin iki kaynağı olan tasavvufi şiirde ve halk şiirinde birçok şair yetişmiştir. Özellikle tasavvuf alanında şiir yazan birçok şair vardır. Merhum Prof. Dr. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, tebliğinde Geredeli bu mutasavvıf şairlerden bahsetmiştir. (ABDULKADİROĞLU 2000:67) Bu başka bir bildirinin konusudur.

Bununla beraber en çok ismini duyurmuş başta Köroğlu ve şair Dertli ile başlayan bir halk şiiri günümüzde de devam etmektedir. Bildirimizde Köroğlu ve bugün Yeniçağalı kabul edilen ve hakkında çok sayıda yayın bulunan Dertli dışında kalan, başta onun çırağı Aşık Figani olmak üzere köylerde yetişmiş kalem şuaarası halk şairleri mevcuttur. Hakani, Ramazan Çelikbaş, Muharrem Özdoğan belli başlı isimlerdir. Halen ikisi yaşayan bu şairlerimizi tanıtmak bildirimizin konusu oluşturmaktadır.

Bununla beraber başka Geredeli halk şairlerinin olduğunu bilmekteyiz. Mesela, 1944 yılında Gerede depreminden sonra ilçede hükümet tabibi olarak görevlendirilen Dr. Ferhan Kut , hazırladığı “Gerede İlçesi Sosyal ve Sıhhi Coğrafyasına Dair Notlar” adlı araştırmasında yörenin şair ve ediplerini sayarken, (Dertli ve Figani’niden başka Dörtdivanlı Aşık Pesendi, Güneyköylü Aşık Ahmet ve kasabadan Ali Rıza isimlerini tespit ettimse de haklarında aydınlatıcı bilgi toplayamadım. ” (KUT 1946) demektedir. Bu bilgi, bize Gerede’nin bilinmeyen şairlerinin de olabileceği fikrine götürmektedir. Yine Gerede’nin bucağı olan ve 1991 yılında ilçe olan Dörtdivan’da yetişmiş Dörtdivanlı Hilmi ve, Düldül Mevlüt gibi halk şairlerinin olduğunu bilmekteyiz.

Geredeli Aşık Figani (1814-1895)

Öncelikle şunu belirtelim ki gerek Divan edebiyatında, gerekse Halk edebiyatımızda Figani adını taşıyan şair vardır. Konumuz olan Figani, Geredeli olup, Şair Dertlinin çırağıdır. Figani hakkında ilk bilgilere, Ahmet Talat Onay’ın yazdığı Müstakil Bolu Salnamesi’nde ilgili bölümde rastlıyoruz.

Aşık Figani, Geredeli debbağ (deri sanatı ile meşgul olan) Mustafa Ağa’nın oğludur. Asıl adı Seyyid Ahmet’tir. Gerede’nin Kabiller mahallesinde 1814 yılında doğmuştur. Annesi Zeynep Hatun’dur.

İlk terbiyeyi annesinden alan Seyyid Ahmet, mahallesindeki “Sübhan Mektebi”ndeki Hoca Tahir Efendi’den öğrenim görmüştür.

Seyyid Ahmet büyük bir merakla 10 yaşından itibaren saz çalmıştır. Kendisinde saz şairi olma istidadını gören Geredeli Aşık Dertli (1772-1845) onun saz ve söz ustası olmuş ve ona “Figani” mahlasını vermiştir.

Genç yaşta Fatma adlı bir kızla evlenmiş, bundan üç kız, bir erkek çocuğu olmuştur. Bunlardan ancak bir kız çocuğu hayatta kalabilmiştir.

Evlat acısı ve içindeki aşk ateşi sebebiyle tam 51 yıl Anadolu, Irak, Arabistan’ı dolaşmıştır. Halep, Şam, Bağdat, Basra, Konya, Ankara, İstanbul, Kastamonu gibi şehirleri gezmiştir. Daha çok Bolu, Bartın, Ereğli, Devrek, Safranbolu, Kastamonu, Çerkeş, Çankırı, Mudurnu ve İzmit gibi yerlerde defalarca bulunmuş ve aşıklık mesleğini buralarda icra etmiştir.

Figani, karakter itibarıyla; rindmeşrep, laubali tabiatlı, işretperest bir insandır. Sarhoş dolaşır, sözünü kimseden esirgemez, her güzele ilan-ı aşk eder, çeşitli münasebetsizliklerde bulunurdu. Bu sebeple bazen gittiği yerlerde olay çıkardığı için belediye aracılığıyla o şehirlerden kovulduğu çok olmuştur.

Karadeniz Ereğli’inde iken Meclis İdare Azasından bir şahıs kendisini evine davet etmiş, ancak sarhoş olunca bu adamın evinde bazı münasebetsizliklerde bulunmuştur. Bu sebeple evin sahibi kendisini pencereden atmış, Figani’nin ayağı kırılmıştır. Bu haliyle Bolu’ya gelmiş, adamı mutasarrıfa şikayet etmiştir. Ancak adam nüfuzlu olduğu için bir netice alamamıştır. Bu defa adamı, Kastamonu Valisi Abdurrahman Paşa’ya bir manzum dilekçe ile şikayet etmiş, adamın ceza almasını sağlamıştır.

Figani, iri yarı, saç-sakalı uzun, göğsü daima açık, kıyafeti derbeder, gözleri keskin bakışlı, sesi kalın ve tok, hareketleri laubali bir şekilde gezermiş.

Figani, fakir bir hayat sürermiş fakat kimseden bir şey istememiş. Birinden para isterse mutlaka bir fakire yardım için almış. Zalimleri, sahtekar esnafı, ağa ve beyleri pek sevmez şiirlerinde onları hicvetmekten çekinmezmiş.

Yaz ve kış pejmürde dolaşır ama kendisine verilen şeyleri katıyen kabul etmezmiş. Birçok esnaf ondan para almazmış. Kahveyi çok severmiş ancak her zaman içmezmiş. Fakat canı istediği zaman 40-50 fincan içermiş.

Kendisinin Halveti tarikatına mensup olduğu söylenmektedir. Bazıları onun keramet sahibi olduğunu ifade ederler. Bu konuda hakkında birçok rivayetler anlatılmaktadır. Ama şu var ki çağdaşı olan pek çok aşıkla atışmış ve onlarla tanışmıştır.

Figani hakkında oldukça çok latifeler de söylenmektedir.

Figani’nin sağ ayağının topuğunda çıkan bir yara sebebiyle öldüğü bilinmektedir. 1895 yılında ölmüştür. Mezarı Gerede’de nerede olduğu bilinmemektedir.

Figani, milli vezin hece ile yazdığı şiirlerde çok başarılıdır. Aruz vezniyle yazdığı çok şiirleri de bulunmaktadır. Aruzlu şiirlerde sanatı orta seviyededir.

Divanı 1981 yılında araştırmacı Hayrettin İvgin tarafından bulunmuş, 102 şiirini kapsayan Geredeli Aşık Figani adlı kitap Kültür Bakanlığı yayınları arasında 1994 yılında yine Hayrettin İvgin tarafından Ankara’da yayınlanmıştır. (İvgin 1994) . Aynı yazarın daha sonra kızının torunundan bazı belge, defter ve matbuğ divanını temin ettiğini ve daha kapsamlı bir kitap yayınlama hazırlığı içerisinde olduğunu bilmekteyiz. (İvgin 2001:6)

Yukarıda araştırmasından bahsettiğimiz Doktor Ferhan Kut, Figani hakkında şu bilgileri vermektedir: “Kabiller mahallesinde doğmuştur, asıl ismi Seyit Ahmet’tir. Figani mahlası hocası Dertli tarafından verilmiştir. 81 yaşında kanserden ölen Figani, tok sözlü, rint bir şairdir, o da sazıyla uzun seyahatler yapmıştır. ” (KUT, 1946:4)

Geredeli Halk Şairi Aşık Nazif Hakani (1937-1999)

Merhum Aşık Nazif Hakani 10. 07. 1937’de Gerede’nin Ulaşlar Köyünde dünyaya gelmiştir. Babasının adı Raif, anasının adı Arife’dir. İlkokulu köyünde o zaman üç sınıflı eğitim okulu diye adlandırılan okulda okuyup, Gerede ilçe merkezindeki Ziya Gökalp İlkokulu’nu dışarıdan bitirerek diploma almıştır.

Şair 9. 3. 1965 tarihinde aslen Yunuslar köyünden Sare Hanımla evlenmiştir. Bu evlilikten 1’i kız, 5 çocuğu olmuştur. Bu çocuklardan Cenkaver (d. 1968) ve Kemalettin (d. 1981) bugün hayatta olup, diğer çocukları vefat etmiştir.

Ciyersizoğlu lakabıyla da anılan Aşık Nazif Hakani’nin asıl mesleği yapı ustası olup, her türlü inşaat işi ve taşeronluk da yapmıştır. Daha çok Zonguldak’da vee bir süre Ankara’da usta olarak çalışan şair, 1978-1981 yılları arasında ticaretle de uğraşmış, bir züccaciye dükkanı açmıştır. Daha sonra 1981 yılında Libya’ya işçi olarak gitmiştir. Aynı yıl Milli Güvenlik Konseyi’ne Danışma Meclisine üye olabilmek için müracaat etmiştir. (7. 8. 1981)

Her hangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmayan şair, 1994 yılında yeşil kart almış, ancak 21. 12. 1998’de Gerede esnaf odasına kaydını yaptırmıştır. Hakani 1. 10. 1999’da Zonguldak’da kalbinden rahatsızlanarak kaldırıldığı hastanede hayatını kaybetmiştir.

Şairliği

Şair, ilkokulu bitirdiği tarihlerde Kore Savaşı devam ediyordu. “ Tabi bu heyecanlı günlerde içim coşarak destanlar yazmaya başladım biraz devam ettim. Bana yeterli bir kazanç sağlamaması bakımından serbest meslek sahibi olarak piyasada çalıştım, seyyar satıcılık, inşaat taşeronluğu ve esnaflık yaptım” diyerek yaptığı işleri özgeçmişinde belirtmiştir.

Daha sonra şiir ve destanlar yazmaya devam eden şair, 1974 Kıbrıs Barış Harekatı’nın ardından Hürriyet Gazetesi’nin düzenlediği destan yarışmasına katılmıştır.

İlk destanlarını 24 ay askerlik yaptığı Çorlu’da (1958-1959) yıllarında bastırmıştır. Bu dönemde” 12 Şubat 1959 Günü Cip Kazasında Ölen Yüzbaşı Mehmet

Sağ'ın Ruhuna Sesleniş" ve " Bekarlar Hakkında Bir Şiir Söyle Dedi (Aldı Ceylani) ", "Gurbet Elden Anneye Sesleniş" gibi destanlar yazmıştır.

Danışma Meclisine üye seçilebilmek için M. G. K'ya yazdığı dilekçesinde (1981) hayatı boyunca şiirle uğraşıp, Atatürk'ün kahramanlıklarıyla ilgili destanlar yazdığını belirten şair, özgeçmişini anlatırken şunları belirtmektedir: " . . . fakat gurbet elde (şiirlerimin) çoğunu çaldırdım. Tabii benden fazla ona hasret olan varmış, nasıl olsa yazarı benim dedim, hoş gördüm".

İstanbul'da bir süre saz kursuna gidip, saz çalmayı öğrenen Hakani, sanatçı olmak için 1971 yılında Ankara Radyosu'na başvurur. Fakat bir netice alamaz. Bu konuda özgeçmişinde şöyle der: "işini gören girebildi. Bundan sonra bendeniz yurdun her tarafını dolaştım, çeşitli olaylarla karşılaştım. Paralı zümrenin fakir zümreyi hiçe sayıp ezdiğini, küçüğün büyüğü tanımadığını müşahade ettim". Şairin bu dönemden kalan ve elektro sazla çalılıp, doldurduğu amatörce bir kaseti mevcuttur.

Daha sonra, Kültür Bakanlığı, Milli Folklor Araştırma Dairesi'nin valiliklere gönderdiği genelge ile Halk Eğitim Merkezine başvurup kendini Kültür Bakanlığı Halk Kültürü Arşivine halk ozanı olarak kayıt ettirmiştir. Şairle ilgili dosya bu gün YB. 86. 0131 numarayla HAGEM Arşivinde bulunmaktadır.

Hakani'nin mevcut çok sayıda şiiri bu gün oğullarının elindedir. Bunları ilerde kitap olarak yayınlamayı düşünmektedirler.

Hakani, ayrıca Atatürk'ün 100. doğum yılı münasebetiyle Kültür Bakanlığı'nın açtığı İstiklâl Savaşı konulu destan yarışmasına "Atatürk ve Türk İstiklâl Savaşı Destanı" adlı şiirle katılmıştır. Zamanın kültür bakanı Namık Kemal Zeybek'e şiir yazmış ve bakandan teşekkür yazısı almıştır. Başbakana adlı şiirinde ise o dönemin başbakanı olan Turgut Özal'a seslenmiştir.

21. 12. 1996 Tarihinde Bir Kalp Krizi Sonu Bolu İzzet Baysal Devlet Hastanesi'nde Tedavi Gören Aşık Nazif Hakani'nin Sayın İzzet Baysal'a Hitap Edişidir

İsmi yazdırsam ben tarihlere
Zahir olsun her yerde zihinlere
Zatını görmedim hayatta bir kere
Esenlik dilerim sana Baysal'ım

Tanısınlar seni çokça yerlerde
Batıdan doğuya tüm şehirlerde
Açıkça görülsün eserlerinle
Yardımlar boşuna gitmez Baysal'ım

Sayısız eserlerin büyük yerde
Asilzadeler var, bakın cömerde
Lazım senin gibi insan ülkede
Hakikat bayılır cana Baysal'ım

Alkışlar sanadır şehirde, köyde
Kamaşır gözleri kalmaz siperde
Aşıklar yazar seni şiirlerde
Niçin yazdın deme bana Baysal'ım

İnerim çıkarım baksam nelere
Okullar yapılmış düz tepelere
Ülkenin ihtiyacı önderlere
Kucaklarım seni son hürmetimle
Şairimiz Nazif Ceylani Bir Gün Otururken

“Vay benim halime ne taparız şu yalan dünyaya” deyip şunları Yazıyor:

Kardeş şu dünyanın akibi yalan
Var mıdır bunda ilk asırdan kalan
Punda işini yüksek yere salan
Beline gitmez kötü yaran olur

Depme kapı deperler hem kapını
Tutup yıkarlar gülşeni, yapını
Bozarlar senin yolunu, hattını
Mal, mülk kalıp cümlesi viran olur

Malın mülkün kalır senden ellere
Sahipsiz mekan karışır sellere
Beyliğin ağalığın gelmez yere
Nüfustan künyeni bir soran olur

Sahip olur tatlı malına eller
İçinden çıkan zahirini yerler
Rahmetliğin malını yeriz derler
Anca yemekte seni soran olur

Sen dünyada iken incitme ferdi
İncitirsen sen de bulursun derdi
Bir çulu altına yetimler verdi
Bu kabirde yüzünde karan olur

Sen dünyada iken çalışıp işle
Haramı bırak helal azık aşle
Sevapla dolsun elindeki fişle
Yarın uhrada sana derman olur

Daim helalinden yiyesin peşin
Haram lokmayı çiğnemesin dişin
Helal paran ile yapılsın işin
Hem cennete girmeye sıran olur

Helal dane buğdayın hem ekilsin
Zaman gelince ekinin biçilsin
Dörtte biri misafirle yenilsin
Cennette gezmeğe bir harman olur

Nazif Ceylani der, bu benim halim
Harama gitmesin kendi misalim
Okuyup çalışıp olmalı alim
Her dertçe bize de ferman okur

Muharrem Özdoğan (1926-)

Muharrem Özdoğan, Geredeli bir halk şairi, destancı. Ayrıca bir dönem Geçitler Köyü’nde muhtarlık yaptığı için “Aşık Muhtar”, “Hacı” gibi lakaplarıyla tanınır.

1926 yılında Gerede’nin Geçitler Köyü’nde doğan Muharrem Özdoğan’ın baba adı Hüsseyin, ana adı Hayriye. İlkokul mezunu olan Özdoğan, evli olup ilk eşinden üçü kız, biri oğlan dört çocuk sahibidir.

Asıl mesleği yağlı boyacılık ve çiftçilik olan Muhtar Şair, uzun yılladır Gerede’de oturmaktadır. Bağ-Kur’dan emekli olduğu halde boyacılık mesleğini yapmaya devam ediyor. Şiiri bir olayı kalıcı kılmak için hatıra olarak yazdığını söyleyen şair, 1946 yılında askere gitmiş, 1975 yılında da hac görevini yerine getirmiş.

Muharrem Özdoğan 1946 yılında askerliğini Ankara Mamak Fen Okulu’nda, canlı haber vasıtaları grubunda; Güvercin, Köpekle Muhabere Bölüğü’nde yapmış. Burada yazdığı şiirleri gazetede süngülü bir asker resmi altındaki asker köşesinde yayınlanırmış. O dönemde çıkan “Hemşehri”, “Köroğlu” gibi gazetelerde haftada bir çıkarmış.

“Dokuzyüzyirmialtıyız kalbimiz temiz ve pak
Bin yaşarsın ordu başkanımız Salih Omurtak

Adresim Ankara-Mamak Fen Okulu
Sınıfım muhaberedir, orduya gösterir kurtuluş yolu”

.....

“Bu şiiri yazan Muharrem Özdoğan’dır.
Hüsseyin oğlu Dokuzyüzyirmialtı Gerede”
diye imzasını atarmış.

Askerliğini bitirdikten sonra yağlı boya işleri için Ankara'ya çalışmaya giden, yaz aylarında da çiftçilik yapan Muharrem Özdoğan şimdi çiftçiliği bırakmıştır.

Şiir yazmaya hangi sebeple başladığını soruyoruz.

“Ben aslında ilkokul yıllarındayken çocukluk çağında bir rüya görmüştüm. Bizde de Hakkı diye eski bir hoca vardı Dursun Fakı Köyü'nden. Köy odasında büyükler ona rüya tabir ettiriyorlarmış. Ben de onlardan sonra dedim ki:

- “Hoca Efendi bu gece ben bir rüya gördüm. ”

-“Nasıl bir rüya gördün delikanlı? “Diye bana sordu. Daha askere gitmemiştim.

-“Gece rüyamda bulutların arasında kanatlı, saçları kanatlarının üzerine dökülmüş kadın suretinde bir şey, bir elinde su bir elinde bardak olduğu halde uçuştu geldi. Ben de elimi uzatırken kanadına çarptı, tekrar döküldü. Bunun üzerine çekti gitti, bulutların arasında kaybolup gitti. ”deyince O da :

-“Tüh tüh delikanlı sen niye haber verdin, bu akşam onu yine görecektin, yine sana vermeyecek dökecekti. Üçüncü akşam gene gelecekti. O elinde gördüğün su şerbet (bade) idi. O kadın suretinde gördüğün melaïke sana şerbet (bade) içirecekti. Sen Hak aşığı olacaktıydın. ”dedi.

“Bu rüyadan sonra benim gönlümde birşeyler doğmaya başladı, kalemi elime aldığım vakit duyduğum birşeyi kelimelerle şiir yazar gibi ifade etme isteği doğdu. Bu askerde de devam etti. Yazdığım bu şiirleri ne yazık ki bir yerde muhafaza etmedim, bir kitap haline gelmedi, öylece kaldı. ”

Şiir yazmaya böylece başlayan şair Muharrem Özdoğan'ın bir ustası veya örnek aldığı bir şair yok. Duyduğu etkilendiği olaylar onun için hep şiir konusu. Mesela, Samat Köyü'nden delikanlıyı yaylada üç kişinin vurduğu hadise için yazdığı destan bunun bir örneği. Ancak vurulan delikanlının babası bu acıklı destanın matbağaya verilmesini istememiş. ”Ben herkesin elinde görürsem deli olurum hayvanın geminden nüfus kağıdındaki fotoğrafına kadar gözüm görmesin diye sakladım” deyince bu şiiri bastırmaktan vazgeçmiş.

Muharrem Özdoğan “böyle olan olayları düşündün mü yazarım fakat ne birisinden staj gördük, ne saz çaldık” diye ekliyor.

Özdoğan'ın hatıraları bitmiyor.

Geçmişte Dört Divan'ın Kılıçlar Köyü'nde çamaşırhanede bir gelini kolundaki bilezikleri almak için boğmuşlar. Bu acıklı olay için yazdığı destanı iki defa bastırmak zorunda kalmış. Bir liradan sattığı bu destan adeta kapışılmış. Öldürülen gelinin babasının isteği üzerine yazdığı şiiri ayrıca kasete okumuş. Kasete okuduğu bu destan, oldukça fazla satmış.

Yine 1951 yılında yazdığı Kore Destanı'nı unutamıyor. ”Menderes'in başbakanlığı zamanında Kore'ye asker gönderildiği vakit büyük istasyonda trene asker bindirirken ağlayanları görünce heyecana geldim ve uzun bir destan yazdım. Destanın sonu şöyle bitiyordu:

“Vilayetin Bolu, kazam Gerede, köyüm Geçitler
Hatıra olsun diye yazdım birçok beyitler

Vatan uğruna şehit oldu nice yiğitler
Şüphesiz ki cezasını görecek o kızıl itler

Yeni çıktı baylar bayanlar bu destan
Oku da gör ne harikalar yarattı Kore’de bir avuç insan

Dünyayı hayrette bıraktı beş bin aslan
Vatandaş al bir destan, kaçınma on kuruştan”

Diye bağırınca çoğu kişi yirmibeş kuruş verip üstünü almazmış. Helal olsun derlermiş. Bu destanı 4000 adet bastırmak için matbaacıya 40 TL verdim. Adam, “Gel bunu 30-40 bin basalım sen bunu köylerde birer yumurtaya versen gene çok para kazanırsın. Benim bildiğim Gerede’den, Bolu’dan dülger ustası çıkar. Şairler doğudan, Sivas tarafında çıkar. Ben 40 yıllık matbaacıyım daha böyle kafiyele, kelimeleri düzgün şiir görmedim” demiş. (Ankara’da Yurt Matbaası) Ben bir hatıra için bunu yapamam, belki de matbaa parasını çıkaramam, az olsun 1000-2000 basılsın dedim. Matbaacı, “1000-2000 adet için harf dizilmez, uzun da yazmışsın çok güzel olmuş. Tanesi 1 kuruştan 40 TL yapıyor, fiyatı 10 kuruş, 9 kuruş bana kalıyor. Hatta adamın hoşuna gitmiş 1000 tane de fazladan olarak 5000 adet basmış hepsini de sattım” diye ilave ediyor.

12 sene Ziraat Odası üyeliği yapmış Muharrem Özdoğan, Kenan Evren cumhurbaşkanı iken ona yazdığı bir şiiri Sabancı Öğrenci Yurdu’nu açmaya Gerede’ye geldiğinde ona şiirini okumuş. Bununla ilgili olarak gazetede resimli haberi de yayınlanmış.

Muharrem Özdoğan’ın 1998 de yazdığı Şirin Gerede adlı şiirini örnek olarak veriyoruz.

Şirin Gerede

Kurulmuş şirin Gerede, Esentepe’nin eteğine
Arılar bal yapar türlü çiçeklerinden peteğine
Binbir koku vardır, dağlarının çiçeğinde
Mertlik vardır insanların yüreğinde

Şirin Gerede Ankara ile İstanbul arası
İnsanlara hayat verir soğuk suları, havası
Meşhurdur yeşil ormanları ile yaylası
Eser, yazın yaşanan bir cennettir burası

Gerede, çiftçi ve bir sanatkar yurdu
Tanınmıştır mis gibi yağı ve yoğurdu,
Buz gibi sularında vardır çam kokusu
Hakimdir halkında Allah korkusu, din duygusu

Gerede çok eski ilçedir bakınca tarihine
Eskiden bağlı idi Kastamonu vilayetine
İsyancı olarak görünür çoklarının gözüne
Dindardır halkı, hayrandır her an Kur'an sesine

Yeşil ormanlar yükselir üstünde sıra sıra
Ramazan Dede derlerdi Esentepe'nin adına
Yatıyor burada şimdi ulu, büyük bir evliya
Kabul olur başında sıdk ile yapılan dua

Çalışkandır halkı, vardır çeşitli meslek, sanat kolları
Ahçı, dülgere, bakır, deri işçiliğinde ün salmıştır ustaları
Bülbüller yetiştirir eskiden beri Kur'an kursları
Panayırları ile kurulur Türkiye'nin en büyük pazarı

Halk Şairi Ramazan Çelikbaş (1929-)

Çevresinde “Şair” olarak tanınan ve sevilen Ramazan Çelikbaş, 1929 doğumlu olup Gerede Sungurlar Köyü, Emirler mahallesindendir. Babasının adı Ali Rıza, anasının adı Şerife'dir. 1948 yılında evlenen Çelikbaş'ın 3 erkek, 3 kız evladı vardır.

1937-38 yıllarında köydeki eğitimde okumuş, o yıllarda ilkokul olmadığı için ayrılmak zorunda kalmıştır. Şairimiz 10 Kasım 1938 de Atatürk'ün ölümü üzerine o gün okulun kapalı olduğunu hatırlıyor.

Ramazan Çelikbaş, halen Emirler Köyü'nde ikamet ediyor ve “aç kalmayacak kadar” da rençberlikle uğraşıyor. Şairimiz şu anda 65 yaşını geçtiği için devletten 3 ayda bir yaşlılık aylığı alıyor.

Yazdığı destanlarla halkın duygularını, düşüncelerini dile getiren Çelikbaş, hiç mahlas kullanmamış. Dini ve ahlaki öğütler, güncel olaylar işlediği başlıca konulardır. Güncel olaylar derken 60-70li yıllarda o dönem için önemli olan olayları kastediyoruz. Mesela 1959 da Başbakan Adnan Menderes'in uçağının düşmesi, 1963 Kıbrıs Olayları üzerine yazdığı “Kıbrıs Destanı”, büyük depremler, sel afeti ve mahalli hadiselerde vefat eden kişilerle ilgili yazdığı destanlar bunlardan bazılarıdır.

“Yaşım 30-35 olsaydı bu işi (destancılık) yürütüp, bütün Türkiye'yi dolaşmak isterdim” diyen Çelikbaş, geçmişte 20-30 sene pazarcılık yapmış. Adapazarı, İzmit, hatta Tekirdağ'a kadar giderek pazarlarda Gerede'nin tarağını, çorabını, bıçak vs. satmış. Aynı zamanda serginin bir tarafında destanlarını satmış.

Destan yazmaya onu sevk eden iki olay var. Biri 3 yaşındaki oğlunun sıcak su dolu kazanda ayağının yanması, diğeri ise Koçumlar Köyü'nde birinin ailesini vurması. Çok etkilendiği bu olayların destanını yazarak Gerede pazarında satmış.

1950-51 yıllarında Erzincan'da havacı birliğinde askerlik görevini yerine getiren şair, ilk şiirlerini burada yazmaya başlamış. Hatta kitapçık sayılabilecek şekilde şiirlerini burada daktilo etmiş.

Hiçbir derneğe, kuruma üye olmayan Çelikbaş, şiirlerini daha tesirli okumak için "Ah saz çalmayı öğrenseydim" diyor. Bir ustası olmayan ama okumayı seven hatta 365 yapraklı takvimin bir sayfasının bile okunmadan atılmasına izin vermeyen bir okuyucu.

"Hayvanın şerlisi bostancı/insanın tembeli destancı" olurmuş diyerek mütevazılığını gösteren Çelikbaş'ın 1990lı yıllarda kendi imkanlarıyla Düzce'de bir matbaada bastırdığı "Gönüldeki Çile, Böyle Geldi Dile" adını taşıyan bir de şiir kitabı var.

KAYNAKÇA

Abdulkadiroğlu Abdulkarim, "Osmanlı Döneminde Geredeli Alimler, Mutasavvıflar, Şairler ve Diğerleri", Geçmişten Günümüze Gerede Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2000, Gerede Belediyesi Yayını

Demirci Abdullah, "Geredeli Bir Halk Şairi:Ramazan Çelikbaş", Gerede Bülteni, Sayı 3, Nisan

1998

Demirci Abdullah, "Geredeli Şair:Muharrem Özdoğan", Gerede Bülteni, Sayı:4, Mayıs 1999

İvgin Hayrettin, Geredeli Aşık Figani, Ankara, 1994, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 156 sf.

İvgin Hayrettin, "Geredeli Aşık Figani, "Gerede Bülteni, Sayı 6 , Mayıs 2001

Kut Ferhan, Gerede İlçesi Sosyal ve Sıhhi Coğrafyasına Dair Notlar . 1946 (Basılmamış)

**İMADEDDİN NESİMİ'NİN DÜŞÜNCE DÜNYASININ GELİŞİMİNİ
VURGULAYARAK MANSUR İBNİ HALLAC, İMADEDDİN NESİMİ
VE FRIEDRICH NIETZSCHE'İN DÜŞÜNCELERİNDE İNSANOĞ-
LUNUN YERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ŞEKİLDE İNCELENMESİ**

**A COMPARATIVE STUDY OF MAN'S PLACE IN THOUGHTS OF
MANSUR EBN HALLAJ, EMADEDDİN NASİMİ AND FRIEDRICH
NİETZSCHE WITH AN EMPHASIS ON EMADEDDİN NASİMİ'S
THOUGHT DEVELOPMENT**

**РАЗВИТИЕ МИРОВОЗРЕНИЯ ИМАДЕДДИНА НЕСИМА И
МАНСУР ИБНИ ХАЛАЧ. МЕСТО ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФИИ
ИМАДЕДДИНА НЕСИМА И ФРИДРИХА НИЦШЕ**

Prof. Dr. Vughar AHMAD*

Öz

Bu çalışmanın amacı, Mansur İbni Hallac, İmadeddin Nesimi ve Friedrich Nietzsche'nin düşüncelerinde insanın yerini, Feuerbach ve Carl Marx'ın görüşlerine göz atarak, yönetilen farklılıkları ve ortak alanları açıklayarak karşılaştırmaktır. 2. yüzyılda ve 3. yüzyılın başlarında gnosis (ruhani bilgi) ve mistisizmde öne çıkan karakterlerden biri olan Hallac, 20 yaşındayken tasavvuf pelerinini giymiş ve Sufi Piri hâline gelmiştir. Mistisizmin etkisiyle kendine has tavırlarla hareket etmiş, sonunda tasavvuf pelerini çıkarmış ve kendini özgür kılmıştır. Bu eylem, mistisizmle olan ayrışmanın değil, onun ünlü "En-el-Hak" [Ben Hakk'ım (Ben Tanrı'yım)] sözüne yol açan Melamilere karşı bir tür eğilimdir.

Hurufi şairi ve düşünürü Nesimî, şiirlerinde, Hurufilik düşüncelerini iyi açıklayabilir ve bu, Bektaşî ve Kakayîye gibi bazı insanlarca şiirleri kutsal kitap olarak bilinmesine neden olur. Hurufilik düşüncesini yansıtmaktan öte, onun düşünce biçimi ortaya çıkar. Onun beyitlerinde görünen şey ise kendi aşkınlığının farkında olması ve başladığı yolun bitmeden onu gitgide daha aşkın hâle getirmesidir.

* Physiology PhD, professor, senior scientific employee of Nezami Ganjavi Literature Institute of Academy of Sciences of Azerbaijan. Poet and Researcher in Humanities. Bakı/AZERBAIJAN (vuqar.ehmed.63@mail.ru)

Nietzsche (1844), bazı insanlar tarafından büyük bir filozof, bazıları tarafından da deli şair olarak bilinir. Onun süper insan teorisi, onun felsefi düşüncesinin ortaya çıkarılması, Tanrı farkındalığını, korkuyla doğan bir şey olarak ve insanların ağırları için bir ağı kesici olarak bilinir; çünkü Feuerbach, dini insanın vizyon ve hayal gücüyle yapılan bir şey olarak görür ve Marx'a göre din kitlelerin afyonudur. Sonuçlar, Nesimi ve Hallac'la Nietzsche'nin düşünce gelişimi arasında hüküm süren farka, Nesimi ve Nietzsche'nin Hallac'ın yükseldiği aşkın adımdan daha transandantal (deneyüstücü) bir adıma işaret eder. Fakat üç karakterin düşünce gelişiminden kaynaklanan ortak nokta; üç karakterin, üç düşünce okulunun açık bir şekilde özgürlük kavramına yol açtığı şeklinde açıklanabilir.

Anahtar Kelimeler: Hallac, Nesimî, Nietzsche.

Abstract

The present study aims to investigate man's place in thoughts of Mansur ebne Hallahj, Emadeddin Nasimi and Friedrich Nietzsche along with a glance at opinions of Feuerbach and Carl Marx by comparison, explaining the governed differences and commons. Hallaj, one of the prominent characters in gnosis and mysticism in second Hijri century and early third Hijri century, put on cloak of mysticism when he was 20 years old and became Pir of Sufism. As in mysticism he acted in his own private manner, finally he took off cloak of mysticism and called himself free. This action was not disassociation with mysticism but it was a kind of tendency to manner of Malamatiyyans which led to his well-known slogan "An-al-hagh" (I am the right (I am God)).

Nasimi, Hurufî poet and thinker, in his poems could explain thoughts of Hurufism well and this caused some people such as followers of Bektash order and Kakiyya know his poetical works as their sacred books. By exceeding from reflecting thoughts of Hurufism, his thought path appears. What appears from his couplets is that he knows himself transcendent and the path he has started does not end there and gets higher and more transcendent.

Nietzsche (1844) is known as a great philosopher by some people and as a mad poet by others. His superman theory, extraction of his philosophical thought, he knows God-awareness as something born by fear and a painkiller for pains of men as Feuerbach knows religion as something made by human visions and imaginations and Marx knows religion as opium of masses. Results indicate that the governed difference between thought development of Nasimi and Nietzsche with Hallaj is that Nasimi and Nietzsche could reach from the transcendental step which Hallaj has ascended there to a more transcendental step. But commons resulted from thought development of the three characters can be explained that thoughts of the three thought schools somehow has caused to freedom.

Keywords: Hallaj, Nasimi, Nietzsche

Introduction

Literature never has been separated from philosophy and philosophical thoughts due to being specialized to man and because of being linked with thought so that one can know philosophy as intellectual leader of literature. In general, philosophy means movement of mind toward to discover and open up universal mysteries and querying that complex. Due to this definition, one can observe and discover some close interrelations and linkages between most of literal works remained with philosophy (Khojaste and Fasai, 2015: 180).

One of the research methods in humanities is the comparative study method. Principally, comparison has a central place in man's thought and also is the methodological core of the scientific method. Comparative study is a kind of investigation method which places phenomena with each other and analyzes them to find differences and similarities. The present study, with the comparative method, aims to investigate man's place in thoughts of Mansur Hallaj, Emadeddin Nasimi and Friedrich Nietzsche with an emphasize on thought development of Emadeddin Nasimi and a glance at opinions of Feuerbach and Karl Marx.

The present study aims to declare the three mentioned thought schools and to compare them. Since investigation of opinions and thoughts of the three schools, which has gained a mysterious expression among different interpretations and implications, wants a complete caution and a null analysis, it is hoped we could met such a responsibility. Importance of dealing with the present subject, on one hand, has been at comparison of thoughts of West and East and one the other hand, at presence of vacuum in the previous studies in relation to introducing and investigating philosophical place of Nasimi so that in the researches done in Iran mostly this character had only literary place; therefore, it seems that the present study is innovative.

Personality

In this section, we briefly introduce the key characters. Since these characters belong to human society, so it is not good to limit them to a specific city or country and consequently it is avoided to note place.

Mansue ebne Hallaj

Hosein ebne Mansur Hallaj, the popular theosophist of third Hijri century, is of followers of Sokr School who promoted his thoughts through travel and migration (Yahaghi, 2010: 314). Hallaj is one of prominent characters of gnosis and mysticism in second and early third centuries whose explanation of the most sensational Shaths still has remained the puzzle of his statements and states unsolved for numerous people both at his time and after him (Ebrahimi Dinani and Jalali Pendari, 2011: 6). Hallaj is the factual representative of the perfect lover in the history of Islam in works of Arab, Iranian, Turk, Hindi and Malaysian poets who was executed because of his slogan "An-al-Hagh (I am the God)" which he has gained in Sokr State (Massinion, 2004: 17). The reason why Hallaj has been taken into account in

the contemporary period in literature, narrative characteristics and freedom concept is selflessness pattern of this character (Hassanzade Niri and Jamshidi, 2015: 80).

In Hijri 297, Ebne Davud, antecedent ruler of Baghdad, sentenced Hallaj's excommunication and in Hijri 301, Ali enbe Isa, Abbasi antecedent minister who was a bigoted person, arrested and imprisoned Hallaj. He remained in prison for eight years and finally in Hijri 309 in ministry time of Hamed ben Abbas he was sentenced and executed (Jafari, 2010: 16). Death of Hallaj is a phenomenon which theosophist-like Muslim poets, from Abu Saeed Abikheir to Hafez, have reported it over and over. Attar (poet) has left two live narratives with exciting beauty from his death and its tragic exhibition. These works has historical base. Martyrdom of Hallaj has occurred in real and there is some evidence (Massinon, 1909: 127).

Emadeddin Nasimi

Emadeddin Nasimi (772-821 Hijri) is Hurufi thinker and poet in ninth Hijri century. He has poems in Turkish, Persian and Arabic (Nasimi, 2008). Poetry of Emadeddin Nasimi is the only successful poem of Hurufism sectarian so that in his poems he could explain thoughts of Hurufism well in frame of poetry and this has caused some sectarians such as Bektash Order and Kakaiyya have some opinions like Hurufism and know Nasimi Poetical works as their sacred books (Ramezani, Mohammadzade, and Ebadi, 2013: 120).

Hurufism is one of interpretation-centered sectarians after Mongol's attack whose followers have learned the manner of interpretation from Esmailiyya. Hurufis know themselves interpretations and subjectivist. They were humanistic who interpreted everything beneficial to men. Gnosis of Hurufism and Nasimi is based on a substantial principle and it is human and cognition of his creative forces. According to the perspective of hurufism, human is a complete sample of God and his caliph (vicar) on the ground and more than other creatures expresses God (Tadayyon Najafabadi and Ramazani: 106).

Friedrich Nietzsche was born in 1844. His father died when he was young. Nietzsche, after studying linguistics and theology, received PhD in linguistics and when he was 24 years old, he became professor in University in Basel, Switzerland. Nietzsche participated in Germany-France War voluntarily. He became sick in front and after that he remained sick more or less and was forced to finish his job in university in 1879 (in 34-year-old). Then, he dealt with philosophical disquisition fully for ten years so that in 1889 (44-year-old) he stopped working completely and in 1900 (in 55-year-old) died. There are many differences among critics about Nietzsche's works. Some know him a great philosopher and others know him a mad poet (Jefrudi, 2012: 69).

According to Levastarus, Nietzsche has developed the third and last wave in political philosophy (First wave was developed by Machiavel and second wave by Rousseu). He is considered as one of originators and popular characters of Existentialism School and however, he is called blasphemer, he cannot be known as fully blasphemer. His popular statement is: 'God is dead.' It means God is absent in the

area of spirit of men and the era does not require people worship God (Mansur-nezhad, 2004: 139).

Man in thought of Mansur ebne Hallaj

Mansur Hallaj gradually became sufi (theosophist) during his permanent travels and when he was twenty he put on cloak of mysticism by the help of Amr ben Abbas and became Pir of Sufism (Massinon, 2002: 22). He selected the heaviest way of worship and in legal cases, based on comparison manner, always chose the hardest way. Since Hallaj acted in his private manner in his mysticism and revealed his internalities by mystery and Shath language, soon great theosophists became dissatisfied. Then, Hallaj emphasized on his own practice and tired of mysticism and its practices and traditions due to which his opponents have reproached and blamed him. He took off cloak of mysticism and thus called himself free from being constrained to practices and traditions of Sufism. This action was not disassociation with mysticism but it was a kind of tendency to practice of those who reproached him (Zarrinkub, 2010: 268) which led to his famous slogan and according to Mirfetrus, this was a step of transcendence of Hallaj who opened up a new path after ascending from gnosis and religion step and he promoted to the point that overflowed against the Transcendent and reached to self-planking after desecrating divine categories (Mirfetrus, 2015: 155) and finally through a trial he was sentenced to death and was killed in the most calamitous way (Diri and Ashuri, 2014: 36).

Human in thought of Emadeddin Nasimi

As it was noted previously, Nasimi could cite thoughts of Hurufism well in the frame of poetry and therefore, he introduced beliefs of Hurufism as man's expression expresses Quranic signifiers and this is the most important purpose of Hurufism that by giving a kind of sacredness and divinity to man's expression it has tried to introduce man's inherent rights as sacred and guard it from aggression. To notice a sample of these beliefs, Hurufis believe that because human is the minor universe, then the divine book is the man himself and therefore human is counterbalance with Quran (Tadayyon Najafabadi and Ramazani, 2011: 107). But what stated knows Nasimi more than a successful missionary and after this his thought development starts and heightens his place and this thought path is revealed beautifully and explicitly in an Azeri Turkish poem that we analyze some couplets of this poem as following:

Məndə sıgar iki cəhan, mən bu cəhanə sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, gövnü məkanə sığmazam!

(I am a placeless jewel.)

Surətə baxü mə'niyi surət içində tanı kim,
Cism ilə can mənəm vəli, cism ilə canə sığmazam!

(I am not contained in body.)

Can ilə həm cahan mənəm, dəhr ilə həm zaman mənəm,
Gör bu lətifəyi ki, mən dəhrü zəmanə sığmazam!

(What a jest! I am not contained in time (I am timeless).)

Kimsə gümanü zənn ilə olmadı həqq ilə biliş,

Həqqi bilən bilür ki, mən zənnü gümanə sığmazam!

(Those who are knowledgeable know that I am not contained in guess and doubt.)

Zərrə mənəm, günəş mənəm, şəms ilə həm qəmər mənəm,

Ruhi-rəvan bağışlaram, ruhi-rəvanə sığmazam!

(I offer spirit and I am not contained in spirit.)

The main context of the poem is obtained from Nasimi, 1987L 148-151.

The above couplets indicate Nasimi's thought which differentiate him from other Hurufis. In couplets one, two, and three, it is explicitly noted that I possess the adjectives of placeless and timeless. Now, we consider these adjectives.

Shiite thought is based on the fact that existence of God is so vast and comprehensive that he is present and observer in every place, and at the same time, there is no place for him and this comment that 'Everywhere you go, God is there.' is a live, explicit and interesting interpret for placeless-being of God. All places and times are the same for him. And from couplet 24 of Enfal Sura (وَاعْلَمُوا أَنَّمَا اللَّهُ يُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَوَقَّالِيهِ), it is interpreted that God is so close to man that intervene between man and his heart and this is an allusion of God's closeness to all of his servants because if we consider heart as center of man's being, there is nothing as close as jugular vein of heart to heart, and God says we are closer to man than that artery. Therefore, this verse has revealed closeness of God to man in the best way because it says God is closer to man than man's heart artery. So, God is present in every place, even in our heart. Certainly, such a person is above time and place because a unit thing cannot be at different places in a time (Makarem Shirazi et al. 1993: 272-280).

Now, Nasimi reaches to the step that sees himself corresponding with God or knows himself that God because knows himself in common with God's adjectives.

And in third couplet, he indicates others' vision that this claim can be in jest and wit limit and this explicitness and knowledge of Nasimi to others' vision is about self because reactions of others toward himself reveals his correct cognition from others perfectly because in a short time he was executed due to their intolerance and lack of thinking.

It looks that the path which Nasimi has started does not end there and gets more transcendental because he states in couplet four that: I offer spirit and I am not contained in spirit.

At here, we should think about the words 'offering' and 'spirit.'

Offering or granting: offering means giving gift (Ghudarzinezhad, 2010: 126). It is of the adjectives attributed to God in the Holy Quran and suggests God's kindness and gifts and include Al-rahman (Asra: 110), Al-Rahim (Nahl: 119), Vadud

(Hud: 90), Ghaffar (Nuh: 10), Karim (Enfatar: 6), Rauf (Hadid: 9), Halim (Asra: 44), Vahhab (Al-Emran),

Imam Ali praises God with this adjective: "Praise is for God who has offered his abundant gifts to his creatures and always is ready to forgive them." (sermon 100 of Imam Ali, passage 1, translated by Dashti) or has said: "He offers all kinds of gifts." (sermon 91 of Imam Ali, passage 2).

Spirit: Allame Tabatabai believes that spirit in Quran has used in all cases in its real meaning and in general, it attaches two senses for spirit: absolute spirit and constrained spirit. Constrained spirit has some meanings such as human spirit, angel spirit, etc. Allame Tabatabayi knows the attribution between constrained spirit and absolute spirit as the attribution of shadow to owner of shadow. He declares that the spirit in plants, the spirit flowed into human, the spirit affirming believers, the spirit affirming prophets, and the spirit belonging to angles all are of diffusions of absolute spirit. Divine spirit can express in human such that he can resurrect a dead body with his breath and converts a muddy body of a bird into a real bird. Among divine prophets, Jesus Christ (PBUH) has a specific relationship with absolute spirit. Therefore, Allame Tabatabayi has expressed the most coherent interpretation from 'spirit in Quran.'

This great interpreter believes that spirit in Quran has attributed to a heaven creature whose role is creation of life; everywhere there is a sign of life and its indications, this indication shows the presence of a rank of spirit.

The spirit present in angles, men, animals and plants all are of diffusions of absolute spirit (Shaker, 1999: 6-17).

Based on what stated, Nasimi ascended to the point that he not only knows himself above the spirit (transcendent) but also above creator of the spirit (more transcendent) or the same creator of human reality (term 'spirit' in Kalam science) that this thought can be counterbalance with thought of Karl Marx (about religion) because religion, in his point of view, exclusively is one of manifestations of social life, not its root.

He always said religion is realization of vision of man.

He, relying on Feuerbach's point of view, knew religion as made by human's vision to getting closer to what human knows God. Of this important point, he reached to the concept of man's alienation. Marx believed that alienation is man's serving for his own products which have taken faces of independent things for themselves. With this look, one can understand well place of religion in Marx's beliefs. Firstly, he knew religion as something born by man's visions and secondly he emphasized that religion abducts man from his own human self and so called it causes man's alienation (Montazeri and Nezahdan, 2014: 133; cited by Rahimi, 2004: 76).

Human in thought of Friedrich Nietzsche

Nietzsche's superman theory is his extraction of philosophical thoughts. He tried to provide the required bed for making his intended human by criticizing the philosophies before him, i.e. he tries to provide "superman." Superman, apart from every internal issue, is an external fact which is created every moment and in contact with level. Superman is "the explicit emblem of the fact that nothing is written before and nothing has ended." (Debneva, 2005": 167). In Nietzsche's perspective, superman is obtained as a result of merging in animality and then In Nietzsche's perspective, superman is obtained as a result of merging in animality and then In Nietzsche's perspective, superman is obtained as a result of merging in animality and then receding from humanity. But formation of superman is a result of the special perspective of human to God, world and himself.

Nietzsche believes that it is more than 2000 years that the Western men are enchanted by what he calls "Christian moral culture." He believes that it is a culture which is relied on blemishing presence of earth and physicality of human (Pearson, 1994: 44). He emphasizes that Zoroaster wants to educate superman in this ground and to make a joyful life on it (Pearson, 1994: 154). Such a person searches his dreams on the earth and eliminates God in his belief. So, Nietzsche firmly wars with Christianity and its divine and ulterior thoughts and knows the teachings beyond limitation of earth as barriers for human growth and progress and believes they are human visions and imaginations (Nietzsche, 1973: 99). Nietzsche has two oppositions to Christianity: firstly, Christianity despites life of human in this world. Nietzsche believes that Christianity summarizes humanity in spirit and devests will from him and do not allow human to concentrate his senses in the earth (Nietzsche, 1973: 41). Nietzsche, according to Zoroaster, announces those who seek happiness in the world to failure while in his mind, tiredness, agony and disability of human and his hopelessness from earth caused he finally make vision of gods. Therefore, Zoroaster invites men to think only to ability of human: "For me, this valuator and advocator of 'me,' is measure and origin of everything." Then, all things are summarized in body and body does not speak about meaning of the earth (Nietzsche, 1983: 42-47). Secondly, he knows man follower, obedient and subordinate of God (Stern, 1999, 141-150). In his opinion, this issue hinders formation of superman. In his perspective, what hinders superman must be eliminated, whether it is God (Nietzsche, 1983: 99) or priests who have foisted themselves as supermen (Nietzsche, 1983: 33). In other words, of Nietzsche's main thoughts is atheism and enmity with the concept of God. He believes that superman is born if God is denied (Pearson, 1993: 151). Generally, Nietzsche knows God as a vision and something born by fear (Nietzsche, 1999: 39). In his mind, facilities will be opened up by death of God and says if human consumes his force for his visions after death, he cannot use all of his talents in this world (Mirsepasi, 2005: 239). Nietzsche believes God-awareness is born by human's fear and is a temporary painkiller for his pains (Nietzsche, 2010: 184) as Marx knows religion as opium of masses.

Conclusion

In the present study, development of three thought of three influential philosophical characters were investigated separately and then differences and similarities between beliefs of the three characters were considered.

When Hallaj gravitated to Sufism suddenly he became Pir of Sufism and finally he himself became originator of a way that was completely separated from that way. His slogan was: ‘An-al-hagh (I am God.)’ and has reached from God to man himself. Nasimi, like Mansur Hallaj, separated from the school which he was relied on and he became a generator of the school. Nasimi, counterbalance with Hallaj, with placeless and timeless slogans, elevated himself to transcendence rank. But this flight continued until it separated from Hallaj so that he elevated himself from transcendence (spirit) to higher transcendence (creator of spirit or the creator of human reality). This is the point that Feuerbach accepts it and believes religion is made by human visions and Marx accepts that religion is born from human visions.

As Nasimi elevated human (self) from transcendence, also Nietzsche promised birth of superman by denying transcendence and believed God is made by human fear and it was counterbalance with Marx’s slogan that religion is opium of masses.

Of what explained, the difference governed between thought development of Nasimi nad Nietzsche with Hallaj is this that Nasimi and Nietzsche could reach from transcendence step which Hallaj had ascended there to higher transcendence and the common obtained from thought development of these three characters can be explained that thoughts of the three thought schools have led to freedom in a way.

REFERENCES

*Holy Quran

*Nahjolbalaghe

1- Ebrahimi Dinani, Arezu and Jalali Pendari, Yadollah. (2011). Originator of Unity of Being, Hallaj ebne Arabi, Gnostic Studies (Search-Science Journal). Humanities Faculty of Kashan University. No 11th, 5-44.

2- Pearson, Kate Ensl. (1996). A Perfect of Nihilist (An Introduction on Nietzsche’s Political Thought). Translated by Mohsen Hakimi. Tehran: Khojaste.

3- Tadayyon Jafarabadi, Mohdi and Ramazani, Ali. (2011). Human Expression Expressing Quran for Seyyed Emadeddin Nasimi. Gnostic and Mythical Literature Quarterly. Year 7. No. 24: 106-127.

4. Jafari, Mohammad-Isa. (2010). Hallaj in Narrative Language. Intellectual Theology. Year 5. No. 2: 7-37.

5. Jafarudi, Mazyar. (2012). A Survey on Comments and Works of Friedrich Nietzsche. Future Philosopher. Book of Philosophy. No. 56: 69-79.

- 6- Hsanzade Niri, Mohammad Hassan and Jamshid, Reza. 92015). Selflessness Pattern with a Look at Hallaj in Poems of Shafiee Kadkani and Adunis. Search-Science Quarterly. Comparative Literate Researches. Period 3. No. 1. 79-100.
7. Khojaste, Faramarz and Fasai, Jafar. (2015). Chubak and existential Thought. Literary Research. No. 34. Winter. 179-2005.
- 8- Debnava, Alen. (2005). Superman of Nietzsche. Translated by Hamed Fuldadvand. Complex of Articles about recognizing Nietzsche. Tehran: Ketab Nader.
- 9- Dashti, Mohammad. (2005). Translation of Nahjolbalaghe. Qom. Sebtonnabi Publications.
- 10- Diri, Hoseini and Ashuri, Mohammad Taghi. (2014). An Investigation of Manifestation of Execution of Mansur Hallaj with Iconology Approach in Script-from Ceremonies of Lovers from Safavi Era. Search-Science Quarterly. Bahonar University. Practical and Visual Arts. No. 14. 33-48.
- 11- Ramazani, Ali; Mohammadzade, Maryam, and Ebadi, Rasul. (2012). Human in Perspective of Seyyed Emadeddin Nasimi. Specialized Quarterly of Islamic Gnostic. Year 10. No. 37.
- 12- Zarrinkub, Abdol-hosein. (2011). Flame: About Life and Thought of Hallaj. Sokhan. Tehran.
- 13- Shaker. Mohammad Kazem. (1998). An Interpretation about Spirit. Journal of Discourse Researches. No. 2. 6-21.
- 14- Gudarzi Lemrasky, Hassan. (2012). Characterization in Play of Hallaj's Affidavit. Research-Science Quarterly. Contemporary Arabic Literal Critics. Year 2. No. 2: 22.
- 15- Mannision, Luei. (2002). Life Arch of Mansur Hallaj. Translated by Abdolghafur Ravan Farhadi. Published by Mohammad-Ebrahim Shariati Afghanestani. Tehran.
- 16- Mannision, Luei. (2004). Catastrophe of Hallaj. Translated by Ziaeddin Dehshiri. Tehran. Jami.
- 17- Makarem Shirazi, Naser et al. (1999). Message of Quran (Tafsir Nemooneh (The Ideal Commentary)). Volume 4. 5th edition. Published by Darolketab Elmiyya Tehran. Qom.
- 18- Montazero, Seyyed Saeed Reza and Nezhadan, Jasem Ali. (2014). A Comparative Investigation of Thoughts of Mazdak and Karl Marx. Haft Aseman Journal. No. 61-62: 125-154.
- 19- Mansurnezhad, Mohammad. (2004). Nietzsche and Theory of Will Directed to Power, From Viewpoint of Shahid Motahhari. Name Farhang. No. 53. 138-145.
- 20- Mirsepasi, Ali. (2005). Thinking about Iranian Modernity. Tehran. Tarhe No.
- 21- Mirfetrus, Ali. (1970). Hallaj. 2nd edition. Kar Publication.

22- Nasimi, Seyyed Emadeddin. (2008). Turkish Poetical Works of Seyyed Emadeddin Nasimi. Revised by and Introduction by Hosein Mohammadzade Sadigh. Tabriz. Akhtar Publications. 1st edition.

22- Nasimi, Molana Seyyed Emadeddin. (1987). Poetical Works of Iraq. Baku.

23- Nietzsche, Friedrich. (1973). Anarchist. Translated by Abdol-Ali Dastgheib. Tehran: Aghah.

24- Nietzsche, Friedrich. (1983). Zoroaster Said So. Translated by Darius Ashuri. Terhan. Aghah Publication.

25- Nietzsche, Freidrich. (2011). Humanistic, Meta-humanistic. Translated by Abutorab Sohrab and Mohammad Mohaghegh Neishaburi. Terhan, Markaz.

27- Yahaghi, Mohammad Jafar. (2011). Dictionary of Myths and Stories of Vocabularies in Farsi Literature. Tehran. Contemporary Dictionary.

28- La Passion d' al-Halladj et l'ordre des Halladjyyah" (1909), *Opera Minora*, vol. I, pp.9-17.

29- Massinion, Luei. (2004/1383SH). *Masā'eb-e 'Hallāj*. Tr. By S. S. Ziāoddin Dehshiri. Tehran: Jāmi.

Kitap Tanıtımı/Book/ Книги

**DESTANDAN ROMANA BİR GEÇİŞ:
HAYRETTİN İVGİN'İN MANAS
ROMANI ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME**

**TRANSITION FROM DESTAN TO NOVEL:
A SHORT EVALUATION ON THE MANAS NOVEL
OF HAYRETTİN İVGİN**

**ОТ ЭПОСА ДО РОМАНА: АНАЛИЗ РОМАНА «МАНАС»
ХАЙРЕТТИНА ИЛГИНА**

Nail TAN*

Öz

Destanlar, sözlü edebiyat döneminin romanlarıydı. Yazılı edebiyat döneminde de çağdaş edebiyatı, sanatı besleyen önemli bir kaynak durumuna gelmiştir. Bu yüzden; mitolojisi, destanları zengin milletlerin sanatları da güçlü, zengin olmuştur.

Türk mitolojisi, beş yüze yakın destanıyla çağdaş yazarlara, sanatçılara geniş bir imkân sunmuştur. Türk destanları içinde *Manas*, varyantlarıyla birlikte dünyasının en uzun destanıdır. Yaklaşık bir milyon mısradır. Kırgız Türklerinin destanıdır.

Manas destanından yola çıkarak Hayrettin İvgin'in yazdığı ilk roman 2005 yılında yayımlandı. 2009 yılında "Puşkin Edebiyat Ödülü"ne layık görüldü. Romanın gözden geçirilmiş, bazı bölümleri yeniden yazılmış biçimi 2016 yılında Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde yayımlandı.

Anahtar Kelimeler: Manas, Kırgız, destan, Hayrettin İvgin.

Abstract

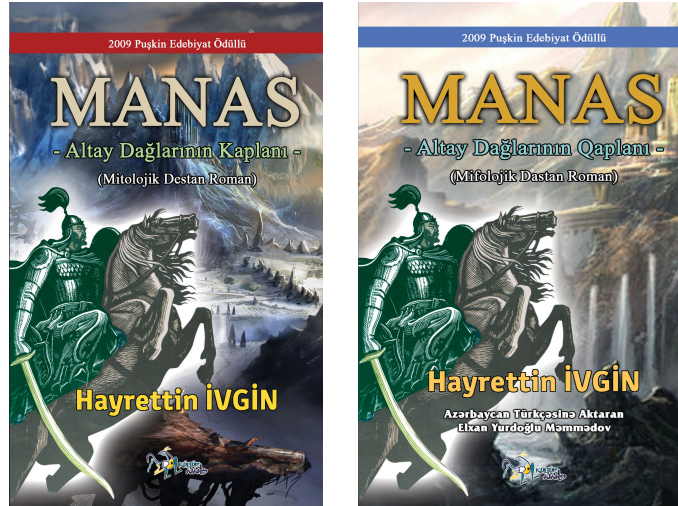
Epics were novels of oral literature. In the period of written literature, contemporary literature has become an important source of nourishing art. That's why the rich nations in terms of mythology and epics are also strong and rich on art too.

* Kültür ve Turizm Müdürlüğü Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Em. Genel Müdürü
Ankara/TÜRKİYE

Turkish mythology has offered a wide range of possibilities to contemporary writers and artists with nearly five hundred epics. Among Turkish epics, Manas is the longest epic of the world with its variants. It's about a million verses. It is the legend of the Kyrgyz Turks.

Based on the Manas legend, the first novel written by Hayrettin İvgin was published in 2005. He was awarded the “Pushkin Literature Award” in 2009. Some controlled and rewritten parts of the novel were published in Turkey Turkish and Azerbaijani Turkic in 2016.

Keywords: Manas, Kyrgyz, epic, Hayrettin İvgin.

Destanlar, eski çağların, yüzyılların mitolojik sözlü romanları, efsaneler de hikâyeleriydi... Çoğu destanın, efsanenin değeri birkaç Yunan Roma destanı dışında ancak 19. yüzyılda anlaşılmış, bu yüzyıldan itibaren masallarla birlikte sözlü kültürden yazılı kültüre geçişleri sağlanmıştı. Bu sayede, birçok romancı, hikâyeci, oyun yazarı, besteci, senarist, ressam ve heykeltıraş zengin bir ilham kaynağına kavuşmuştu.

Çağdaş sanatın gelişmesinde, mitolojinin ve destanların rolü çok büyüktür. Mitolojisi zengin, destanları çok milletlerde sanatın her dalında önemli gelişmeler kaydedilmiştir, kaydedilmektedir. Bütün dünyada, çağdaş sanatların yararlına yararlına bitiremediği, en çok kullandığı destanlar *İlyada* ve *Odysseia*'dır. M.Ö. 9 ya da 8. yüzyılda yaşamış şair Homeros tarafından derlenip işlenerek edebiyata kazandırılmıştır.

Türk dünyası destanları içinde ise çağdaş sanat dallarının ilgi odağı olmuş destanların ön sıralarında Dede Korkut Destanları, Manas, Köroğlu ve Alpamış yer alır. Bunlar içinde *Manas* yaklaşık bir milyon mısra ile dünyanın en uzun destanıdır. Manas destanında, sekiz kuşak/nesil Kırgız kahramanının hayat hikâyesi çevresinde

asında Kırgız tarihi anlatılmaktadır. Manas, Semetey, Seytek, Kenenim, Seyitim, Asılbaça-Bekbeçe, Sombilek ve Çıgatay söz konusu sekiz kuşak Kırgız kahramanlarıdır. Bin yıl öncesine uzanan tarihçesiyle Manas, köklü bir tarih geçmişi sahiptir denilebilir.

Bilim dünyası Manas Destanının varlığından ilk defa 1849 yılında haberdar oldu. 1856 yılından itibaren derlenmeye başlandı. 1995 yılında destanın varlığının tespiti 1000. Yılı, Türk dünyasında ve UNESCO'ya üye devletlerde görkemli törenlerle kutlandı.

Destanların, çağdaş roman teknikleriyle işlenerek günümüz okuyucusuna hitap eden romanlar yazılması, bütün dünya sanat çevrelerinde yaygın bir uygulamadır. Bu tür romanların çocuklar ve gençler için yazılanları da vardır. Mitoloji, destan kökenli romanlar, hikâyeler her zaman, her ülkede büyük ilgi görmüş, geniş okuyucu kitlesine ulaşmayı başarmıştır. Milli kültürün tanınması, vatan sevgisinin canlandırılması açısından da destan kökenli romanların yararı büyüktür.

Halk bilimci, Türk dili ve edebiyatı öğretmeni, şair, yazar Hayrettin İvgin (d. 1943) yazılarında, konferanslarında daima çağdaş sanatların halk kültürü kaynağından yeterince yararlanmadığını belirtir. Gerçekten de şair ve romancılarımız, oyun yazarlarımız içinde halk kültürünü iyi değerlendirme yolunda; Yaşar Kemal, Orhan Kemal, Mustafa Necati Sepetçioğlu, Mahmut Makal, Aziz Nesin, Necati Cumalı, Sait Faik Abasıyanık, Fakir Baykurt, Talip Apaydın, Halikarnas Balıkcısı, Fikret Otyam, Murathan Mungan, Nazım Hikmet, Ahmet Kutsi Tecer, Behçet Kemal Çağlar, Basri Gocul, Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu, Fazıl Hüsni Dağlarca, Cahit Külebi, Bedri Rahmi Eyuboğlu, Orhan Asena, Nezihe Araz, Güngör Dilmien, Musahipzade Celal, Ahmet Midhat Efendi, Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Halide Edip Adıvar, Ahmet Hamdi Tanpınar, İskender Pala, Emine İşinsu, Bekir Yıldız ilk akla gelenlerdir ve zengin halk kültürümüz karşısında ne kadar azdırlar. İşte Hayrettin İvgin'i *Manas* romanını yazmaya mecbur kılan tablo budur. Yoksa, o araştırmacı kimliğiyle tanınmayı tercih eder daima. 2005 yılında Yurt Yayıncılık tarafından Ankara'da yayımlanan *Altay Dağlarının Kaplı Manas* büyük ilgi gördü ve Moskova'daki Puşkin Edebiyat Ödülü Kurulunca incelenerek *2009 Puşkin Edebiyat Ödülü*'ne layık görüldü. Yazar, bu ödülün verildiği ilk T.C. yazarıdır.

Ağustos 2016 ayında romanın, T.C. TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı) desteğiyle Azerbaycan Türkçesi versiyonuyla birlikte yeni bir baskısı yapıldı: *Manas/Altay Dağlarının Kaplı* (Mitolojik Destan Roman), Ankara 2016, 355 s. Kültür Ajans Yayınları: 309. Romanı Azerbaycan Türkçesine Elhan Yurdoğlu Memmedov aktarmış. Bu baskı da 355 s. Kırgızistan'da yayımlanmış *Manas* kitaplarından seçilmiş resimler, her iki baskıyı da donatmış, destan kahramanlarını daha iyi tanımayı sağlamış. Baskısına her bakımdan özen gösterilmiş. Nefis kapağını grafiker Erhan İvgin hazırlamış.

Yakın dostum H. İvgin, ikinci baskıyı hazırlarken romanını satır satır gözden geçirdi. Bazı paragraflarını yeniden yazdı. Yine de tatmin olmadı. Sanatçı böyledir. Daima mükemmelin, daha güzelin peşindedir; yoksa, yaratıcılık musluğundan akan su birden kesiliverir.

Şunu peşinen kabul edelim; mitoloji, destan kaynaklı roman yazmak, hayal gücü romanlara göre daha zordur. Bir defa, konu olarak seçtiğiniz destanın Türkiye Türkçesine aktarılmış bütün metinlerini okuyup, hem de bir kaç defa, karşılaştırma yapacaksınız. Çelişkileri ortadan kaldıracaksınız. Sonra, romanın kurgusunda kullanacağınız olayları seçip bir sıraya sokacaksınız. Kırgız destan kahramanlarının adlarını, mekânlarını, dönemin etnografyasını, siyasi ekonomik yapısını hazmedip âdeta kendi kültürünüz hâline getireceksiniz. En sonunda da kendinizi bir Kırgız roman yazarının, söz gelimi Cengiz Aytmatov’un yerine koyup kaleminizi elinize alacak veya bilgisayarın klavyesindeki tuşlarlar oynamaya başlayacaksınız. Ne denli zorlu ve uzun bir süreç...Nitekim; yazarın kitabının son sayfalarında (s. 354-55) verdiği bilgiye göre, romanını yazarken altı ana kaynaktan yararlanmak zorunda kalmıştır: W. Radloff: *Türklerin Kökenleri, Dilleri ve Halk Edebiyatından Derlemeler* (2000), Abdulkadir İnan: *Manas Destanı* (1985), Tuncer Gülensoy: *Manas Destanı* (2000), Naciye Yıldız: *Manas Destanı ve Kırgız Kültürü ile ilgili Tespitler ve Tahliller* (1995), Emine Gürsoy Naskali: *Manas Destanı* (1999), *Manas* (TİKA Yayını, 1995).

H. İvgin, 2014 yılında *Derin Mitoloji* adlı bir kitap yayımlayarak mitolojiye ilgisini, hâkimiyetini ortaya koymuştu. Bu eseri, benim nezdimde o güne kadar yayımladığı, büyük emek ürünü eserlerinin en önemlisiydi, yazılması en güçlü olanıydı. Tanıtım yazıma, bundan dolayı; “*Her Yazarın Bir Taç Eseri Vardır: Hayrettin İvgin Denilince?*” başlığını koymuştum. Bu yazı; *Kümbet Altında* (S 56, 5-6/2014, s. 8-9) ve *BAL-TAM Türklük Bilgisi* (S 20, 3/2014, s. 381-84) dergilerinde yayımlandı. Teşhisimde yanılmamıştım. Kitap geniş ilgi gördü. Renkli minyatürlerle ikinci baskısı düşünülüyor.

Romanın arka kapağındaki tanıtım yazısındaki şu paragraf, içeriğini çok iyi açıklamaktadır: “*Ortaya çıkışının 1000 yılların ötesine vardığı kabul edilen, Gök Tanrı inancı ile Şamanist izler taşıyan, birçok mitolojik unsuru bünyesinde barındıran Manas destanı, sadece Kırgızların değil, tüm Türk halklarının en büyük destanıdır. Varyantlarıyla birlikte bir milyon mısralık genişlikte bulunan bu destan; gelenek ve görenekleri ve binlerce folklorik unsuru da yansıtmaktadır.*”

Romanı, çağdaş roman tekniğinde sıkça kullanılan, her ara bölüme bir başlık verilmesi şeklinde (Orhan Pamuk, Elif Şafak ve James Joyce gibi) kurgulanmış. Bu alt başlıklardan bir bölümü şöyledir: Kırgızlar Esir Oluyor. Manas’ın Doğumu. Manas 12 Yaşında. Kırgızlar Anayurtlarına Gidiyor. Kırgızlarla Kalmukların İlk Büyük Vuruşmaları. Manas Kırgızların Başbuğu Oluyor. Manas’ın Aranık Savaşı. Manas Alevke Han’ı Korkutarak Kaçırıyor. Manas İki Yıl Çiftçilik Yapıyor. Kalmuk Hanı Aziz ve Oğlu Almambet. Manas Kanıkey’le Evleniyor. Kanıkey Manas’ı Ölümünden Kurtarıyor. Manas’ın Kırk Çorasının Közkaman’ın Adamlarını Yenmesi. Semetey Dünyaya Geliyor. Köketay Han’ın Ölümü. Kaplan Manas Yardıma Çağırılıyor. Manas Konurbay’la Mızrak Karşılaşması Yapıyor. Kırgızlar Kalmukları Takip Edip Savaşa Başlıyorlar. Almambet/Alp Şırgak Alp’le Çin’e Sefer Yapıyor. Kırgızlar Kalmuklarla Vuruşmaya Başlıyor. Manas da Vuruşmalara Katılıyor. Kırgız ve Kalmuk Orduları Arasında Şiddetli Savaşlar. Manas Yaralı Ama Ordusunun

Başında. Atı Akkula Öldürülüyor. Manas'ın Son Savaşları. Manas Hasta ve Yaralı. Manas'ın Kanıkey'e Vasiyeti. Manas'ın Ölümü.

Yazımızın başında, destanları zengin milletlerin edebiyat ve diğer sanat dallarında büyük başarılar gösterdiklerini yazmıştık. Manas destanı, onlarca roman, oyun, opera ve bale, film olabilecek niteliktedir. Türk Dil Kurumunun 1997 yılından bu yana yürüttüğü, benim de proje uzmanı olarak görev aldığım Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi bu amaçla, özetle sanatçılara yeni eser yaratmaları için kaynak oluşturmak için uygulamaya konulmuştur. Proje çerçevesinde Türk dünyasından 400'den fazla destan metni derlenmiştir. Bu zenginliğin yansıması hâlinde Türk dünyası sanatı dünyaca başta edilecektir. Hâlen, 2017 Mart ayı itibarıyla proje çerçevesinde 64 cilt eser (dörtte üçü destan metni) yayımlanmış durumdadır. Kırgız Destanlarının 14. kitabı *Coodarbeşim* destanıdır. Bu projede ne yazık ki Türkmenistan destanları yoktur. Büyükelçi aramızdadır. Özel ilgisini erz ediyoruz.

Hayrettin İvgin, *Manas* romanını yazmakla projenin amacına uygun çalışmalarından birini ortaya koymuş, günümüz sanatçılarına örnek olmuş, bir bakıma uyarıda bulunmuştur. Romanın, Türkiye'de de ödül alması en içten dileğimizdir...

Haber/News/ Новости

“8. ULUSLARARASI DERGİ FUARI”, 4-9 MAYIS 2017 TARİHLERİ ARASINDA İSTANBUL’DA YAPILDI

**«8 МЕЖДУНАРОДНЫЙ ФЕСТИВАЛЬ ЖУРНАЛОВ»
4-9 МАЯ 2017 СТАМБУЛ**

“8th INTERNATIONAL MAGAZINE FAIR” WAS HELD IN İSTANBUL BETWEEN 4TH MAY-9th MAY 2017 DATES.

Dr. Reşide GÜRSES*

Öz

Bu yazıda, Türkiye Dergiler Birliği (TÜRDEB) ve Dünya Dergiler Birliği (World Periodical Union -WPU) tarafından düzenlenen “8. Uluslararası Dergi Fuarı” hakkında bilgi verilecektir. Fuar, TÜRDEB, TİKA, Türk Telekom WPU, Albayrak Medya, Başakşehir Belediyesi, TCDD ve Millî Eğitim Bakanlığı sponsorluğunda 4 Mayıs-9 Mayıs 2017 tarihleri arasında İstanbul Sirkeci Garı’nda gerçekleştirilmiştir. Türkiye’den ve yurt dışından Fuar’a 500’e yakın dergi katılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Dergiler Birliği TÜRDEB, Dünya Dergiler Birliği (World Periodical Union -WPU), fuar, Dergiler, İstanbul.

Abstract

In this article, information will be given on the “8th International Periodical Fair” organized by the Turkish Magazine Association (TÜRDEB) and the World Periodical Union (WPU). The fair was held between 4 May and 9 May 2017 in the sponsorship of TÜRDEB, TİKA, Türk Telekom WPU, Albayrak Media, Başakşehir Municipality, TCDD and the Ministry of National Education. Nearly 500 magazines have participated to the fair from Turkey and abroad.

Keywords: Turkey Periodical Union TÜRDEB, World Periodical Union (WPU), fair, periodical/magazine, İstanbul.

* AKDITYK Türk Dil Kurumu Uzmanı. Ankara/TÜRKİYE
(r.gurses@tdk.org.tr)

Türkiye Dergiler Birliği (TÜRDEB) ve Dünya Dergiler Birliği (DDB), (World Periodical Union-WPU) tarafından Sirkeci Garı'nda gerçekleştirilmiş olan Uluslararası Dergi Fuarı'na, Türkiye'den ve yurt dışından; öğrenci dergilerinden okul, gençlik ve çocuk dergilerine kadar pek çok farklı alanda yayın yapan çeşitli dergiler katılmıştır.

Uluslararası Dergi Fuarı'nın birincisi 55 dergi ile Sultanahmet'te Kızlarağası Medresesi'nde gerçekleştirilmiştir. Fuar'ın yedincisi 10 Mayıs-15 Mayıs 2016 tarihleri arasında yapılmıştır. Bu Fuar'a 20 ülkeden 300'ü aşkın dergi iştirak etmiştir. Fuarın en büyük özelliği Türkiye'de düzenlenen ilk ve tek dergi fuarı olmasıdır. Dergicilikle ilgili çeşitli etkinliklerin ve yazar-okur buluşmalarının gerçekleştirildiği Fuar'a girişler ücretsiz olmaktadır.

Türkiye Dergiler Birliği (TÜRDEB) ve Dünya Dergiler Birliği (World Periodical Union -WPU) tarafından düzenlenen "8. Uluslararası Dergi Fuarı" TÜRDEB, TİKA, Türk Telekom WPU, Albayrak Medya, Başakşehir Belediyesi, TCDD ve Millî Eğitim Bakanlığı sponsorluğunda 4 Mayıs-9 Mayıs 2017 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Türkiye'den ve yurt dışından Fuar'a 500'e yakın dergi katılmıştır. Fuar'da ayrıca Türkiye dışından; Yunanistan, Makedonya, Kosova, Bosna Hersek, Karadağ, Avusturya, Almanya, Hollanda, Suudi Arabistan, Sudan, Cezayir, Mısır, Irak, İran, Endonezya'nın aralarında olduğu 23 ülkeden dergiler yer almıştır. Fuar kapsamında, dergi stant etkinliklerinin yanı sıra çeşitli söyleşi, panel, konferans ve yazar buluşmaları da yapılmıştır. Fuar'da ayrıca Selahattin Öztürk tarafından hazırlanmış olan kapanmış dergilerin manifestoları üzerine bir çalışma olan "Manifestoları ve Dergiler Serisi" adlı bir sergiye de yer verilmiştir.

"Özel Sayılar ve Dosya Dergiciliği" ana temasıyla yola çıkılan Fuar'da; *Tohum, Hareket, Çatı, Millî Gençlik, Tarih ve Medeniyet, Tarih ve Düşünce, Yerliler, Edebiyat Dergisi, Sözleşme, Bilgi ve Hikmet, Cuma, Sivil Toplum (ST), İslam, Hakses, Hilal, Hareket, Diriliş* gibi ve daha çok kapanmış dergilerin satın alınabileceği kapanmış dergiler bölümü bu yıl ilk kez "Dergi Hazineleleri Özel Bölümü" adıyla yer almıştır. Bu bölüm, dergiler ve kitaplar konusunda Türkiye'nin derya isimlerinden birisi olan Sıtkı Türkan Bey denetiminde gerçekleştirilmiştir.

Dünya Türkçe Dergiler Birliği'nin kuruluş çalışmalarının da görüşüleceği Fuar süresince “Gençlik Dergileri Çalıştayı” ve “Dünya Türkçe Dergiler Çalıştayı” olmak üzere çeşitli çalıştaylar da düzenlenmiştir.

Sirkeci Tren Garı'ndaki açılış töreninde Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürü Hamdi Turşucu, son yıllarda dergicilik alanında büyük mesafeler alındığını ifade etmiş ve 2015 yılında 938, 2016 yılında 938 yeni derginin okuyucuyla buluştuğuna dikkati çektikten sonra, dergilerin niteliğini artırmanın önemine vurgu yapmıştır. Bakanlığın GENÇDES (Gençlik Destek Programı) projesi çerçevesinde 14-29 yaş grubundaki gençlere çıkaracakları dergiler ve kitaplar için Bakanlıkça destek verildiğini ifade etmiş ve dünyanın 11. büyük yayıncılık piyasasına ve 10. büyük ISBN (Uluslararası Standart Kitap Numarası) sayısına sahip bir ülke olarak Türkiye'nin, dergicilik ve yayıncılık yolunda emin adımlarla ilerlemeye devam ettiğini belirtmiştir.

Daha tematik fuarlar olabilmesi düşüncesinden yola çıkılarak o zamanki Dergiler Birliği Başkanı Abdullah Zerrar'ın “Dergi fuarı yapsak...” demesi üzerine başlamış olan fuar çalışmalarına olan ilgi bugüne kadar artarak devam etmiştir.

Bir okul olma özelliği taşıyan dergicilik bu anlamda önemli bir faaliyettir. Bu noktada, dergilere destek vermenin yayıncılık alanında önemli bir yeri olduğu açıktır.

Yurt dışından gelen dergicilerle Türkiye'deki yazarların tanışma imkânı bulunduğu Fuar'da, dünya dergileri ile Türkçe dilli dergilerin bir birlik oluşturmaları çalışmaları yapılmış ve “Dünya Türkçe Dergiler Birliği”nin kuruluş çalışmaları başlatılmıştır.

KÜLTÜR EVRENİ DERGİSİ

ISSN: 1308-6197

Yayın İlkeleri

- 1) Kültür Evreni Dergisi yılda dört kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
- 2) Kültür Evreni Dergisinde [halk bilimi, dil bilimi, müzik, edebiyat, Türklük bilimi, mitoloji] alanında makalelerin yanısıra; söyleşi (sohbet, röportaj), eleştiri, tanıtım ve haberler yer alabilmektedir.
- 3) Kültür Evreni Dergisinde yayımlanacak yazılar, daha önce herhangi bir yayın organında, sosyal medyada (internette) yayımlanmamış olacaktır.
- 4) Kültür Evreni Dergisinin dili; Türkiye Türkçesi, Türk dilinin diğer lehçeleri (Azeri Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kırım Türkçesi vb.), İngilizce ve Rusça'dır.
- 5) Kültür Evreni Dergisinde, 4. maddede belirtilen dil ve lehçelerde yayımlanacak yazı ve makaleler; Lâtin, Kril ve Arap elifbası ile kaleme alınabilir. Ancak, makalede (yazıda); Türkçe özet ve anahtar kelimeler, İngilizce özet (abstract) ve anahtar kelimeler (keywords) ile genel kaynakça Lâtin harfleri ile yer alır.
- 6) Türkiye Türkçesiyle kaleme alınan yazılara, Türkçe özet ve Türkçe anahtar kelimeler ile İngilizce özet ve İngilizce anahtar kelimeler mutlaka eklenecektir.
- 7) Türkiye Türkçesi dışında; Türk dilinin diğer lehçelerinde kaleme alınmış yazılara, Türkçe özet ve Türkçe anahtar kelimeler, İngilizce özet ve İngilizce anahtar kelimeler ile o lehçeyle özet ve o lehçeyle anahtar kelimeler mutlaka eklenecektir.
- 8) İngilizce kaleme alınmış yazılara, İngilizce özet ve İngilizce anahtar kelimeler ile Türkçe özet ve Türkçe anahtar kelimeler mutlaka eklenecektir.
- 9) Rusça kaleme alınmış yazılara, Rusça özet ve Rusça anahtar kelimeler, İngilizce özet ve İngilizce anahtar kelimeler ile Türkçe özet ve Türkçe anahtar kelimeler mutlaka eklenecektir.
- 10) Özetler, hangi dilde ve hangi lehçede olursa olsun; 100-250 kelime arası ve tek paragraf olmalıdır. Tek cümlelik özetler kesinlikle kabul edilmeyecektir. 100 kelimenin altında veya 250 kelimenin üstündeki özetler de kabul edilmeyecektir.
- 11) Özetler; hangi dil ve hangi lehçede olursa olsun, makaledeki bilginin kısaca bir tanımıdır. Makalenin ana kısımlarının (giriş, bulgular ve yöntem, sonuçlar, tartışma ve öneriler) her birinin kısa bir özetini içermelidir. Okuyucunun makalenin içeriğini; kısa zamanda ve hassasiyetle belirlemesine, kendi ilgi alanlarıyla ilişkisini saptamasına ve böylece makaleyi bütünüyle okumaya ihtiyaç duyup duymayacağına karar vermesine imkân vermelidir.
- 12) Özetlerde; araştırmayı yapılmaya değer kılan neden ve çözülmeye çalışılan problem belirtilir. Araştırma sürecinde kullanılan yöntem, kapsam, zaman, yer ve verilen özellikler belirtilir. Kapsama alınan ve kapsam dışı bırakılan değişkenler açıklanır. Elde edilen en önemli sonuçlar sunulur. Bulgular rakamsal olarak ortaya konulur. "Çok, az, büyük, biraz" vb. gibi belirsiz ifadeler kullanılmaz. Elde edilen sonuçların önemi ve araştırma alanına kattığı bilginin önemi belirtilir. Sonuçların genellenebilir olup olmadığı, potansiyel olarak genellenebilir olup olmadığı ya da belirli bir duruma bağlı olarak ortaya konulup konulmayacağı belirtilir. Bilgiler genellikle birer cümle olarak verilir, bulgu ve sonuç kısmı birkaç cümleden oluşabilir. Uygun bağlaçlar kullanılarak bütünlük sağlayacak şekilde dü-

zenlenir. Cümleler açık ve anlaşılır olmalıdır. Cümlelerde geçmiş zaman kipi kullanılır. Özetle; tablo, şekil, atıf ve referans kullanılmaz.

13) Anahtar kelimeler (keywords), yayının elektronik ortamda taranmasına, dizinlenmesine yardımcı olduğu gibi yayına hazırlama süreçlerinde hakem ve editörlere katkı sağlamaktadır. Anahtar kelimeler, ilişkili terimler dizini (gömmü=thesaurus), dizin (index) vb. araçlardan seçilmeli, rastgele verilmemelidir. Bilgiye erişimde anlamlı olabilecek darlık ya da genişlikte seçilmelidir. Terimlerin ve kavramların seçimi mümkün olduğunca erişimi anlamlı kılacak biçimde yapılmalıdır. Anahtar kelime sayısı makalenin erişimine imkân verecek alanları içerecek sayıda (en fazla 5) olmalıdır. Özellikle edebiyat alanında makalede incelenen yazar ve eser adlarının erişim ögesi olduğu unutulmamalıdır.

14) Yazıların (makalelerin) başlıkları 12 kelimeyi aşmamalıdır. Başlık, makaleyi betimleyici olmalı, makalenin temel kavramlarını, tartışmalarını ve savını (tezini, iddiasını) yansıtmalıdır.

15) Bir makale hangi dilde ve lehçede kaleme alınmış olursa olsun; Türkçe başlık, İngilizce başlık, Rusça başlık mutlaka olmalıdır.

16) Makalelerin (yazıların) yazım sırası şöyle olmalıdır:

a) Yazının Başlığı

-Türkçe başlık

-İngilizce başlık

-Rusça başlık

Not: Yazı hangi dil ve lehçede yazılmış ise o başlık önce yazılmalıdır.

b) Özetler

-Türkçe özet ve anahtar kelimeler

-İngilizce özet (abstract) ve anahtar kelimeler (keywords)

Not: Yazı hangi dil ve lehçede yazılmış ise o dildeki özet ve anahtar kelimeler önce yazılmalıdır.

c) Makale Metni

d) Kaynakça

e) Ekler (varsa)

f) Geniş özet (summary) (isteniyorsa)

17) Yazılar, (Microsoft Word) programıyla gönderilecektir. Yazı, Türkçe veya İngilizce ise, Times New Roman; Azeri lehçesinde ise, Times Roman Azlat (veya benzeri); Rusça ise Times Cyr (veya benzeri) olmalıdır. Gönderilen yazının yanında, yazının fontları mutlaka olmalıdır. Yazının içinde resim, nota vb. var ise baskıya uygun yüksek çözünürlükte gönderilmelidir.

18) Yazılar (makaleler), başlıklar, özetler, metin, dipnotlar, kaynakça vb. dahil minimum 2000 kelimedenden az olmamalıdır. Yani, Kültür Evreni dergisinin sayfa standardına göre 5 sayfadan daha az olmamalıdır.

19) Makale metninin içindeki alıntılar ve göndermeler; yazar soyadı, yayın yılı, sayfa numarası biçiminde parantez içinde belirtilecektir. Mesela; (Boratav 1987:9)

20) Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılacak ve aynı yazı karakteriyle daha küçük punto ile yazılacaktır.

21) Metin içinde belirtilen alıntılar ve göndermelerin yeri; “KAYNAKÇA” başlığı altında soyadı başta olmak üzere alfabetik sıraya göre sıralanacaktır. “KAYNAKÇA” yazının (makalenin) en sonunda ve eklerden önce verilecektir.

a) Kitaplar için;

[KÖPRÜLÜ, M.Fuat(2009). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, Akçağ Yay.,s.209-210.]

b) Makale ve bildiriler için;

[ASAN, Veli: (1995).”Tahtacı Türkmenleri-IX: Tahtacılar da Musahiplik”, *Cem*, V(49), s. 44-45]

22) Yazılar; e-posta (e-mail) olarak (**kulturevrenidergisi@gmail.com**) mail adresine gönderilecektir. Arzu edilirse yazılar; derginin (**www.kulturevreni.com**) sitesinde “makale gönder” menüsüne tıklanılarak ve ilgili alanlar doldurularak da gönderilebilir.

23) Dergi Temsilcilerine aracılığıyla gönderilen makaleler, yine mutlaka (**kulturevrenidergisi@gmail.com**) e-postası kanalıyla iletilecektir.

24) Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar; hakem heyeti içinde yer alan komuyla ilgili en az iki uzmana gönderilecek ve yazılar gelecek raporlara göre yayımlanacak veya yayımlanmayacaktır. Düzeltmeler varsa yazı sahiplerine düzeltmelerin yapılması amacıyla geri gönderilecektir. İncelenmek üzere yazı gönderilen uzmanların (hakemlerin) adları yazarlara, yazarların adları, uzmanlara (hakemlere) kesinlikle bildirilmeyecek, gizli tutulacaktır. Çift taraflı körleme ilkesi (double blind referee) bozulmayacaktır. Hakemlerin yazı ile ilgili verdiği karar Yayın Kurulu’nda değerlendirilecektir. Yazıların yayımlanıp yayımlanmayacağı veya değişikliklerin neler olması gerektiği Yayın Kurulu tarafından kararlaştırılacaktır.

25) Dergimize gönderilen yazılara yayımlandığında herhangi bir telif ücreti ödenmeyecektir.

MANAS

- Altay Dağlarının Qaplanı -

(Mifolojik Dastan Roman)

Puşkin Edebiyat Ödüllü

Ortaya çıkışının 1000 yılların ötesine vardığı kabul edilen, Gök Tanrı inancı ile Şamanist izleri taşıyan, birçok mitolojik unsuru bünyesinde barındıran Manas destanı, sadece Kırgızların değil, tüm Türk halklarının en büyük destanıdır. Varyantlarıyla birlikte bir milyon mısralık genişlikte bulunan bu destan; gelenek-göreneklere ve binlerce folklorik unsuru da yansıtmaktadır.

Mitolojik destan roman haline getirilen bu kitap, Edebiyatçı-Yazar Hayrettin İvgin tarafından kaleme alınmıştır.

Bu mitolojik destan roman, Hayrettin İvgin'e 2009 yılında Moskova'da Puşkin Edebiyat Ödülünü kazandırmıştır.

Konur Sokak Nu: 66/7
Bakanlıklar/ANKARA
Tel: 0.312.4259353 (Pbx)

KİTABEVLERİNDE

ISSN: 1308-6197

Kış/Winter/Зима 2017 • Yıl / Year / Год 9 • Sayı / Number / Число 31

KÜLTÜR Evreni

UNIVERSE CULTURE ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ
[halk bilimi-dil bilimi-müzik-edebiyat-Türklük bilimi-mitoloji]

QUARTERLY INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL
[folklore-linguistics- music-literature-Turcology -mythology]

РЕФЕРИРУЕМЫЙ ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ
[фольклора- языковедения-музыки-литературы- тюркологии- мифологии]

Karagöz Sanatçısı Orhan KURT'un (1930-2017)
yaptığı Göstermelik Şahmeran